

રાષ્ટ્રીય તીર્થ આંદામાન

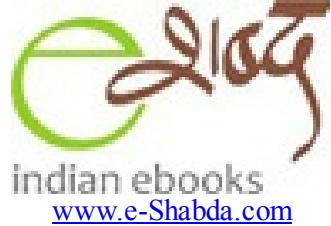
સ્વામી સત્યિદાનંદ

રાષ્ટ્રીય તીર્થ આંદામાન

સ્વામી સત્યદાનંદ

Rashtriya Tirth Andaman
a travelogue by Swami Sachidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachidanand
First Published: 2006
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-838-9
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

જેમણે ભારતની આગામી માટે પોતાનાં બધાં સુખોનો ત્યાગ કરીને વર્ષો સુધી સેવ્યુલર જેલમાં ભયંકર યાતનાઓ સહન કરી અને શહીદ
થયા તે

બધા કાળજીવીરોને

અત્યંત નમૃતાથી અર્પણ કરું છું.

સ્વામી સાચિદાનંદ

રાષ્ટ્રીય તીર્થ આંદામાનના સહ-પ્રવાસીઓ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ (દંતાલી), ઉમેશભાઈ કાન્તિભાઈ બોસભિયા (અમરેલી), અજિતભાઈ દેવચંદભાઈ શાહ (અમરેલી, હાલ અમદાવાદ), મનસુખભાઈ કેશવભાઈ ચાંદરાણી (અમરેલી), મગનલાલ ખોડીદાસ રાણવા (અમરેલી), મગનલાલ ગિરધરલાલ વંજા (અમરેલી), પ્રકાશભાઈ હીરાભાઈ મહેતા (અમરેલી) રાજેશભાઈ બાબુભાઈ કાલરિયા (અમરેલી, હાલ સુરત), મૂકેશભાઈ ચંપકભાઈ વોરા (અમરેલી, હાલ મુંબઈ), ડાયાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ સાવલિયા (ચાવંડ), પ્રો. લક્ષ્મીદાસ કલ્યાણજી સંતોકી (મોટી પાનેલી), મનોજભાઈ વલ્લભદાસ પડિયા (રાજકોટ), બાબુભાઈ હરગોવિંદદાસ પટેલ (રાજકોટ), ઈસ્માઈલ મેરુભાઈ થીબા (રાજકોટ), મનસુખલાલ પૂજાભાઈ કાલરિયા (રાજકોટ), અરજણભાઈ પોપટભાઈ લાલાણી (રાજકોટ), પોપટભાઈ હરગોવિંદદાસ પટેલ (રાજકોટ), પ્રવીણભાઈ રવજીભાઈ પટેલ (રાજકોટ), લાલજીભાઈ શામજીભાઈ માકડિયા (રાજકોટ), પ્રવીણચંદ દુર્લ્લભજીભાઈ કોટક (રાજકોટ), રમેશભાઈ બાલકૃષ્ણ જોણી (આણંદ), ઝીણાભાઈ પોપટભાઈ ભરવાડ (બાવળા), રાજેન્દ્રભાઈ ઈશ્વરલાલ પટેલ (ઉંઝા, હાલ સોલમ), જગદીશભાઈ અંબાલાલ પટેલ (ઉંઝા), કનુભાઈ વિહુલદાસ પટેલ (ઉંઝા), અમૃતભાઈ ખુશાલદાસ પટેલ (ઉંઝા), અંબાલાલ જીવરામદાસ પટેલ (ઉંઝા), બાબુલાલ મહેતલાલ પટેલ (ઉંઝા), હસમુખભાઈ અમરતલાલ પટેલ (ઉંઝા), બાબુલાલ ચતુરદાસ પટેલ (ઉંઝા), સચિનભાઈ ભગત (દંતાલી).

પ્રવાસ એ મારા જીવનનું એક અંગ બની ગયું છે. નવા-નવા દેશો—પ્રદેશો—વિદેશો જોવા, સમજવા અને તેમની હકીકતને લોકો સુધી પહોંચાડવી એ મારી સાધના છે. ભારત એટલો મોટો દેશ છે કે તેના ખૂણોખૂણાને જોવો કહિન છે, તોપણ તીર્થયાત્રાના પ્રતાપે દેશવાસીઓ દેશના ઘણા ભાગને જોઈ શકે છે. બેશક તીર્થયાત્રામાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ છે, તોપણ શ્રદ્ધા એ શ્રદ્ધા જ છે. અમને આ યાત્રામાં તિરુપતિ બાલાજીનો બહુ જ કડવો અનુભવ થયો. વી.આઈ.પી.ની ટિકિટ હોવા છતાં અને સાંસદ મહોદયની ચિહ્ની હોવા છતાં અમારે કલાકો સુધી લાઈનમાં ઉભા રહેવું પડ્યું. તે તો જાણે ઠીક પણ લાઈનવ્યવસ્થા એવી કે કાંઈક અજુગતું થાય તો ભાગી પણ ન શકાય, કચ્ચરઘણા નીકળી જાય. સૌથી કડવો અનુભવ ભગવાનની સામે માંડ પહોંચેલા ભક્તને ધક્કા દઈ દઈને દૂર કરનારી બહેનોનો હતો. ઓછામાં ઓછું એટલું તો થઈ શકે કે ધક્કા જ મારવા હોય તો પુરુષોને પુરુષો ધક્કા મારે અને બહેનોને બહેનો ધક્કા મારે. અહીં તો બહેનો પુરુષોને ધક્કા મારતી હતી. આ અનુભવની અમારા સૌ ઉપર એવી વિપરીત અસર થઈ કે બાકીનાં 2—4 મંદિરોમાં જવાનું જ માંડી વાળવું પડ્યું. જો પ્રોફશ્રદ્ધાળુઓ ઉપર આવી અસર થાય તો યુવાનવર્ગ ઉપર કેવી અસર થાય!

રાત્રે બાર વાગ્યે નીચે જવાના ગેટ પોલીસ બંધ કરી દે છે, જેથી કડકડતી ઠંડીમાં કેટલાય લોકોને ગેટ આગળ પડ્યા રહેવું પડે છે. આનું કારણ સમજાયું નહિ. બાર વાગ્યા પછી નીચેથી ઉપર આવવા દેવામાં ન આવે તે તો કદાચ સમજાય. પણ જે લોકો દર્શન કરી ચૂક્યા છે તેમને હવે નીચે કેમ જવા દેવાતા નથી? કદાચ રાત્રિના અકસ્માત થવાનો ભય રહેતો હોય તો રાત્રિ તો બાર વાગ્યા પહેલાં તથા ત્રણ વાગ્યા પછી પણ રહેતી હોય છે. માત્ર ત્રણ કલાક માટે આવું કરીને યાત્રાળુઓને મોટી અગવડમાં નાખવાનું કારણ શું? કોઈએ મને કહ્યું કે આમ કરવાથી ઉપરની હોટલોના રૂમો ભરાઈ જાય છે. જો ખરેખર આવું જ હોય તો તે અત્યંત શરમજનક કહી શકાય. તીર્થસ્થાનો કે મંદિરો શ્રદ્ધાળુઓની સગવડ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો દીપી ઊઠે. પણ અહીં તો જાણીકરીને અગવડો ઉભી કરાય છે. તે કોમર્શિયલ વૃત્તિ ઠીક ન કહેવાય. વૈષ્ણોહેવી જેવાં પર્વતીય ગુફાવાળાં સ્થાનોમાં લાઈન લાગે તે ઠીક જ કહેવાય, પણ અહીં તો ચારે તરફ પુષ્કળ જમીન છે. અહીં આટલી લાંબી લાઈનો કરવી અને પછી માંડ નજીક પહોંચેલા યાત્રીને ધક્કા મારીને બહાર કાઢવા તે યોગ્ય લાગતું નથી. કેટલાક લોકોની મહાશ્રદ્ધાનાં દર્શન અદ્ભુત હોય છે. દેવ કરતાં દેવ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વંદનીય લાગે છે.

ભારતથી ભારસો કિ.મી. દૂર સેંકડો કિલોમીટરના સમુદ્રમાં લાઈનબંધ ફેલાયેલા આંદામાન—નિકોબારના ટાપુઓ ભારતનો દક્ષિણી છેડો છે. અંગ્રેજોએ આ ટાપુઓ કબજે કરેલા અને આગાદી આપ્યા પછી આ ટાપુઓ પણ ભારતને સૌંપી દીધેલા. સદ્ગ્રાંયે આ ટાપુઓ ઉપર કોઈ રાજી કે નવાબનું રાજ્ય ન હતું. નહિ તો કદાચ તે સ્વતંત્ર થવાનો દાવો કરીને ભારતથી અલગ થઈ શક્યા હોત તો ભારતને પારાવાર નુકસાન થાત. પણ જંગલી આદિવાસીઓની અનેક જાતિઓ નગનાવસ્થામાં સદીઓથી અહીં રહેતી હતી અને અત્યારે પણ ઘણીખરી એ જ સ્થિતિમાં રહે છે, તેમનો આ દેશ હતો. આ ટાપુઓનો કબજે કરવો અને પછી તેનો વહીવટ કરવો એ ખૂબ જ અધરું કાર્ય હતું. રસ્તા, પાણી અને જરૂરી ચીજોની ભયંકર અછિતની સાથે અનેક પ્રકારનાં કીયાણુઓથી ઉભરાતા આ રોગોના ઘર જેવા દીપો ઉપર જે પ્રથમ પેઢીએ વસવાટ કર્યો હશે તેની ધીરજ અને સહનશક્તિને ધન્યવાદ જ આપવા ઘટે. આવી અગવડોને કારણો નોકરીમાંથી રાજીનામું આપીને કોઈ અંગ્રેજ ચાલ્યો ગયો હોય તેવું જાણવા મળ્યું નથી.

આગાદી પછી ખાસ કરીને 1962 અને '65નાં યુદ્ધો પછી ભારતની સરકારને આ ટાપુઓનું રાજકીય જ નહિ સૈનિક મહત્વ પણ સમજાયું છે, જેથી અહીં આપણી સેનાનાં મજબૂત મથકો બાંધવામાં આવ્યાં છે. તેમની સુરક્ષાથી દેશની સુરક્ષા વધી શકે છે. અંગ્રેજોએ આ ટાપુઓના વસવાટ માટે ડેવિલોનો પસંદ કરેલા, એટલું જ નહિ, જેલ ભોગવીને ડેવિલોએ પાછા ભારત ફરી શકતા નહિ એટલે તેમનો વસવાટ અહીં અનિવાર્ય થઈ ગયો હતો. આ હેતુને પૂરો કરવા તેમણે સ્થીકેદીઓને પણ અહીં મોકલવાનું અને રાખવાનું શરૂ કર્યું હતું. અને જેલ પૂરી થયા પછી લગ્ન કરી લેવાનું ફરજિયાત બનાયું હતું. આવા કાયદાના કારણો ડેવિલોએ અહીં વસ્યા અને લગ્ન કરીને સંતાનો પેદા કર્યા જે આજે આ ટાપુઓની મુખ્ય પ્રજા બની ગઈ છે. જો આવા કાયદા ન કર્યા હોત તો હજી પણ આ ટાપુઓ કાં તો જંગલી આદિવાસીઓથી ઉભરાતા હોત કે પછી કોઈ બીજી પ્રજા આવી ગઈ હોત. આગાદી પછી આ ટાપુઓનો વિકાસ ઝડપી બન્યો છે,

તોપણ હજુ ઘણું બાકી છે. જીવન-જરૂરી મૂળભૂત વસ્તુઓ ભારતથી લાવવામાં આવે છે તે કાં તો હવાઈમાર્ગે કે પછી સ્વીમરના માર્ગે આવે છે, જેથી ઘણી મૌંઘી પડે છે. શાકભાજી—ફળફળપાદિ વગેરે સો રૂપિયાથી ઉપરના ભાવે એક કિલો વેચાય છે. પૂરા ભારતમાં સૌથી વધુ મૌંઘો આ ભાગ છે એમ કહી શકાય, પણ મૌંઘવારીમાં પ્રજા અપેક્ષાકૃત ઊંચું જીવન જીવતી હોય છે તે અહીં જોઈ શકાય છે. અહીં કોઈ બિખારી નથી. લોકો મધ્યમ વર્ગનાં જ છે, પણ છે ખાતાંપીતાં. બેકાર નથી. શિક્ષણનું સ્તર ઘણું ઊંચું છે અને સૌથી વધુ પ્રભાવિત કરનારું તત્ત્વ છે—ધાર્મિક ઝેર ઓકનારી અહીં સંસ્થાઓ નથી. રોટી-બેટી બન્ને વ્યવહાર બધા ધર્મોમાં થતા રહે છે. આવું ભારતની તળભૂમિમાં જોવા નહિ મળે.

અંદામાન—નિકોબારના કુલ 572 ટાપુઓ છે, બધે તો ફરી શકાય નહિ, કેટલાક તો હજુ પણ નિર્જન છે તોપણ જે ટાપુઓનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે એવા થોડક ટાપુઓમાં અમે ભ્રમણ કર્યું. આ પ્રવાસનું ખાસ આકર્ષણ તો અહીંની સેલ્વુલર જેલ જ કહી શકાય. હવે તો તે બંદેર થઈ ગઈ છે. તેની સાત પાંખોમાંથી હવે માત્ર 2-3 જ રહી ગઈ છે, તોપણ દર્શકોને તે ગંભીર અસરમાં દુબાડી દે છે. આ કાળકોટીઓમાં આજાદીના સેંકડો દીવાનાઓ યાતનાઓ ભોગવીને કાં તો રામશારણ થયા કે પછી શહીદ થયા. લોકોમાં ધાર્મિક તીર્થો કરતાં પણ વધારે રાષ્ટ્રીય તીર્થોનો ભાવ ભરવો જોઈએ, જેથી તે રાષ્ટ્રવાદી બને.

જેલમાં યાતનાઓ આપવામાં આવે તે કોઈ નવી વાત નથી. ભારતની તળભૂમિની જેલોમાં ખાસ કરીને બિહારની જેલોમાં ઓછી યાતનાઓ અપાય છે? ભાગલપુરની જેલના કેદીઓની આંખોમાં સોયા ભોંકીને આંધળા બનાવી દેવાયાની ઘટનાઓ જાણીતી છે. પોલીસ કસ્ટડીમાં આજે પણ કેટલાય માણસો માર ખાઈ ખાઈને મરી જાય છે તે કોણ નથી જાણતું? તેમ છતાં અહીં કેદીઓ સાથે જે વર્તીવ થયો હતો તેના બે ભાગ કરવા જોઈએ. 1. જે કેદીઓ ખૂંખાર હતા અને ભયંકર અપરાધોને કારણે અહીં આવ્યા હતા. 2. જે કેદીઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સંડોવાયેલા હતા અને રાજકીય અપરાધને કારણે અહીં લાવવામાં આવ્યા હતા. આ બન્નેમાં ઘણો ફરક હતો. જે રીઢ અને ખૂંખાર અપરાધીઓ હતા તેમના માટે કડક નિયંત્રણ જરૂરી હતું. બીજી તરફ જે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સંડોવાયેલા રાજકીય કેદીઓ હતા, તે ભણેલા-ગણેલા સભ્ય નાગરિક હતા પણ પોતાના ધ્યેયમાં મક્કમ હતા, તે તોષાની તો ન હતા પણ ઢીલા પણ ન હતા. આ બન્ને પ્રકારના કેદીઓને કેમ સાચવવા તથા કેવી રીતે તેમની પાસેથી કામ લેવું તે પ્રશ્ન પણ વિકટ હતો.

આજે ભારતની જેલોની દશા પોપાબાઈના રાજ જેવી થઈ ગઈ છે. હવે રાજકીય કેદીઓ તો ખાસ હોતા નથી પણ ખૂંખાર કેદીઓથી જેલો ભરી પડી છે. જે જેલમાં બેઠાબેઠા બધી આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે, તેમની પાસે મોબાઇલ હોય છે અને પૈસાના જોરે જેલમાં પણ બાદશાહી જીવન જીવતા હોય છે. હવે કેદીઓ જેલ-અધિકારીઓથી ડરતા નથી પણ જેલ-અધિકારીઓ કેદીઓથી ડરે છે. એટલે પ્રતિવર્ષ કેટલાય કેદીઓ ભાગી જઈ શકે છે. કેટલાક પોતાની હાજરી પુરાવીને પણ બહાર ફરી શકે છે. અપરાધો કરી શકે છે. આવા બધા અનેક અનર્થી થયા કરે છે, ત્યારે આપણે માત્ર અંગેજેને દોષ દેવાની જગ્યાએ તેમની સ્થિતિ અને જેલનું સંચાલન કરવાની પદ્ધતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ, અને આપણી જેલોને વધુ સુદૃઢ—મજબૂત અને માનવતાવાદી બનાવવી જોઈએ.

અમે નિકોબાર ટાપુઓ તરફ જઈ શક્યા નહિ, તેમાં માત્ર આપણાં સૈનિક મથકો જ કારણભૂત ન હતાં પણ ત્યાં વસતી નિકોબારી પ્રજા પણ કદાચ કારણ હશે તેવું લાગે છે. એક તો બન્ને ટાપુઓની મૂળ પ્રજામાં સાભ્ય ઓછું અને વિષમતા ઘણી છે. અંદામાનની મૂળ પ્રજા કાળી છે, જ્યારે નિકોબારની મૂળ પ્રજા ઘઉંવળી—ગોરી છે. બન્નેના વંશ અને ભાષા જુદાં છે. સૌથી મોટી ચિંતા બન્નેના ધર્મ સંબંધી છે. ભારતનું વિભાજન ધર્મના કારણો થયું હતું અને હજુ પણ ધાર્મિક પ્રશ્નો થયા કરે છે. આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે પ્રજા-પ્રજા વર્ચેના વિભાજનમાં ધર્મ મુખ્ય પરિબળ બની શકે છે. ગમે તેટલી એકતા હોય તોપણ જો કોઈ ધર્મનો પલીતો ચાંપી શકે તો તરત જ ભડકો કરાવી શકે છે. ધર્મનિરપેક્ષતા મજબૂત ચંદ્રાન નથી. તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા લાભો મેળવવાનું આકર્ષણ સૌને રહે છે. ખાસ કરીને વિભાજક અલ્યુસંઝ્યકોને પણ પોતાના સાંપ્રદાયિક લાભો વધારવા તથા તેને મજબૂત બનાવવાની વૃત્તિ પણ રહે છે. બીજી તરફ ભારતની ચૂંટણીપદ્ધતિ બિલકુલ ધર્મ તથા કોમસાપેક્ષ થઈ ગઈ છે. એ રીતે જ પક્ષો ઉમેદવારો ચૂંટે છે અને એ રીતે જ તેઓ જીતે છે. આવી સ્થિતિમાં 90%થી વધારે પ્રિસ્ટી થઈ ગયેલો નિકોબાર ટાપુ ભવિષ્યમાં રાજકીય પ્રશ્નો ઊભા ન કરે તેની સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. અંદામાનની માઝક નિકોબાર કેદીઓના વસવાટની ભૂમિ નથી. નિકોબારમાં તો હજુ પણ મૂળ વતનીઓ જ વસે છે. જ્યારે અંદામાનમાં પૂરા ભારતની પ્રજા વસે છે. અંદામાન પૂરેપૂરું ભારત થઈ ગયું છે. પણ તેવું નિકોબારમાં થઈ શક્યું નથી. બલકે જાણિકરીને તેમ થતું

અટકાવાયું છે. તે એક રાજકીય દીર્ઘદિનિઓ અભાવ સૂચવે છે.

નિકોબારી પ્રજાના ધર્માત્મરણમાં પ્રિસ્તી ધર્મને દોષ દેવો વ્યર્થ છે. બલકે તેને ધન્યવાદ દેવા જોઈએ. વર્ષો સુધી તેના પ્રચારકોએ ભારે તપસ્યા કરીને આ નગન પૂર્ણ નાગરિક બનાવી છે. ત્યાં ધર્મનું વેક્યુમ હતું, જે પ્રિસ્તીઓએ પૂર્યું છે. આપણે કેમ ન પૂરી શક્યા? તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે કેમ પ્રસરી શકતા નથી? શું ખૂટે છે? તેનો વિચાર અને સુધારો કર્યા વિના માત્ર પ્રિસ્તીઓને દોષ દેવો ઠીક નથી. આકોશ કરીને કે ભડકાઉ વિરોધ કરવાથી પ્રશ્ન ઉકેલાવાનો નથી પણ વિભાજનની તિરાડ પડવાની શરૂ થશે. એટલે જરૂર છે પોતાને સુધારવાની.

આંદામાનમાં વસનારા જારવા વગેરે આદિવાસીઓ હજુ પણ જેની તે હાલતમાં છે. તેમનો સંપર્ક પ્રતિબંધિત છે. જો તેમને ભળવા જ દેવામાં ન આવે કે તેમની સાથેના સંપર્કો કાપી નખાય તો તેથી વિકટ પ્રશ્નો ઊભા થશે. જેમ ગિરના સિંહો પ્રદર્શન માત્ર બનાવી દેવાયા છે તેમ આ લોકોને પણ મૂળદશામાં રાખીને આપણે શું મેળવવા માંગીએ છીએ? તેમને સામાન્ય લોકો સાથે પૂરેપૂરા હળવા—મળવા દેવા જોઈએ.

ભારતના લોકો આ ટાપુઓને માત્ર સહેલાણીઓ માટેની જગ્યા માનીને અહીં ન આવે પણ આ એક રાષ્ટ્રીય તીર્થ છે તેવું માનીને કાશી કે રામેશ્વરમ્ભી માફક રાષ્ટ્રીય શ્રદ્ધાથી આવે. સરકાર, શહીદ થયેલા વીરપુરુષોનો વધુમાં વધુ પ્રચાર કરે, તેમનાં સમારકો અહીં તો બનાવે જ પણ તે બધાનાં મૂળ વતનોમાં પણ સમારકો બનાવે, જેથી લોકોમાં રાષ્ટ્રભાવના વધે અને દઢ થાય.

આ પૂરા પ્રવાસમાં શ્રી ઉમેશકુમાર બોસમિયાએ તન—મન—ધનથી ભારે જહેમત ઉઠાવી છે એટલે તેમને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા થોડા છે.

શ્રી શક્તિ ટ્રાવેલ્સવાળા મહેશભાઈએ કશો જ નફો લીધા વિના પૂરી યાત્રા ગોઠવી અને સંચાલિત કરી તે માટે તેમને પણ ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ!

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી હજુ પણ પૂર્ણસુધારણા વગેરેનું કાર્ય કરી આપે છે તે બદલ તેમનો આભાર. ગૂર્જર પ્રકાશનવાળા શ્રી મનુભાઈ શાહે આ પુસ્તકને તરત જ પ્રેસમાં લીધું અને પ્રગટ કર્યું તે બદલ તેમનો આભાર.

આ પ્રવાસમાં બધા જ પ્રવાસીઓ હળીમળીને અનુશાસનમાં રહ્યા અને અગવડ-સગવડોને સહન કરી, પરસ્પરમાં ખૂબ ઉદારતાભર્યો વ્યવહાર કર્યો તે માટે સૌને ધન્યવાદ. પ્રવાસીઓના નામની સૂચિ આ સાથે આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

અંતમાં પરમકૃપાળું પરમાત્માને વારંવાર વંદન કે જોણો આ પ્રવાસ કરવાની તથા પાર પાડવાની તક આપી.

માહિતીની દસ્તિએ કાંઈ ભૂલચૂક થઈ હોય તો વાચકો મને જણાવવાની કૃપા કરે જેથી નવી આવૃત્તિમાં સુધારી શકાય. અસ્તુ.

—સ્વામી સર્વિદાનંદ

તા. 2-2-06

ભક્તિનિકેતન આશ્રમ, પો. બો. નં. 19

પેટલાદ-388450

ટે. નં. (02697)252480

1. પ્રવાસપૂર્વેની સ્થિતિ

મારે પાકિસ્તાન જવાનું હતું. પાકિસ્તાન જવાનું નિમિત્ત હતું હિંગળાજ માતાનાં દર્શન. પાકિસ્તાનના બલૂચિસ્તાન ગ્રાન્ટમાં અતિપ્રાચીન હિંગળાજ માતાનું મંદિર આવેલું છે. ઘણા હિન્દુલોકોની તે કુળદેવી છે. એટલે પોતાની કુળદેવીનાં દર્શન કરવા ઘણા લોકો અવાર-નવાર જતા હોય છે. આ બધાં પ્રાચીનતીર્થો આપણાને ભ્રમણ કરવા તથા દેશાટન કરવાનું નિમિત્ત પૂરું પાડે છે. જો તીર્થો જ ન હોત તો દેશ-વિદેશનું ભ્રમણ કોણ કરી શકત?

હિંગળાજ માતાને કુળદેવી માનનારા હિન્દુઓમાં ગુજરાતની બ્રહ્મક્ષત્રિય શાતી પણ ખરી. શ્રી ઉમેશકુમાર બોસમિયા આ શાતિના છે. ઘણા સમયથી તેમનો હિંગળાજ માતાએ જવાનો આગ્રહ હતો. ઉમેશ, મક્કમ મનોદશાવાળો, દાગ્રહી માણસ છે. એક વાર તે જે ધારે તેને પાર પાડવા મંડી પડે છે અને પાર પાડીને જ જંપે છે. બે વર્ષ પહેલાં તે અમને ગીરની યાત્રાએ લઈ ગયેલો. સંપૂર્ણ પોતાના ખર્ચો, અમને 15—20 જણાને તેણે ગીરની યાત્રા કરાવેલી. બધાને તે ખૂબ ગમેલી. તેનાં અનેક સંસ્મરણોમાંનું એક સંસ્મરણ અહીં લખવાની દૃઢા રોકી શકતો નથી.

અમે બધા 25—30 માણસોને તે છેક ગીરના ઊંડાણ ભાગમાં આવેલા ટપકેશ્વર મહાદેવે લઈ ગયો. બહુ જ વિકટ રસ્તો હોવા છતાં બધા પહોંચ્યા. જમીનના ઊંડાણમાં એક કુદરતી ગુફા, જેમાં બેઠાં-બેઠાં માંડ જઈ શકાય, તેવી ગુફામાં અમે બધાં જેમતેમ ખસ્તા-ખસ્તા ગયાં અને ગાઢ અંધારામાં દીવો કરીને ટપકેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યા.

મારો અનુભવ છે કે લોકો સરળ-સહજ દર્શન કરવા કરતાં કષ્ટસાધ્ય દર્શન કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે. દર્શન કરીને બહાર આવ્યા ટપકેશ્વર મહાદેવના પૂજારી એક સંત ત્યાં કાયમી નિવાસ કરીને રહે છે તેમને મળ્યા. ઉમેશો અહીં જ બધાની જમવાની વ્યવસ્થા કરી છે, એટલે અમારે 2—3 કલાક આ વનના એકાંતમાં વિતાવવાના છે. સામાન્ય ભૂમિતળથી દસ-પંદર પગથિયાં ઉત્તર્યા પછી ટપકેશ્વરની ગુફા આવે છે. લગભગ દસમા પગથિયા પછી એક નાનોસરખો ચોક આવે છે. જ્યાં વૃક્ષના થડમાં પૂજારીએ ઓટલો બનાવીને બેસવાની વ્યવસ્થા કરી છે. હું અને પૂજારીજી તે ઊંચા ઓટલા ઉપર બેઠા અને સામે બધા સહયોગીઓ ગોઠવાયા. કાંઈક સત્સંગ ચાલુ કર્યો. અમે બધા સત્સંગમાં તલ્લીન હતા ત્યાં ઉમેશથી ઓચિંતાની ચીસ પડાઈ ગઈ. ‘એ આયો.’ બધા સ્તરથી થઈ ગયા. હું કાંઈ સમજું તેના પહેલાં મારાથી પાછળ જોવાઈ ગયું, કારણ કે બધા પેલાં પગથિયાં તરફ જોઈ રહ્યા હતા. હું પણ સર્ડક થઈ ગયો. એક મોટો ડાલામથો સિંહ ત્રણ પગથિયાં ઉત્તરી ચૂક્યો હતો. મારા અને સિંહ વચ્ચે હવે માત્ર સાત જ પગથિયાં બાકી હતાં. મારી બાજુમાં પૂજારીજી બેઠા હતા. અને સામે શ્રોતાઓ બેઠા હતા. અમે કાંઈ સમજીએ તેના પહેલાં ફટ દઈને સિંહ પાછો વળ્યો અને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. હવે અમારા હોશમાં હોશ આવ્યા. નિર્ભયતાની લોકો ગમે તેટલી વાતો કરે પણ મૃત્યુનો ભય સૌને લાગતો જ હોય છે તેમાં પણ અણધાર્યું અકુદરતી મૃત્યુ તો થોડી વાર માટે પણ બધાને હચ્ચમચાવી નાખતું હોય છે. માણસે બને ત્યાં સુધી બણગાં ન મારવાં જોઈએ. ઘણા લોકો અધ્યાત્મના નામે કાલ્પનિક બણગાં માર્યા કરતા હોય છે. જે સમય આવ્યે બાંધી મુહીને ખુલ્લી કરી નાખતા હોય છે.

થોડી ક્ષણો પછી અમને સૌને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે સૌ કહેવા લાગ્યા કે ‘આ સિંહ તો બાપુનાં દર્શન કરવા આવ્યો હતો’ આ રીતે ચમત્કારો રચાતા હોય છે. મેં ધાર્યું હોત તો આ ઘટનાને મરચું-મીઠું ભભરાવીને ચમત્કાર બનાવી દીધો હોત. અમારી સાથે ગીરના ભોગ્યિયા એક રાવલ નામના સજ્જન પણ હતા. તેઓ બોલ્યા કે ‘હું હઉં ત્યાં સિંહ આવે જ’ લોકોને તેમની વાત ગળે ન ઉત્તરી પણ બધાએ સાંભળી લીધી.

સિંહદર્શનથી લોકો ખુશ-ખુશ હતા. કારણ કે આખો દિવસ રખડપણી કર્યા પછી પણ અહીં સિંહ જોવા મળતો નથી. એક વાર અમે આવી જ રીતે આખો દિવસ રખડયા હતા પણ ક્યાંય સિંહ ન મળ્યો. અંતે રાતના નવ વાગ્યે એક ટીલવો સિંહ જોવા મળ્યો. સ્થાનિક લોકો તેને ‘ભગત’ કહે છે. કોઈએ કદ્યું કે આ ફ્લાઇંગ જગ્યાએ રસ્તા વચ્ચે ભગત બેઠો છે. અમે તો ગાડી તે રસ્તો હંકારી. બરેખર ભગત રસ્તો રોકીને બેઠો હતો. ગાડીની લાઈટ જોઈને તે બાજુના જંગલમાં જઈને ઉભો રહ્યો. અમે તેની તરફ ગાડી લીધી. તે થોડી વાર ગાડીનો પ્રકાશ જોતો રહ્યો અને અમે તેને જોતા રહ્યા, પછી તે ધીમે ધીમે રાજાની અદાથી જંગલ તરફ ચાલવા લાગ્યો. અમે જોતા રહ્યા,

તે અદૃશ્ય થઈ ગયો ત્યાં સુધી અમે જોતા રહ્યા અમારા આનંદનો પાર ન હતો. કારણ કે આજા દિવસની નિષ્ફળ રખડપદ્ધી પછી અમને સિંહ જોવા મળ્યો હતો.

લોકો સિંહનાં દર્શન કરવા આવે છે. હરણાં કે સસલાં જોવા નથી આવતા. હરણાં અને સસલાંનાં દર્શન ન હોય, તેમનો તો શિકાર થાય છે. માણસોમાં પણ આવું જ હોય છે. સિંહ જોવા વીરપુરુષોનાં દર્શન હોય, સસલાં જોવા બીકણ નમાલા પુરુષોનાં દર્શન ન હોય, શોષણ થતું હોય છે. જે લોકો સસલાંને મહાપુરુષોની ખુરશી કે ગાઢીએ બેસાડી હે છે તે પોતે નમાલા અને બીકણ થઈ જતા હોય છે અને શોષિત જીવન જીવતા થઈ જતા હોય છે. સિંહદર્શનથી અમારી ગીરયાત્રા ધન્ય થઈ ગયેલી.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. ઉમેશો પાકિસ્તાનયાત્રાની પૂરી વ્યવસ્થા ગોઠવી દીધી. હિંગળાજ માતાના નિમિત્તે મારે વધુમાં વધુ પાકિસ્તાનનો ભાગ જોવો હતો એટલે છેક લાહોરથી ટ્રેન દ્વારા કરાંચી અને ત્યાંથી હિંગળાજ જવાનું તથા કરાંચીથી મુંબઈ આવવાનું—આવું ગોડવાયું હતું. ત્યાં છેલ્લી ઘડીએ જાણવા મળ્યું કે જેના પાસપોર્ટ ઉપર પાકિસ્તાનનો સિક્કો વાગી જાય છે તેને પછી દુનિયાનો કોઈ દેશ વિઝા આપતો નથી. કારણ કે પાકિસ્તાન આતંકવાદી દેશ તરીકે બહુ જ બદનામ થઈ ગયો છે. આ સમાચાર જાણીને અમે બધા ઠંડા પડી ગયા. હવે પાકિસ્તાન ન જવાય, છેલ્લી ઘડીએ પ્રવાસ માંડી વળાયો.

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય આબરૂ હોય છે. જે દેશની આંતરિક આબરૂ નથી હોતી ત્યાંના લોકો ગૌરવપૂર્વક જીવન જીવી શકતા નથી હોતા. સડી ગયેલું સરકારી તંત્ર, પક્ષપાત અને અંધશ્રદ્ધાથી ખદબદ્ધ જડ એવું ધાર્મિક તંત્ર, કુરુઢિઓ અને કુરિવાજોથી ખદબદ્ધ સમાજતંત્ર તથા ખોટા કાયદાઓથી દેશના વિકાસને અટકાવનારું અને એટલે જ ગરીબી વધારનારું અર્થતંત્ર જ્યાં પલાંડી વાળીને બેસી ગયાં હોય તે રાષ્ટ્રની આંતરિક પ્રતિષ્ઠા ન હોય. આવી જ રીતે જેહાદી તત્વોને પ્રોત્સાહન આપનારા આતંકવાદી રાષ્ટ્રની આંતરરાષ્ટ્રીય આબરૂ પણ ન હોય. વિશ્વનાં આવાં ઘણાં રાષ્ટ્રો છે જે જાણતાં અજાણતાં આતંકવાદીઓનાં સ્થાનો બની ગયાં છે. આમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને પાકિસ્તાન આવી ગયું છે. એટલે તેની આંતરરાષ્ટ્રીય આબરૂ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. હમણાં જ એક મુસ્લિમ સેવકે વાત કરી કે અમેરિકન એમબેસીએ 400 મુસ્લિમ અરજદારોમાંથી માત્ર ચારને જ વિઝા આપ્યા. આતંકવાદી પ્રવૃત્તિ બેધારી તલવાર છે—એક તરફ એ પોતાના લક્ષ્યને મારે છે તો બીજી તરફ એ પોતાના ધર્મને અને રાષ્ટ્રને પણ મારે છે. આતંકવાદીઓનું કેન્દ્ર બન્યા પછી પાકિસ્તાને પારાવાર નુકસાન ભોગવાં પડ્યું છે. હમણાં તેના કબજાવાળા કાશ્મીરમાં ભયંકર ભૂકૂપ આવ્યો હતો. પારાવાર ખાનાખરાબી થઈ ગઈ. વિશ્વભરના દેશોને મદદ કરવા માટે વારંવાર ટહેલ નાખ્યા પછી માંડ પચાસ કરોડ ડોલર મળ્યા. તેને 500 કરોડ ડોલરની જરૂર છે, પણ લખાવીને કે બોલીને પણ કોઈ પૈસા મોકલતું નથી. પ્રમુખ વારંવાર ટહેલ નાખે છે કે પૈસા મોકલો—તરત મોકલો. પણ કોઈ મોકલતું નથી; કારણ કે બીજાં રાષ્ટ્રો એવું માને છે કે આ પૈસા જેહાદી આતંકવાદીઓના કામમાં વપરાશે, જે અંતે અમારા ઉપર જ હુમલા કરશે. રાષ્ટ્રની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા ન હોવાનું આ પરિણામ કહેવાય.

પાકિસ્તાનની યાત્રા બંધ રહ્યા પછી ઉમેશો આંદામાન- નિકોબારની યાત્રા તરફ મન વાળ્યું. જોત-જોતામાં તેણે બધું ગોઠવી દીધું. અમદાવાદની શક્તિ ટ્રેવેલ્સવાળા શ્રી મહેશભાઈ મળ્યા. તેમણે નહિ નશો, નહિ નુકસાનના ધોરણે યાત્રા ગોઠવવાનું વચન આપ્યું. કારણ કે વર્ષો પહેલાં તેમની કંપનીનું ઉદ્ઘાટન મારે હાથે તેમણે કરાવેલું એટલે તેઓ અત્યંત પ્રસન્નતાથી આ પ્રવાસ ગોઠવવા તૈયાર હતા. ઉમેશો નક્કી કર્યું કે 30થી વધુ પ્રવાસીઓ લેવા નહિ. કામ ચાલુ થઈ ગયું. દિવસો સુધી ભારે મહેનત કરીને ઉમેશો 156 કિલો ભાથું તૈયાર કરાવ્યું. જેમાં અન્નકૂટમાં ધરાવી શકાય તેટલી વાનગીઓ બનાવી. રોજનું એક બોક્સ પ્રમાણે તેણે ચૌંદ બોક્સો તૈયાર કર્યા; ત્રીજ જાન્યુઆરીએ અમારે અમદાવાદથી નવજીવન એક્સપ્રેસમાં વિદાય થઈને ચેનાઈ પહોંચવાનું હતું. ઉમેશના ભાથ્યા સિવાય પ્રવાસીઓએ પોત-પોતાનાં ભાથાં લીધાં તે તો વળી જુદાં, અમે સૌ ઉત્કટતાથી ત્રીજ તારીખની રાહ જોવા લાગ્યા.

2. વિદ્યા

અંતે ત્રીજી તારીખ આવી. અમૃતેલી, રાજકોટ અને ઊંજાના પ્રવાસીઓ અમદાવાદથી ટ્રેનમાં બેઠા, મારે આણંદથી બેસવાનું હતું. અને કેટલાક પ્રવાસીઓ સુરતથી બેસવાના હતા સૌનાં મન હરખના હિંગે હિંચકા ખાતાં હતાં. ઉમેશની તો વાત જ શી કરવી! આણંદથી હું ટ્રેનમાં બેઠો. ફૂલહાર વગેરેના દ્વારા મારું સ્વાગત કરાયું. વડોદરા આવતાં-આવતાં ઉમેશે પ્રવાસવર્ણનનું ગીત ગાવા માંડયું તથા ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી. સુરત આવતાં જ શ્રી જીવરાજ ડાંબરા, ખીમજીભાઈ વગેરે ઘણા લોકો આવ્યા અને ઘણુંબધું જમવાનું લાવ્યા. તમારા મિત્રો, ચાહકો કે સ્નેહીજનો જ્યારે અવસર આવ્યે સહાયક બને છે કે સાથે ઊભા રહે છે ત્યારે તમને હુંફનું સુખ મળે છે. હુંફના સુખ વિનાનો માણસ નિરાધાર થઈ જતો હોય છે. એકાકી માણસ જીવનસંગ્રહમને સારી રીતે લડી શકતો નથી. પ્રથમથી તો નાસ્તાનો ઢગલો હતો જ ત્યાં અહીં ઢગલા ઉપર ઢગલો થયો. વિશ્વમાં આવું જ થતું હોય છે. ખાડામાં ખાડો અને ઢગલા ઉપર ઢગલો થાય તેનું નામ તો સંસાર છે. સુરતથી અમારી ટ્રેન સમયસર ઊપડી અને જળગાંવ-ભુસાવળ તરફની પ્રાચીન ટાપીવેલીના પાટ ઉપર ઘડઘડાટ દોડવા માંડી. આ જ ટાપીવેલીના પાટેપાટે 52 વર્ષ ઉપર મેં ગૃહત્યાગ કર્યા પછી અંકિચન થઈને ગુરુની શોધમાં પ્રયાણ કર્યું હતું તે યાદ આવી ગયું. બધાંએ પેટ ભરીને ભોજન કર્યું. અમારી અને આવેલી વાનગીઓનો પાર ન હતો. જમીને બધાંએ પોત-પોતાની બર્થ ઉપર લાંબી તાણી. ખાવું અને ઊંઘવું જ પ્રવૃત્તિ રહી ગઈ હતી. અંતે સાંજે પાંચેક વાગ્યે જળગાંવ આવ્યું.

કેટલાય દિવસોથી અહીંના એક ભાઈ દિનેશભાઈ કક્કડ મને વારંવાર ફોન કરતા હતા કે ટ્રેન ઉપર બધાને જમાડવા છે. આ ભાઈનો પરિચય માત્ર મારાં પુસ્તકો અને કેસેટો પૂરતો જ હતો. તેઓ અવાર-નવાર દંતાલી આવતા અને ઢગલો પુસ્તકો-કેસેટો લઈ જતા, પણ પછી ઊંજાના મહેશભાઈ ઈશ્વરભાઈ ધૈણાતનો પણ ફોન આવ્યો. તેમની ઈશ્છા પણ તેવી જ હતી. અંતે બન્ને વચ્ચે સમાધાન કરાયું. પેલાભાઈ ચા-નાસ્તો લાવે અને મહેશભાઈ બાજરીના રોટલા અને દાળભાત લાવે. તેવું જ થયું. જળગાંવના ચાહકોએ મોટી વજનદાર માળાથી મને ઢાંકી દીધો અને એટલું બધું ખાવાનું લાવ્યા કે બે-ત્રણ દિવસ ચાવે. એક ભુસાવળ સુધી મૂકવા આવ્યા. ચાહત કેટલી બધી પ્રિય અને સુખદાયી હોય છે તેનો અજબ અનુભવ થયો. ચાહત વિનાનો માણસ નીરસ થઈ જતો હોય છે. ખરેખર તો નીરસ માણસ જ ચાહકો મેળવી શકતો નથી. રાત પડી ચૂકી છે. જળગાંવવાળા ભાઈઓ પાછા વિદ્યા થયા અને અમે બધા સૂવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સવાર પડ્યું અને વિજયવાડા જંકશન આવ્યું. ઘણો સમય ગાડી ઊભી રહી. તુંગભદ્રા નદી ઉપર બાંધેલા નાગાર્જુન બંધ ઉપરથી નીકળેલી મોટી નહેર અહીંથી પસાર થઈ રહી છે. નાગાર્જુન પ્રખર બૌદ્ધ વિદ્ધાન થઈ ગયા. તેમની સ્મૃતિમાં બંધનું નામ નાગાર્જુન પાડવામાં આવ્યું છે. જે દેશ અને પ્રજા પોતાના વિદ્ધાનો, દાર્શનિકો, ચિંતકો, વિજ્ઞાનીઓ અને સુધારકોની કદર કરતો રહે છે તે ગૌરવવર્ભૂત પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આજાદી પછી બનાવેલા આવા અનેક બંધોએ ભારતની અન્ન અને ગરીબીની સમસ્યાને ઉકેલવામાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજ્યો છે.

હવે અમે કૃષ્ણા નદીને પાર કરી રહ્યા છીએ. એકસાથે નદી ઉપર ત્રણ પુલો બંધાયા છે, જેના દ્વારા વાહનવ્યવહાર સરળ બન્યો છે. રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે માર્ગો અને પુલો બહુ જ જરૂરી છે. બાજુમાં જ નાની પર્વતમાળા ચાલી રહી છે. અહીં નહેરના કારણે ત્રણ-ત્રણ પાક લેવાય છે. અત્યારે કમોદડંગર ઊભી છે. ચારે તરફ લીલુંછમ વાતાવરણ છે. પાણી સૂકાને લીલું બનાવે છે. લીલું સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે. અમારી ટ્રેન ઘડઘડાટ ચાલી રહી છે, ત્યાં રેલવેનું ચેકિંગ આવ્યું. મોટા ભાગે જ્યાં ગ્રૂપમાં પ્રવાસ થતો હોય ત્યાં બેચાર નામોની હેરફેર થઈ જ જતી હોય છે. કેટલાક લોકો છેવટની ઘડીએ કેન્સલ થતા હોય છે અને કેટલાક લોકો છેવટની ઘડીએ જોડાતા હોય છે. છેવટની ઘડીએ નામોનો ફેરફાર કરતો સરળ નથી હોતો એટલે ગ્રૂપવાળા એના એ જ નામે નવા પ્રવાસીઓને પ્રવાસમાં જોતરી દેતા હોય છે અને કદાચ ચેકિંગ થાય તો પેલું જૂનું નામ બોલવાનું સમજાવી દેતા હોય છે. ચેકિંગવાળાએ સૌથી પહેલાં બધાનાં નામ તથા ઉંમર લખી, પછી એક કરતાં ત્રણ-ચાર નામોમાં હેરફેર જણાયો. ઉમેશે ઘણી રકજક કરી. કશું ન ચાલ્યું. રેલવેનો ઓફિસર પ્રામાણિક હતો. અંતે તેણે દશેક હજારનો દંડ કરી બધું ટીક કરી દીધું. આમાંથી સૌએ બોધપાઠ લેવાનો રહ્યો. પ્રવાસીઓ વગર ટિકિટે પ્રવાસ કરતા નહોતા, ટિકિટ તો હતી જ પણ નામફેર હતો. જેથી દંડ થયો. પ્રવાસ માટે માત્ર ટિકિટ પર્યાપ્ત નથી. જે નામે ટિકિટ લીધી હોય તે જ નામવાળો માણસ

જ પ્રવાસ કરી શકે. છેલ્લી ઘડીએ નામમાં પરિવર્તન કરી શકાય પણ રક્તનો સંબંધ હોય તો જ, નહિ તો નહિ. અંતે અમે ગુડુર પહોંચ્યા. બેની જગ્યાએ ચાર વાગ્યે ટ્રેન ગુડુર પહોંચ્યી. અર્થાત્ બે કલાક મોડી પહોંચ્યી. અમે ક્યાંય લાલુ પ્રસાદનાં માટીનાં કુલ્લડ ન જોયાં. બધા જ ચાવાળા પ્લાસ્ટિકના કપ લઈને ફરતા હતા. કેટલાક રાજનેતાઓ શેખચલ્લીના ભાઈઓ જેવા અવ્યાવહારિક નિષ્ણયો કરીને પ્રજાની સગવડને અગવડમાં બદલી નાખતા હોય છે અને તે પણ પૈસાનું આંધણ પણ પ્રજાનું જ કરીને. અમારે ગુડુરથી તિરુપતિ બાલાજી જવાનું છે. અમે બધાં ટ્રેનમાંથી ઊતરીને બસ તરફ ગયા. દક્ષિણ ભારતમાં ચુંટણી વખતે નેતાઓનાં કટઆઉટ પુષ્કળ પ્રમાણમાં લગાવાય છે. તેમાં પણ ચલચિત્રના હીરો, કલાકારો અહીં દેવતા થઈને પૂજાય છે. ચારે તરફ નેતાઓનાં મોટાં-મોટાં ચિત્રો જ ચિત્રો છવાઈ ગયાં છે. ચાલુ બસે શહેર જોતા-જોતા અમે શહેર બહારના રસ્તે ચઢી ગયા. રસ્તો સરસ છે. છેલ્લાં પાંચ-દસ વર્ષોમાં દેશમાં સારા રસ્તા બન્યા છે. અમારી બસ સડસડાટ તિરુપતિ તરફ દોડી રહી. આ ભાગમાં ઘણો વરસાદ થયો હોવાથી હજુ પણ જેતરો વગેરેમાં તળાવ જેવું પાણી ભરાયેલું છે. રોડની બન્ને તરફ અવાર-નવાર વસ્તીનાં ટેળાં ઊભેલાં જોવા મળે છે. તે શ્યામ વર્ણના છે તથા ઢીંચણ ઉપર લુંગીને ડબલ કરીને ઊભા છે. મને થાય કે એ ઢીંચણ ઉપર જ લુંગી પહેરવાની હોય તો તેટલા જ પનાવાળા કાપડનો ઉપયોગ કેમ ન કરાય? લાંબો પનો રાખીને પછી ડબલ કરવું તેના કરતાં અડધો જ પનો હોય તોપણ તેટલું જ કામ થઈ શકે.

મેં જોયું કે રસ્તાની બાજુમાં એક દિગંબર જૈન સાધુ ચાલી રહ્યા છે. તેમની આજુબાજુ પાંચેક માણસો પણ ચાલી રહ્યા છે. તેમની બ્યવસ્થા અને રક્ષણ કરવા માટે તે બધા ચાલતા હશે. ત્યાગ લાચાર બની ગયો છે. સાચો ત્યાગ સ્વનિર્ભર અને સ્વાવલંબી હોય. લાચાર ન હોય. એક મીટર કપડું પહેરાય તો આ પાંચની જરૂર ન રહે—લાચારી ન રહે. પણ ધર્મનું શું?

ચાલુ બસે વારંવાર ખાવાની વાનગીએ ફર્યા કરે છે. શ્રી જગદીશભાઈ ચોખ્યા ઘીના લાડુ લાબા છે તે બધાને ખવડાયા. બધાને ખૂબ ભાવ્યા. દાળભાત વગેરેની સાથે લાડુ ખાવ તેના કરતાં એકલો લાડુ ખાવ તો એ વધુ મીઠો લાગે તથા માત્રા પણ વધી જાય. બધાએ પોત-પોતાનો પરિચય આપ્યો. હવે તો ચારે તરફ શેરડી જ શેરડી છે. ગુજરાતની જડી અને કાળી શેરડી ઘણો અને વધુ મીઠો રસ આપે છે. શેરડીનો મબલક પાક દેખાય છે.

અત્યારે દક્ષિણ ભારતમાં ઐયાપ્યાની વ્રતસાધના ચાલી રહી છે. લોકો નિશ્ચિત દિવસો પૂરતાં કાળાં કપડાં પહેરે છે અને વ્રતો રાખે છે. અમારા પ્રવાસમાં રાજકોટના શ્રી ઈસ્માઈલભાઈ થીબા પણ છે. તે ઉદારમતવાદી મુસ્લિમ છે. તેમણે કદ્યું કે અમે ચુસ્ત રીતે સંતતિ-નિયમનમાં માનીએ છીએ એટલે બે બાળકો થતાં જ ઓપરેશન કરાવી નાખીએ છીએ. દહેજ વગેરે કશું લેતા નથી તેમજ દેતા પણ નથી. શ્રી ઈસ્માઈલભાઈ બહુ જ સર્જન અને મિલનસાર મુસલમાન છે. કણ્ણરતા એક અંશમાં પણ નથી. એટલે તે ઝનૂની નથી.

અમે રસ્તા ઉપર જોયું કે ટ્રકો ઘણી છે પણ કારો કે સ્કૂટરો બહુ ઓછાં છે, તેના ઉપરથી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિનો ઝ્યાલ આવી શકે છે. જે પ્રજા વ્યાપારી નથી હોતી તે બહુ સમૃદ્ધ નથી હોતી. ગુજરાતની સમૃદ્ધિનું કારણ પ્રજાનો મોટો વર્ગ વ્યાપારી તથા ઉદ્યોગપતિઓનો છે. તિરુપતિ દેવસ્થાનમાં પર્વત ઉપર છે. તેનું ખરું નામ તિરુમલા છે. નીચે જે શહેર છે તેનું નામ તિરુપતિ છે. આ બન્નેના લેદને ઘણા જાણતા નથી. અમે તિરુપતિ શહેરમાં તિરુમલા રેસિનેન્સીઅલ હોટલમાં ઉતારો કર્યો. અમે કુલ 32 જણા છીએ. આમ તો અમે સાથે જ રસોઈયો લીધો છે, પણ જમવાનું મોડું થવાનું હોવાથી અમે ત્રણાચાર જણાએ દાળ-ભાત વગેરે મંગાવીને જમી લીધું. હવે અમારે ઉપર તિરુમલા જવા માટે બસમાં જવાનું છે. યોગાનુયોગ બસ ભંગાર અને જૂની મળી. એન્જિનનો અવાજ માથું ફાડી નાખે તેવો હતો. દાળ ચઢતાં બધાં વાહનો ઓવરટેક કરીને આગળ નીકળી ગયાં. અમારી બસ પાછળ પડતી રહી.

એક સ્થળે સિગારેટનું ચેકિંગ થયું. ઉપર તિરુમલામાં ધૂમ્રપાન તો ન જ થઈ શકે. બીડી કે સિગારેટ પણ લઈ જઈ શકાય નહિ. બીડી—સિગારેટ હોય તો ફેંકી દેવાનું કે પછી જમા કરાવી દેવાનું. આ નિયમ મને ગમ્યો. ધૂમ્રપાનમુક્ત તીર્થ થવાં જોઈએ. ગુટકામુક્ત પણ થાય તો સારું.

અમારું રગસિયું ગાડું સવા નવે ઉપર પહોંચ્યું. પણ વાંધો નહિ. અમરેલીના વીરજીભાઈ M.P.નો અમારી પાસે પત્ર હતો. જેથી V.I.P. તરીકે અમને બે વાગ્યે દર્શન કરાવી દેવાનાં હતાં. અમે બધા નિશ્ચિત હતા. પહોંચ્યા પછી અમારો એક કલાક તો પૂછતાછમાં જ વીતી ગયો. અંતે દસ વાગ્યા પછી ખબર પડી કે V.I.P.ની સો રૂપિયાવાળી ટિકિટ તો બધાંને માટે ખુલ્લી રીતે વેચાય છે. કોઈની ચિહ્નીની જરૂર

જ ન હતી. અમે ટિકિટ લીધી અને લાઈનમાં ઉભા રહ્યા ત્યારે સાડા દસ થઈ ગયા હતા. ખરેખર તો ચિહ્ની વિના જ આવતાં જ સીધી ટિકિટ લીધી હોત તો સાડા નવે અમે લાઈનમાં ઉભા રહી શક્યા હોત. ભગવાનનાં દર્શન માટેની લાગવગ—ભલામણમાં અમારો એક કલાક વ્યર્થનો વીતી ગયો હતો. તિરુપતિમાં જુદી-જુદી જગ્યાએ આવવા જવા માટે ઘણું લાંબું ચાલવું પડે છે. માણસ થાકી જાય. અને વી.આઈ.પી. લાઈન પણ છેડો ન દેખાય તેટલી લાંબી. બબ્બે માણસો એકસાથે ચાલી શકે તેટલી પહોળી લોખંડના સળિયાથી ગાંઠી દીધેલી ગલીમાં દર્શનાર્થીઓ કીડી-વેગે આગળ વધવા લાગ્યા. લોખંડના ચોરસ જાડા સળિયાની ચોકડી પાડેલી ગલી એટલી મજબૂત કે ઘણ મારો તોપણ ન તૂટે. આવી સખત વ્યવસ્થા કેમ રાખી હશે? અમારી બાજુમાં 50 રૂપિયાની ટિકિટવાળા પણ આવી જ ગલીમાં ચાલી રહ્યા છે. જો કોઈ એક મોટો ફટાકડો ફોડે અને ભગદદ મચે તો 2-4 હજાર માણસો કચરાઈને મરી જાય. ભગવાનો કોઈ રસ્તો જ નથી. છેક છત સુધી જાડા સળિયાની ચોકડીઓ જરૂરી હોવાથી ફૂદીને જવાની પણ તક નથી. ન તો આગળ જવાય કે ન પાછળ જવાય. આવી વ્યવસ્થા જોઈને મને ઘોર નિરાશા થઈ. ભવિષ્યમાં કદાચ કોઈ ભગદદ મચશે તો 2-4 હજાર માણસો કચરાઈ જશે તેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. જેલના કેદીઓ માટે જેવા સળિયા વાપર્યા હોય તેવું લાગે છે.

અમે બધા ધીરે ધીરે આગળ વધી રહ્યા છીએ. લાઈનમાં અનુશાસન નથી. લોકો આગળ થવા પ્રયત્નો કરતાં રહે છે. શ્રી-પુરુષોની એક જ લાઈન છે. કોઈ ઈચ્છે તોપણ પાછું વળી શકાય તેમ નથી. બન્ને તરફ માણસો જ માણસો છે. લોકોની આટલી બધી શ્રદ્ધા બીજી કોઈ જગ્યાએ ભાગ્યે જ જોવા મળશે. ઉભા પગે ને ઉભા પગે કલાકો સુધી લોકો દર્શનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે. વાંકા-ચૂંકા અને વળાંકો વળીને અંતે અમે ભગવાનની સામે પહોંચ્યા. દર્શન કરવાનો સમય માંડ પાંચ-દસ સેકન્ડ જેટલો હશે. બળવાન શ્રી-પુરુષો ત્યાં ઉભાં છે. જેમનું કામ છે લોકોને તરત જ આગળ ધકેલવાનું. આટલે દૂરથી કલાકોની તપસ્યા કરીને આવેલા ભક્તો થોડી વાર તો દર્શન કરવા ઉભા રહે પણ તેવું કરે તો પાછળની લાઈનનું શું? ભગવાન સામું જોયું ન જોયું કે તરત જ ખસી જવાનું. ન ખસો તો ખસેડનારાં શ્રી-પુરુષો ધક્કા મારીને ખસેડે. હું તો દર્શન કરીને તરત જ ખસી ગયો હોતો તોપણ એક શ્રી-કાર્યકર્તાએ પાંચેક વાર મને ધક્કા માર્યા. મને લાગે છે કે આવી વ્યવસ્થા ભાગ્યે જ બીજે જોવા મળતી હશે. આ વ્યવસ્થામાં સુધારો ન કરી શકાય? મોટાં હવાઈ મથકો ઉપર જેમ પ્રવાસીઓ માટે ચાલવાના પણ્ણો હોય છે તેમ અહીં એવા પણ્ણો ન ગોઠવી શકાય? યાત્રાણું માત્ર પણ્ણો ઉપર ઉભો રહે અને પણ્ણો ધીમા વેગે ફરતો ફરતો ભગવાનની સંમુખ જાય, નિશ્ચિત ક્ષણોમાં દર્શન થાય અને પણ્ણો આગળ વધી જાય. આવું કરી શકાય તો યાત્રા સરળ થાય. આ મંદિર વિશ્વનું બીજા નંબરનું સૌથી વધુ આવક ધરાવતું મંદિર છે (પ્રથમ સ્થાન વેટિકન ચર્ચનું છે). એટલે તે ધારે તો ઘણો સુધારો કરી શકે છે. દર્શન કરી ચૂકેલાં માણસોનું ટોળું એક દરવાજેથી બહાર નીકળી રહ્યું છે, તેમને ઝડપથી બહાર કાઢવા એક માણસ પશુઓને ડચકારા કરે તેમ અપમાનજનક જોરજોરથી બૂમો પાડીને બહાર તગેડી રહ્યો છે. અમે બહાર તો નીકળ્યા, પણ જૂતાં ઉત્પારેલી જગ્યા અડધો ક્લિલોમીટર દૂર હોવાથી અને પૂરો રસ્તો અને મંદિરનું પરિસર અણીદાર કંકરાઓથી છવાયેલું હોવાથી ચાલવામાં બધાને બહુ તકલીફ પડી. જેમ તેમ કરીને સૌઓ જૂતાં મેળવ્યાં અને પાછા નીચે હોટલે જવા નિશ્ચિત બસ સ્ટેન્ડે ઉભા રહ્યા.

સવા બાર વાગી ચૂક્યા હતા, અમે બસની તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે અહીં એવો કાયદો છે કે બાર વાગ્યા પછી નીચે આવવા—જવાનો ટ્રાફિક બંધ કરી દેવાય છે, રોડ ઉપરના દરવાજા બંધ કરી દેવાય છે. કોઈની પાસે વિમાનની ટિકિટ હોય તો જ તેને જવા દેવાય છે. લોકોના કહેવા પ્રમાણે વળી પાછા વી.આઈ.પી. કાગળ દ્વારા લાગવગનો પ્રયત્ન થયો. એક કલાક વીતી ગયો. પણ કશું પરિણામ ન આવ્યું, અમારી મુશ્કેલી એ હતી કે નીચે હોટલમાં અમારા રસોઈયા રસોઈ કરી ચૂક્યા હતા. અમે બધા નવ વાગે દર્શન કરીને દસ વાગતાં સુધીમાં પાછા ફરીને જમવાની ગણતરી રાખીને માત્ર પહેરેલે કપડે જ આવ્યા હતા. કારણ કે નીચે તો ગરમી હતી પણ અહીં તિરુમલા પર્વત ઉપર તો ભારે ઠંડી હતી. બધા ધ્રૂવ રહ્યા હતા. કારણ કે ગરમ કપડાં કે ઓફ્વાનું કશું લાવ્યા ન હતા. અંતે જીપોવાળાએ હિંમત કરી કે અમે તમને નીચે પહોંચાડી દઈશું. બધા જીપોમાં ગોઠવાયા. પણ ગેટવાળો એકનો બે ન થયો. હવે શું કરવું? અમારા જૂના પ્રવાસના વ્યવસ્થાપક શ્રી નરેન્દ્ર દોશી મને યાદ આવ્યા. આ માણસ પાસે ગજબની વ્યવસ્થાશક્તિ હતી. પહેલેથી જ તે પૂરી તપાસ કરી લે અને પછી આયોજન કરે. રાતનો દોઢ વાગી ચૂક્યો હતો. ત્રણ વાગ્યા પહેલાં ગેટ ખૂલવાનો ન હતો. ત્યાં સુધી અમે અને અમારા જેવા બીજા કેટલાયને ગાડીઓમાં જ પડ્યા રહેવાનું હતું. જેમ જેમ રાત વધતી હતી તેમ તેમ ઠંડીનું પ્રમાણ પણ વધી રહ્યું હતું. ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં તો કેટલીએ ગાડીઓ ભેગી થઈ ગઈ. અંતે ત્રણ વાગ્યા અને ગેટ ખૂલ્યી ગયો. સૌ સડસડાટ નીકળવા માંડ્યા, પણ અમારા એકબે

આઈઓ મળતા ન હતા. ક્યાંક આધા-પાછા થઈ ગયા હતા. પ્રવાસમાં ઘણા લોકોને એવી આદત હોય છે કે તે હંમેશાં મોડા આવે. તેમના માટે બસ રાહ જોઈને ઉભી રહે, બધા બસમાં બેઠેલા અકળાય. પેલાને શોધવા એકબે જણા નીકળી પડે. બને એવું કે પેલા ખોવાયેલા આવી જાય પછી શોધવા નીકળેલાની રાહ જોવાય. પાછા તેમને શોધવા કોઈ બીજા નીકળે. આમ કરવામાં મોડું થાય. અનુશાસનમાં ન રહેનારા અને વારંવાર મોડા આવનારા લોકો બાકીના લોકો માટે ત્રાસદાયક બની જતા હોય છે. વળી પાછો અત્યારે આતંકવાદનો ભય સર્વત્ર છવાઈ ગયેલો છે એટલે જ્યોનું ચેકિંગ વારંવાર થયા કરે. જેમતેમ કરીને અમે નીચે તિરુમલા પહોંચ્યા. રસોઈ તો હવે ફેંકી જ દેવાની હતી. અમારે સવારે સાત વાગ્યે ચેન્નાઈ જવા નીકળી જવાનું હતું પણ હવે અગિયાર વાગે નીકળવાનું ઠેરવીને બધા ચુપચાપ સૂર્ય ગયા. ચેન્નાઈ જતાં પહેલાં રસ્તામાં આવતાં બે ભવ્ય મંદિરોમાં દર્શન કરવાનો કાર્યક્રમ હતો પણ બધાએ સર્વસંમતિથી નિર્ણય કર્યો કે હવે કયાંય દર્શન કરવા જવું નથી. સીધા ચેન્નાઈ જવું છે.

નાસ્તિકોના પ્રચારથી નાસ્તિકતા નથી આવતી, પણ નાસ્તિકતાનું મૂળ તો ધર્મની અવ્યવસ્થા છે. મારું માનવું છે કે જો કોઈને નાસ્તિક બનાવવો હોય તો તેને માત્ર તીર્થોની યાત્રા કરવા મોકલવો. જો તે યાત્રા કરીને નાસ્તિક ન થાય તો જ નવાઈ કહેવાય. હિન્દુ પ્રજાને આવનારી પેઢીને આસ્તિક રાખવી હોય (નાસ્તિક થતાં અટકાવવી હોય) તો સર્વ પહેલાં તીર્થો અને તેની વ્યવસ્થામાં ધરમૂળ સુધારો કરવો જોઈએ.

19-1-06

*

3. ચેન્નાઈમાં

અમે બધા પરોઢિયે 4—5 વાગ્યે થાકીને લોથપોથ થયેલા સૂતા હતા એટલે જાગ્યા પણ મોડા. મારી સાથે રૂમમાં રાજકોટવાળા લાલજીભાઈ તથા સચિન—બન્ને હતા. બન્નેએ મારી ખૂબ સેવા કરી. લાલજીભાઈ તો દોડાદોડ કરી મૂકે. તેમને તો થાક જ ન લાગે. નહાઈ-ધોઈને તૈયાર થયા ત્યાં તો તેમણે ઈડલી-સંભાર હાજર કરી દીધાં. દક્ષિણમાં ઈડલી-સંભાર જેવો સ્વાદિષ્ટ બનાવાય છે તેવો આપણે કરી શકતા નથી. અમે બધાએ નાસ્તો કર્યો. સૂવાથી અને નહાવાથી બધો થાક ઉઠાડી ગયો. પરમેશ્વરે નિદ્રાની રચના ન કરી હોત તો બધા ગાંડા થઈ ગયા હોત. નિદ્રા જ મોટી વિશ્રાન્તિ છે. જેને ગાઢ નિદ્રા આવે છે તે પરમ સુખી છે. પણ જેને નિદ્રા આવતી જ નથી તે પરમ દુઃખી છે.

અમે સમય પસાર કરવા હોટલની અગાસીમાં આંટા મારી રહ્યા છીએ. સામે જ મોટો રોડ પસાર થઈ રહ્યો છે. વાહનો તીવ્રગતિએ દોડી રહ્યાં છે. એક કારમી ચીસ પાડીને બસ ઊભી રહી ગઈ. બન્યું એવું કે એક સ્કૂટરવાળો નીચે આવી ગયો હતો. થોડી જ વારમાં લોકો ભેગાં થઈ ગયાં. ટ્રાફિક જામ થઈ ગયો. પણ મારામારી ન થઈ એટલું સારું થયું. બે પૈડાંવાળાં વાહનો દેશમાં—ખાસ કરીને ગુજરાતમાં બહુ જ વધી ગયાં છે. તેના ચાલકો આવા જ કાયદાનું પાલન કર્યા વિના બેઝ્ઝમ ચલાવતા રહે છે, જેથી ઘણા અક્સમાતો થાય છે. ભારતમાં અક્સમાતોનો રેશિયો ઘણો ઊંચો છે. જો આ ચાલકોને ડ્રાઇવિંગના પૂરા કાયદા સમજાવાય અને પળાવાય તો ઘણા અક્સમાતોને નિવારી શકાય.

હોટલની બાજુમાં જ એક નવું ભવ્ય ભવન નિર્મિત થઈ રહ્યું છે. મજૂર-મજૂરણો કામ કરી રહ્યાં છે. મજૂરણો યુવાન છે પણ તેમની સાથે કોઈ કશો વળ્ગર વ્યવહાર કરતું નથી. બહુ જ સામાન્ય અને નિશ્ચિંતતાથી કામ કરી રહી છે. દક્ષિણ ભારતનાં લોકો ભલે કાળા રંગનાં હોય પણ ઉત્તરની અપેક્ષાએ તે વધુ સંસ્કારી અને સુધાર લાગે છે. તેમના કાળા ચહેરા ચમકદાર હોય છે. કારણ કે તેમના ખોરાકમાં અડદ—ટેપરું અને કેળાંનું પ્રમાણ વધારે છે. અહીં ઉત્તરની તુલનામાં ખોરાકની વસ્તુઓ સારી અને સસ્તી છે. તેલ બહુ જ ઓછું વપરાય છે. તોપણ વાનગી સ્વાદિષ્ટ બનાવાય છે. આપણે વાનગીઓની બાબતમાં આ લોકો પાસેથી ઘણું શીખવા જેવું છે.

જ્મી પરવારીને અમે અગિયાર વાગ્યે બસમાં ગોઠવાયા. અમારો મુખ્ય સંચાલક ઉમેશ છે. ઉમેશ વૈષ્ણવ છે એટલે વારંવાર ‘ગિરિરાજધરણ કી જય’ એવો જયધોષ કરે છે. બધાને ગમે છે એટલે સૌ તેને સાથ આપે છે. થોડા જ દિવસોમાં સૌએ તેનું નામ જ ગિરિરાજધરણ પાડી દીધું. તિરુપ્તિનાં દર્શન કર્યા પછી તેણે એક નવો જયકાર બોલાવવો શરૂ કર્યો. ‘ગોવિંદા... ગોવિંદા...’ આગળ કાંઈક લાંબું-લાંબું બોલ્યા પછી નિશ્ચિત ઢબ અને લહેકાથી ગોવિંદા શબ્દ એવી રીતે બોલે કે સૌને આનંદ આવે. ઉમેશે ગિરિરાજધરણ કી જય બોલાવી ને બસ વિદાય થઈ. ઉમેશ બહુ જ રમૂજ માણસ છે. આખો દિવસ તે લોકોને રમૂજ કરાવતો રહે છે. રસ્તો સારો નથી એટલે બસ ધીમે ધીમે ચાલે છે. ગામડાના ટૂંકા રસ્તો બસ લીધી લાગે છે. આ રાજ્યમાં દારૂબંધી નથી. એટલે સ્થળે સ્થળે તેની દુકાનો દેખાય છે. તેમ છાતાં કોઈ દારૂદિયો લથડતો દેખાતો નથી. ગુજરાતમાં માત્ર કાગળ ઉપર જ દારૂબંધી છે, વાસ્તવમાં નથી. દારૂબંધી માટે કેટલાય કર્મચારીઓ ઘણા હપ્તાઓ ઉઘરાવે છે. કેટલાક બુટલેગરો હિંસક તોફાનો કરાવે છે જે કેટલીક વાર કોમી તોફાનોમાં બદલાઈ જાય છે.

આપણે ત્યાં જેમ માલધારીઓ ઘેટાં-બકરાં લઈને રોડ ઉપર આવતા-જતા હોય છે તેમ અહીં સેંકડેની સંખ્યામાં બતકોને લઈને રોડ ઉપર તેના માલિકો ચાલી રહ્યા છે. બતકો પણ પાછી એવી કે સૈનિકોની શિસ્ત પ્રમાણે ડાબા હાથે જ વ્યવસ્થિત ચાલી રહી છે. આ બતકોને કોઈ ખાસ જગ્યાએ ચાણ ચરાવવા લઈ જઈ રહ્યા છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પોલ્ટ્રી ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં વિકસ્યો છે. વારંવાર આવતાં આ બતકોનાં ટોળાં કદાચ તેનો જ હિસ્સો લાગે છે.

કોઈ મોટું શહેર પસાર થઈ રહ્યું છે. ઘણી કોલેજ-કન્યાઓ સમૂહમાં જઈ રહી છે. બધીએ પંજાબી ડ્રેસ પહેર્યો છે. અહીંની સાડી નવી પેઢીમાંથી વિદાય થઈ રહી છે. પંજાબી ડ્રેસનું આકર્ષણ પૂરા ભારતમાં જોઈ શકાય છે. તેનાથી પૂરું શરીર ઢંકાય છે તે સારું છે. હવે અમે તામિલનાડુ રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો છે. પ્રવેશતાં જ એક માંસ વેચનારની દુકાન દેખાઈ. લાલજીભાઈ ઘણાં વર્ષો સુધી આંધ્ર-

તામિલનાડુમાં રહ્યા છે. તેમને ભાગા પણ આવકે છે. તે બોલી ઊઠ્યા: ‘ભવે આ લોકો કાળા હોય અને માંસ ખાતા હોય પણ આપણા કરતાં તેમનું મોરલ ઉંચું છે.’ અનેક અનુભવોથી મને તેમની વાત સાચી લાગી. ગુજરાતની અનેક બેન્કોના કરોડો રૂપિયા ખાઈ જનારા માંસાહારી ન હતા. કેટલાક તો ચુસ્ત શાકાહારી હતા. કુંગળી, લસણ કે કંદમૂળ નહિ ખાનારા હતા પણ બેન્કો ખાઈ જવામાં એક્કા નીવડ્યા. ખોરાક સંબંધી ભ્રમ દૂર થવો જોઈએ.

અહીં જ્યાં ને ત્યાં રાજનેતાઓનાં કટઆઉટ મોટાં ચિત્રો જોવા મળે છે તેમાં પણ કલાકાર રહેલા રાજનેતાઓનાં કટઆઉટ વધુ દેખાય છે. પ્રજાનું વલણ કલાકારો પ્રત્યે વધુ માનભર્યું છે. અહીંનાં બાહોશ મુખ્યમંત્રી જ્યલલિતા પણ એક સમયે ફિલ્મી હિરોઈન હતાં. પ્રત્યેક પ્રજાની એક ખાસ માથાવટી હોય છે. દિલ્હીમાં રાજનેતાઓનાં આટલાં બધાં કટઆઉટો દેખાતાં નથી. ભાજપના કેટલાક નેતાઓએ પોતાનાં કટઆઉટો માટે ઘણો આગ્રહ રાખ્યો હતો પણ આજના પ્રધાનમંત્રી શ્રી મનમોહનસિંહે પોતાનો ફોટો કયાંય મૂકવો નહિ તેવો આગ્રહ રાખીને વધુ લોકપ્રિય થયા છે. છીધરા નેતાઓ અને ધર્મગુરુઓ વધુમાં વધુ સ્વપ્રચારમાં ધન વાપરે છે, જ્યારે પ્રૌઢ રાજનેતાઓ તથા પ્રૌઢ ધર્મગુરુઓ આ દૂષણથી મુક્ત રહીને કાર્ય દ્વારા પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિને અનુસરે છે. સ્વપ્રચારમોહી છીધરા રાજનેતાઓ અને તેવા જ ધર્મગુરુઓ લોકોનું કલ્યાણ કરતાં પોતાનું કે પોતાના પરિવારનું વધુ કલ્યાણ કરવામાં રચ્યા-પચ્યા થઈ જતા હોય છે.

ઉમેશ પણ અહીં તામિલનાડુમાં રહી ચૂક્યો છે. તેનું કહેવું છે કે આ લોકોના અમુક રિવાજે બહુ ખરાબ છે. મેં પૂછ્યું કે કયા કયા? તો તેણે જવાબ આપ્યો કે—

‘એક તો જ્યારે કોઈ કન્યા પ્રથમવાર રજસ્વલા થાય છે ત્યારે આ લોકો વાજતે-ગાજતે તેનો વરઘોડો કાઢે છે.’

મેં કહ્યું કે આ રિવાજ ખરાબ ન કહેવાય. રજોદર્શન એ પ્રત્યેક સ્વી માટે કુદરતનું મહાન અર્પણ છે. તેનાથી જ તેનામાં સ્વીત્વ આવે છે. જો તે ન હોય તો તે શૂન્ય છે. માતૃત્વનું મૂળ રજોદર્શનમાં છે. તેનું માન અને મહિમા હોવાં જ જોઈએ. આપણે તેના પ્રત્યે ઘૃણા ઉભી કરી, સ્વીને અસ્પૃશ્ય જ નહિ, અદર્શનીય પણ માની, ધર્મક્ષયથી દૂર રાખી, જાણે કે તેણે કોઈ પાપ કર્યું હોય તેમ અપરાધભાવવાળી બનાવી સ્વીત્વને જ ઉતારી પાડ્યું. આ ઠીક નથી. આ લોકો રજોદર્શનને સામૂહિક રીતે મહત્ત્વ આપે છે તે વધુ ઠીક લાગે છે.

ઉમેશનું કહેવું છે કે ‘બીજો રિવાજ સગા મામાની કન્યા સાથેનો વિવાહ છે. આ લોકો પ્રથમ ચાન્સ મામાની કન્યાને લગ્ન માટે આપે છે. આપણે મામા તો શું સગોત્રમાં પણ વિવાહ કરતાં નથી. અમારી બ્રહ્મક્ષત્રિય શાંતિમાં તો સમાન અટક હોય તોપણ લગ્ન થતાં નથી.’

મારું કહેવું છે કે પ્રાચીનકાળમાં આપણે ત્યાં પણ આવા વિવાહ થયાનાં ઉદાહરણો છે. ગોત્રપ્રથા વિશ્વની બધી પ્રજાઓમાં નથી. આપણે ત્યાં પણ પાટીદારો વગેરેનું એક જ ગોત્ર ‘કાશ્યપ’ છે. બધા જ પાટીદારો કાશ્યપ ગોત્રના હોય તો તેમના વિવાહ સગોત્ર જ થયા કહેવાય. પાટીદારોથી ઉત્તરતી શાંતિઓ ખાસ કરીને પછાત શાંતિઓનાં પણ ગોત્રો નથી. કદાચ છે તો બધાને કાશ્યપ ગોત્ર છે. એટલે તેમનાં લગ્ન પણ સગોત્ર જ થયાં કહેવાય. મુસ્લિમો અને ખિસ્તીઓ વગેરેનાં પણ ગોત્રો નથી. છતાં નજીકના રક્તસંબંધોમાં લગ્ન થાય છે. ગોત્રપ્રથા તો માત્ર ભારતના ઊંચા ગણાતા લોકો સુધી જ સીમિત છે, એટલે મામાની દીકરી કે દીકરા સાથે લગ્ન થતાં હોય તો તેને ખરાબ કહેવાય નહિ. એક રીતે આવી પ્રથાથી કન્યાનો પ્રશ્ન ઉકેલાય છે. આજે જ્યારે કન્યાઓની અધિત વર્તોઈ રહી છે ત્યારે પોતાના જ પરિવારમાં જોઈ—જાણેલી કન્યા નિશ્ચિત થાય તો તેથી કન્યાનો પ્રશ્ન સરળ બની જાય છે.

ઉમેશનું કહેવું છે કે ‘સગોત્ર વિવાહથી નમાલાં અને હલકાં છોકરાં ઉત્પન્ન થાય છે.’

મારું કહેવું છે કે જો એવું જ હોય તો મુસ્લિમોએ તથા ખિસ્તીઓએ વિશ્વ ઉપર રાજ્ય ન કર્યું હોત. અગોત્ર વિવાહથી જો બળવાન અને બુદ્ધિશાળી બાળકો ઉત્પન્ન થતાં હોત તો વિશ્વ ઉપર હિન્દુ પ્રજાએ રાજ્ય કર્યું હોત, પણ આવું થઈ શક્યું નથી. ઉલટાનું હિન્દુ પ્રજા તો સતત ગુલામી, દરિદ્રતા વિભાજન ભોગવતી રહી છે એટલે સગોત્રવિવાહથી નમાલાં અને બુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા થાય છે તે વાત યોગ્ય લાગતી નથી.

ઉમેશનું કહેવું છે કે ‘ત્રીજું, આ લોકોમાં એવો રિવાજ છે કે કોઈ મરી જાય તો બધાં બેગાં થઈને વાજાં વગાડે છે, ફિયકડા ફોડે છે, નાચે —કૂદે છે આ ખરાબર નથી.’

મેં કહ્યું કે ‘આ ખરાબર નથી લાગતું. શોકના પ્રસંગને હર્ષપૂર્વક મનાવવો તે ઠીક ન કહેવાય. જોકે કાશીમાં પણ મરણ પાછળ સમશાનયાત્રામાં વાજાં વગાડવાનો રિવાજ છે. કદાચ કોઈ વૃદ્ધ માણસ મરી જાય તો હજી ઠીક છે, પણ યુવાન મરણ થયું હોય ત્યારે ઠીક

ન કહેવાય. કેટલાક સાધુ-સંતોની સ્મરણયાત્રામાં પણ વાજાં વગેરે વગાડતાં હોય છે. આ રિવાજ છે. મને યોગ્ય લાગતો નથી. શોકનો પ્રસંગ શોકની રીતે જ થવો જોઈએ.'

અમે ચેનાઈ પહોંચી ચૂક્યા છીએ અને ફરવા નીકળ્યા છીએ. ગુજરાતમાં ખૂબ ઠંડી પડી રહી છે જ્યારે અહીં તો ગરમી છે. બસ ઉભી રહી અને લોકો કપિલેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવા ગયા. હું તો બસમાં જ બેઠો છું.

સમુદ્રકિનારે જઈને બેઠા અને સત્તસંગ કર્યો. અમારે સૌને ગુજરાતી સમાજમાં ઉત્તરવાનું છે, પણ જગદીશભાઈની અહીં પેઢી ચાલતી હોવાથી તેમના આગ્રહથી તેમના ત્યાં ઉત્તર્યા અને જમ્યા. બાકીના ગુજરાતી સમાજમાં ગયા. પણ ત્યાં સમાજમાં રસોઈ બનાવવા દેતા નથી એટલે તેમના રસોડે બધા જમ્યા અને સૂર્ય ગયા.

કપિલેશ્વર મહાદેવમાં બધા દર્શન કરવા ગયા હતા. તેમાં ઉમેશને આવતાં બહુ વાર લાગેલી પણ કશું કારણ ન બતાવ્યું પછી તેણે કારણ બતાવ્યું કે મહાદેવમાં એક માણસ લાંબું પિપૂડું વગાડતો હતો, મારે એ વગાડવું હતું એટલે તે વગાડતો બંધ થાય તેની રાહ જોવા રહ્યો, તે વગાડતો બંધ થયો પછી મેં વિનંતી કરી કે મને આ પિપૂડું વગાડવા હે. મેં તેને દસ રૂપિયા આપ્યા. તેણે મને પિપૂડું વગાડવા દીધું. મેં વગાડવું એટલે મોટું થયું. મને હસવું આવ્યું અને પેલી કવિતા યાદ આવી જેની છેલ્લી લીટી આ પ્રમાણો છે.

‘સાંબેલું વગાડે તો હું જાણું કે તું શાશ્વો છો!’

ઉમેશ શરણાઈને પિપૂડું કહે છે. તેના ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે તેનું સંગીતનું કેટલું અગાધ જ્ઞાન હશે! દક્ષિણ ભારતમાં લગભગ બધાં જ મોટાં મંદિરોમાં શરણાઈનાં ચોઘડિયાં વાગતાં હોય છે. શરણાઈવાદકો વંશપરંપરાથી મંદિરના સેવકો હોય છે અને તેમને નિર્ધારિત જૂજ મહેનતાણું મળતું હોય છે. એટલે અત્યંત ગરીબ હોય છે. પ્રસિદ્ધ શરણાઈવાદક બિસિમલ્લાખાન એક વાર દક્ષિણભારતની યાત્રાએ ગયેલા અને મંદિરે-મંદિરે તે શરણાઈવાદકોના સૂર સાંભળીને રડી પડેલા. તેમણે કહેલું કે ‘જો આ લોકોનો પ્રચાર હોત તો તે અહીં નહિ દિલ્હીમાં મારી જગ્યાએ હોત. પણ અફસોસ, તેમનો પ્રચાર નથી એટલે વનવગડાના ફૂલની માફક તે અહીં છે, જ્યાં કદરદાન માણસો નથી.’ જીવનમાં પ્રચારતંત્રની પણ ભારે મહત્ત્વ રહે છે. પ્રચારતંત્ર મજબૂત હોય તો ધૂળ પણ સોનાના ભાવે વેચી શકાય. પ્રચારતંત્ર વિના સોનું પણ ધૂળ થઈ જ રહે.

ઉમેશ ભલે શરણાઈને પિપૂડું કહે પણ તેની જિશ્શાસા તો છે જ. એટલે તો તેને વગાડવાનું મન થયું.

4. વિમાનમાં

અમે બધા વિમાન મથકે પહોંચી ગયા છીએ. પ્રો. સંતોકી બધાને પેંડા વહેંચતા વહેંચતા મારી પાસે આવ્યા અને મને પણ પેંડો આપ્યો. મેં પૂછ્યું કે આ શાનો પેંડો છે? તો કહે કે હું જિંદગીમાં પહેલી વાર વિમાનમાં બેસી રહ્યો હું તેની ખુશીનો છે. પ્રો. સંતોકી જ્યારે પણ આશ્રમમાં આવે ત્યારે રાજકોટના શ્રેષ્ઠ પેંડા જરૂર લઈ આવે. સામાન્ય રીતે પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો ઓછા ઉદાર હોય છે, પણ પ્રો. સંતોકી અને પ્રો. કોટક તેમાં અપવાદ છે. પહેલી જ વાર વિમાનમાં બેસવાનું તો બીજા ઘણા સાથીદારો માટે પણ થઈ રહ્યું હતું. પણ બધાને આવું સૂઝયું નહિ. સમયસરની ઉદારતા માણસને રૂપ કરતાં પણ વધુ રૂપાળો બનાવી દે છે. જાણીકરીને અમે એવું ગોઠવ્યું છે કે એક વાર બધા વિમાનમાં પ્રવાસ કરે અને બીજી વાર સમુદ્રી યાત્રા સ્ટીમરમાં કરે. કારણ કે આવા અનુભવો પણ યાત્રાનો મહત્વનો ભાગ જ છે.

અમે જ્યારે ટ્રેનમાં બેઠા ત્યારે જગદીશભાઈ તરફથી બધા પ્રવાસીઓને એક એક નોંધિન લહાણીમાં આપવામાં આવ્યો હતો અને ઉમેશ તરફથી બે-ત્રણ નોંધિનો આપવામાં આવ્યા હતા, જેથી બધાને ઉપયોગી થાય. ફરી અહીં વિમાનમથક ઉપર જગદીશભાઈએ પ્લાસ્ટિકના સુંદર ગ્લાસ બધાને આપ્યા. લહાણી વહેંચવાનો લહાવો બધા લઈ શકતા નથી. નસીબદાર જ લેતા હોય છે.

અમે બધા વિમાનમાં પ્રવેશ્યા છીએ. જે લોકો પહેલી જ વાર વિમાનમાં બેઠા છે તેમના ચહેરા ઉપર કુતૂહલ અને હર્ષ ઉધાળા મારી રહ્યા છે. તે સીટ ઉપર બેસતા નથી પણ બાળકોની માફક આઘા-પાછા થઈને સાથીદારો સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા છે. કેટલાક તો ફોટા પણ પાડી—પડાવી રહ્યા છે. ઉમેશ તો જિજ્ઞાસાની મૂર્તિ જ છે. તે તો છેક કેબિનમાં જઈ આવ્યો અને પાઈલટ સાથે વાતો કરી આવ્યો. પાઈલટ સારો અને ભલો માણસ હતો, નહિ તો ઉમેશે પિપૂંકું વગાડ્યું તેમ વિમાનને પણ થોડી વાર ઉડાવી બતાવ્યું હોત. તેની પાસે એક બહુ મોટું બહાનું હતું કે ‘ગુજરાતના બહુ મોટા સંત સાથે અમે છીએ મોટા કે ખોટા એ તો ભગવાન જાણો પણ ગાડું ગબડાવતાં આવડે તો તમે સારી રીતે તોપના ગોળા છોડી શકો છો. શ્રી જગદીશભાઈની પાસે કીમતી ડીજાટલ કેમેરો છે, પણ તેમને ફોટોગ્રાફીનો શોખ પણ નથી કે બહુ અનુભવ પણ નથી, એટલે તબિયત વાપરે છે. તબિયતે તેને ખરીદવા માંગ્યો. મારી સલાહથી તેની હરાજી કરવામાં આવી. જે આઠ હજારે પહોંચી અને તબિયતે લીધો. આ તો ગમ્મત હતી, જગદીશભાઈ કંઈ પૈસા લેવાના ન હતા. બીજી તરફ તબિયત બરાબર ફોર્મમાં આવી ગયો હતો. તે કહે કે ‘એસી હજાર સુધી જવા ન દઉં.’ પટેલ જો ચઢી જાય તો ખેતર વેચીને પણ ઉધામણી જીતે પછી જે થવાનું હોય તે થાય. આનંદ-પ્રમોદ ગમ્મત કરતા કરતા બે કલાકે અમારું વિમાન આંદામાનના ટાપુઓ નજીક પહોંચી ગયું. ગાઢ જંગલોથી છવાયેલા નાના-મોટા અનેક ટાપુઓ દેખાઈ રહ્યા છે. આંદામાન-નિકોબારની પાસે 572 ટાપુઓ છે જેમાંથી ઘણામાં માનવવસવાટ નથી. અંગ્રેજોએ આ ટાપુઓ જીતીને પ્રાપ્ત કર્યો અને આઝાદીની સાથે આપણાને મળ્યા એટલે હવે કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીનું ભારત ન કહેવાય પણ કાશ્મીરથી નિકોબારની છેલ્લી અણી ઇન્ડિયા પોઈન્ટ સુધીનું ભારત કહેવાય.

વિમાન ઉત્તરી ચૂક્યું છે. અમને લેવા માટે શ્રી અમૂલદાસ ટેક્સીઓ લઈને આવ્યા છે. પોર્ટ બ્લેયરમાં બસો બહુ નથી ચાલતી કારણ કે પર્વતીય શહેર હોવાથી રસ્તા ઘણા વળાંકવાળા છે. ટેક્સીઓ ખાસ કરી મારુતિવાન વધારે ચાલે છે. અમે બધા વાહનોમાં ગોઠવાયા અને ગોલડન બીચ રીસોર્ટમાં પહોંચી ગયા. સાથે જ રસોઈયા છે, તેમણે રસોઈ શરૂ કરી દીધી. અમે રૂમોમાં ગોઠવાવા લાગ્યા. જમીને આરામ કર્યો અને હવે ત્રણ વાગ્યે ફરવા—જોવા જવાનું છે. પણ લોકો સમયની પાંબંદી સમજતા નથી. કેટલાક લોકો તો કાયમ મોડા જ આવતા હોય છે. જે બધાને રોકી રાખીને દુઃખી કરતા હોય છે. તેમની વિલંબપ્રક્રિયાથી પ્રવાસ બગડે છે અને ઘણું ગુમાવવું પડે છે. અંતે અમે બધા વિદાય થયા.

અમારા ડાઈવરનું નામ અજુસિંહ છે. 21 વર્ષનો અજું ત્રણ પેઢીઓથી અહીં રહે છે. તેના પૂર્વજને કેદી તરીકે અહીં લાવેલા અને પછી અહીં જ વસી ગયેલા. તેની આ ત્રીજી પેઢી છે. અજુનું કહેવું છે કે અહીં કદી પણ હિન્દુ-મુસલમાનોના હુલ્લડ—તોફાનો થતાં નથી. બધાં હળીમળીને રહે છે. અમારા જુદા-જુદા મહોલ્લા નથી પણ બધાં સાથે રહે છે. એક હિન્દુનું ઘર તો બીજું મુસલમાનનું ઘર હોય છે. અહીં મસ્ટિજદો છે પણ મદરેસા નથી. ધર્મ તો છે પણ ધર્માધતા નથી, ઝનૂન નથી. કારણ કે રાજકારણ અને ધર્મગુરુઓનો પ્રભાવ નથી.

શહેરના એક ચોકમાં સાઢો ટાવર ઊભો છે. આ અંગ્રેજોનો બનાવેલો છે. જાપાનીઓએ આ ટાપુઓ જીતી લીધેલા અને સાડા ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે અહીં રાજ્ય કરેલું. અંગ્રેજોએ વળી પાછા આ ટાપુઓ જીતીને પડાવી લીધા હતા તેના સ્મારક તરીકે આ ટાવર બાંધ્યા છે તેમ અજુનું કહેવું છે. અને આ તોપ જાપાનીઓ પાસેથી પકડેલી છે. જેમ ભારતે પાકિસ્તાનની પેટન્ટટેન્કો કબજે કરેલી અને ઘણી જગ્યાએ વિજ્યચિન્હ તરીકે મૂકેલી છે તેમ અહીં પણ આ તોપ મૂકેલી છે. શત્રુને પરાજ્ય આપવો એટલું જ મહત્વનું નથી પણ તેના પરાજ્યના ચિહ્નને ભાવી પેઢીઓ જોતી રહે તે માટે તેનું પ્રદર્શન કરવું પણ જરૂરી છે જેથી ભાવી પેઢી સજગ રહે.

શીરડીવાળા સાંઈબાબાનું મંદિર પણ છે. અહીં ઘણા ભક્તો છે, જેમની શ્રદ્ધાનું આ કેન્દ્રસ્થાન બન્યું છે. પોટ જ્યેયર પર્વતીયનગર છે તોપણ સ્યુનામીનો કાળોકેર નીચેના ભાગમાં થયો હતો. ત્રણ સપ્તાહ સુધી પાણી ભરાઈ ગેલેલું અને બધું ખેદાનમેદાન કરી નાખેલું. હજુ પણ માર્ગો રીપેર થઈ રહ્યા છે.

અમે લાંબું ચક્કર લગાવીને સમુદ્રના કોરબીન બીચ પર પહોંચી ગયા. સામે શાંત સમુદ્ર છે એટલે લોકો સ્નાનનો આનંદ લઈ રહ્યા છે. ચારે તરફ ગાઠ વનરાજી છે અને વાતાવરણ બહુ જ મનોરમ્ય છે. એકાઉ કલાક સુધી બેસીને અમે સૌએ ચર્ચા કરી, નવરાશમાં અમારી ધર્મચર્ચા તો ચાલતી જ રહે છે. મારી પાસે પ્રચુર ખાવાનું રહે છે જેને હું વારંવાર વહેંચતો રહું છું. અહીં પણ બધાને કાજુબદામ વહેંચ્યાં. શ્રી ઈસ્માઈલભાઈ અને કનુભાઈની જોડી છે. બન્ને એક જ રૂમમાં રહે છે. પણ બન્નેના સ્વભાવ તદ્દન જુદા છે. ઈસ્માઈલભાઈ આખો દિવસ ફરફર કરીને બધું જોવા-જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે કનુભાઈને જોવા-જાણવામાં બહુ રસ નથી. મોટા ભાગે તે આરામ કરતા રહે છે. થીબા તો ગાડી ઊભી રહી નહિ કે બહાર નીકળ્યા નહિ. ઘણી વાર તો તેમને શોધવા પડે છે, જ્યારે ભૂતકાળમાં વેદાંતી રહી ચૂકેલા કનુભાઈ મોટા ભાગે સીટ ઉપર જ બેઠા હોય. તેમની પ્રકૃતિને જોઈને અમે તેમનું નામ પાડ્યું છે, ‘નો રસ’ અર્થાત્ કશામાં રસ જ નહિ. અમે બધા હવે પાછા વળી રહ્યા છીએ. રસ્તામાં એક સુંદર મજાર જોવા મળી. કોઈ સૂક્ષી સંત-ફીરની મજાર હશે. હિન્દુઓની પાસે ઘણા દેવો છે તેમ મુસ્લિમો પાસે ઘણી મજારો અને દરગાહો છે. એકનો એકેશ્વરવાદ, બહુદેવવાદમાં પરિણત થયો છે તો બીજાનો એકેશ્વરવાદની સાથે બહુદરગાહવાદ પણ ચાલે છે. અલ્લાહની બંદગી કરવા મસ્જિદમાં જનારા ભક્તો કરતાં મન્ત પૂરી કરાવવા દરગાહ જનારા ભક્તોની ભીડ મોટી રહે છે.

અહીં સ્વામી વિવેકાનંદજીની પ્રતિમા ઊભી છે. આ ટાપુ ઉપર બંગાળી પ્રજાનું પ્રમાણ વધારે છે. બંગાળી અને મરાઠી લોકો જેટલા પોતાના મહાપુરુષોને માન આપે છે તેટલું માન ગુજરાતીઓ પોતાના મહાપુરુષોને નથી આપતા. અને આ રાધાગોવિંદનું મંદિર છે. અહીં ટ્રાફિકનો કંટ્રોલ કરનાર પોલીસ—મોટા ભાગે ચોકની છત્રી નીચે ઊભીઊભી યુવાન છોકરીઓ—સાઈડ આપવાનું કાર્ય કરી રહી છે. અંતે અમે પાછા હોટલ પહોંચી ગયા અને થોડી વાર રહીને અહીંની પ્રસિદ્ધ સેલ્વુલર જેલનો શો જોવા નીકળી પડ્યા.

5. રાષ્ટ્રીય તીર્થ સેવ્યુલર જેલ

પહેલાં થોડું આ જેલ વિષે જાણીએ. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય અનેક સમસ્યાઓમાં એક મોટી સમસ્યા અપરાધી કેદીઓને સાચવવાની હોય છે. કેદીઓમાં બે પ્રકાર છે—1. સામાન્ય અને 2. ખૂંખાર. સામાન્ય કેદીઓને સાચવવા અઘરું કામ નથી, પણ ખૂંખાર કેદીઓને સાચવવા બહુ જ અઘરું કામ થઈ જાય છે. જો તેને બરાબર સાચવી ન શકાય તો કાયદાની વ્યવસ્થા તૂટી પડતી હોય છે. ખાસ કરીને ધર્મજનૂની કેદીઓ વધુ ખૂંખાર બની જતા હોય છે.

ભારતમાં અંગ્રેજી શાસનની સામે 1857માં જે મોટો વિદ્રોહ ફાટી નીકળ્યો જેને ઘણી મુરકેલીએ અંગ્રેજોએ દબાવી દીધો હતો પણ તેના અપરાધી ગણપત્તા રાષ્ટ્રીય કેદીઓને ક્યાં રાખવા તે મોટો ગુંચવાયેલો પ્રશ્ન હતો. તેનું સમાધાન અંગ્રેજોએ ઓસ્ટ્રેલિયાના રસ્તે કરવાનું નક્કી કર્યું. ઓસ્ટ્રેલિયાના વિરાન ભૂભાગ ઉપર બિનના સાતસો વીસ ખૂંખાર ગોરા કેદીઓને ઉતારી દેવાયા હતા, જેમાંથી આખો દેશ તૈયાર થઈ ગયો. તેવી જ રીતે ભારતના ખૂંખાર કેદીઓને આંદામાનમાં ઉતારીને બે પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય. એક તો કેદીઓ સુરક્ષિત રહે અને બીજું આ ટાપુઓમાં વસ્તી વધે. આ બન્ને હેતુઓ પાર પાડવા માટે 1857ના વિદ્રોહમાં ભાગ લેનારા 200 કેદીઓને જહાજ દ્વારા અહીં આંદામાન લાવવામાં આવ્યા. જેમાંના ઘણા જન્મટીપવાળા તો કેટલાક વીસ-વીસ વર્ષની જેલવાળા કેદીઓ હતા. આ લોકોએ 1857ના વિખલવમાં હંસક રીતે ભાગ લીધો હતો.

કેદીઓની પહેલી ખેપ કલકત્તાથી આવી, જેમાં 200 કેદીઓ હતા. ડૉ. જે. પી. વાકર જહાજમાં કેદીઓને લઈને 4-3-1858ના દિવસે નીકળ્યા અને 10-3-1858ના રોજ ચાથમ ટાપુ ઉપર પહોંચ્યા. બધા બંદીઓને પગની બેડી પહેરવાની પ્રથમ દિવસથી જ કામ ઉપર લગાવી દીધા. જોકે પાછળથી બેડી પહેરવાની વ્યવસ્થા સમાપ્ત કરી દેવાઈ. કેદીઓમાં ત્રણ બેદ રખાયા—પ્રથમ શ્રેષ્ઠી, દ્વિતીય શ્રેષ્ઠી અને તૃતીય શ્રેષ્ઠી. જે લોકો શાંતિથી સારી રીતે રહેતા હતા અને પૂરું કામ કરતા હતા તેમને ઉપરની શ્રેષ્ઠી આપવામાં આવતી હતી. બધા કેદીઓના ગળામાં નીકળી ન શકે તેવી લોખંડની પ્લેટ લટકાવવામાં આવતી જેમાં તેનું નામ, અપરાધની કલમ, છૂટવાની તારીખ વગેરે લખાયેલું રહેતું હતું. આ સ્થાન એવું હતું કે કોઈ કેદી ભાગીને દેશ ન જઈ શકે. એક તરફ વિશાળ સમુદ્ર હતો તો બીજી તરફ ગાઢ જંગલો અને ઠીંગણા નરભક્ષી જારવા લોકો હતા. કેદીઓને નવ કલાક સુધી સખત કામ કરવું પડતું, જેમાં વૃક્ષો કાપવાં, રસ્તા બનાવવા, ઘર બનાવવાં વગેરે. તે સમયે પ્રત્યેક કેદીને રોજનો એક આનો અને નવ પાઈ મળતાં તેમાં ખાવાનું તથા વસ્ત્રો વગેરે મેળવી લેવાનું રહેતું. ખાવામાં જ આટલી રકમ પૂરી પડતી ન હોવાથી કેદીઓ કપડાં ખરીદી શકતા નહિ અને ઓછામાં ઓછાં કપડાંથી ચલાવી લેતા. બીમારીનું પ્રમાણ ઘણું હોવાથી મૃત્યુનું પ્રમાણ પણ વધારે હતું. કઠોર કામ અને ચાબુકના ફટકા ઉપરાંત પ્રિયજનોનો સ્થાયી વિયોગ કેદીઓને હતાશ કરી દેતો.

આ કેદીઓ માટે સરકારે જે સજા નક્કી કરેલી તેમાં એકલી બંધ કોટીમાં નીરવ એકાન્તમાં રાખવા. તલની ઘણી ચલાવવી, કોરડા મારવા, તે પણ એવી હતી કે પ્રત્યેક કોરડાથી તેની ચામડી ઊખડી જાય. એક સાંકળમાં આઠદશ કેદીઓના પગ બાંધીને કામ કરાવવું, સૂવું, ખાવું, બેસવું વગેરે બધું જ એક સાંકળમાં બંધાઈને જ કરવાનું. આપણી આગાદી માટે જે સેનાનીઓએ આવીબધી સજાઓ વર્ષો સુધી અથવા જીવનભર સહન કરી છે તે જોઈને—જાણીને પથ્થરદિલ પણ પીગળી જાય તેવું આ હતું.

આ જેલમાં કોશ કોશ આવેલા તેમાંનાં કેટલાંક નામ પાછળ આપ્યાં છે. મોટા ભાગના બંગાળી, મહારાષ્ટ્રીયનો, પંજાબીઓ હતા. આ બધા મોટા ભાગે કાન્તિકારીઓ હતા. બહુ જ દુઃખ અને શરમ સાથે લખવું પડે છે કે મારી નજરે એક પણ ગુજરાતી નામ ન ચઢ્યું. આ જેલમાં જગન્નાથપુરીના રાજા પણ 1879માં કેદી થઈને આવ્યા હતા, તેમની પાસે પણ એવું જ કઠોર કામ કરાવવામાં આવતું અને બધા કેદીઓ જેવું જ નિમ્ન પ્રકારનું ભોજન અપાતું. આ રાજાએ કદી કામ કરેલું નહિ, એટલે થોડા જ સમયમાં જેલમાં જ મરી ગયા. બીજા પણ કેટલાય જમીનદારો વગેરે ઉચ્ચ માણસો જેલમાં આવતા અને કઠોરથી કઠોર જીવન જીવતા. કેટલાક વિદ્ધાનોને પણ આ જેલમાં ઠાંસી દેવામાં આવેલા જેમાં એક મૌલાના ફજલહક્ક ખૌરાબાદી હતા. મૌલાના અરબી—ફારસી અને ઉર્દૂના મહાન વિદ્ધાન હતા. તે ગાલીબના મિત્ર પણ હતા. 1857ની કાન્તિમાં ભાગ લેવા બદલ તેમને જીવનભરની કેદની સજા થઈ હતી.

આ જેલના અસંખ્ય ત્રાસથી કેટલાક કેદીઓ ભાગી છૂટતા, તેઓ જંગલમાં ભૂખ્યા-તરસ્યા ભટકીને મરી જતા અથવા નરભક્ષી ઠીંગણા આદિવાસી જારવા લોકોનો ખોરાક થઈ જતા. અથવા સરકારી સિપાઈઓ પકડી લેતા. જેલમાંથી ભાગેલા કેદીને ફાંસીની સજા તત્કાલ મળી જતી. એક વાર 88 કેદીઓ ભાગ્યા અને પકડાયા તેમાંથી 86 કેદીઓને એક જ દિવસમાં ફાંસીએ લટકાવી દેવાયા. કદાચ વિશ્વનો આ રેકોર્ડ હશે. જોકે અંગ્રેજ સરકાર વોકર ઉપર નારાજ થઈ, પણ ફરી બીજા કોઈ કેદીઓ ભાગે નહિ તેટલા માટે ધાક બેસાડવા વોકરને આ ઠીક લાગ્યું હશે.

જ્યારે કોઈ અતિશાય ત્રાસ કરે ત્યારે એ પરિણામ આવે. જો ત્રાસભોગી પ્રજા કે બ્યક્ઝિત નમાલાં હોય તો મુંગા મોઢે બધું સહન કરી લે, પણ જો ત્રાસભોગી પ્રજા વીર હોય તો સામનો કરે. વોકરના અતિ ત્રાસથી કેદીઓ ત્રાસી ગયા હતા. તેમણે ષડ્યંત્ર કરીને તેને મારી નાખવાનું ગોઈયું, પણ કેદીઓમાંથી જ કોઈ ફૂટી ગયું અને વોકરને જાણ કરી દીધી. વોકર બચ્ચી ગયા.

ફરી બીજી વાર વોકરની હત્યા કરવાનો પ્રયત્ન થયો. કેદીઓ તેની ઓફિસ ઉપર તેને મારવા પહોંચી ગયા અને સિપાઈની બંદૂક ઉધાવીને વોકર ઉપર નિશાન તાક્યું, પણ પાછળથી બીજા વોકરરક્ષક સિપાઈએ પેલાને ગોળી મારી દીધી, વોકર બીજી વાર બચ્ચી ગયો, પણ એટલામાં ટોળામાંથી બીજો કેદી વોકરને મારવા દોડ્યો, વોકર ઓફિસ છોડીને ધર્સી આવતા યમદૂત જેવા કેદીથી ભાગ્યો. કેદી પાછળ પડ્યો પણ બીજા સિપાઈઓએ તેને મારી નાખ્યો. વોકર ત્રીજી વાર બચ્ચી ગયો.

એક વાર એવું બન્યું કે જેલના 248 કેદીઓ જંગલ કાપવાનું કામ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં 200 જેટલા આદિવાસી જારવા લોકોએ તેમના ઉપર હુમલો કરી દીધો. જારવા લોકો આગંતુક લોકોને સહન કરી શકતા ન હતા. તીરોના સખત મારામાં ત્રણ કેદીઓ માર્યા ગયા અને બીજા કેટલાય ઘાયલ થઈ ગયા.

આદિવાસીઓ અવારનવાર હુમલા કર્યા કરતા હતા. અંગ્રેજ સરકાર તેમની સાથે નરમ નીતિ રાખવાના પક્ષમાં હતી પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વોકર કઠોર નીતિના પક્ષમાં હતો. તેને કેદીઓ અને આદિવાસીઓ એમ બન્ને તરફની સમસ્યાઓથી ઝૂઝવાનું હતું. એક વાર 14-4-1859ના દિવસે 1500 આદિવાસીઓનું મોટું ટોપું જેલ ઉપર ચઢી આવ્યું અને ઘણા ઓફિસરોને મારી નાખ્યા. લોખંડની બેડીઓ પહેરેલા કેદીઓને માર્યા નહિ, 2-4 કલાક રહીને તેમની સાથે નાચ્યા અને પછી જતા રહ્યા.

17-5-1859ના રોજ ફરી પાછો હુમલો કર્યો જેને એબરરીનનું યુદ્ધ કહેવાય છે. તેની વિગત સંક્ષેપમાં જાણીએ.

દૂધનાથ તિવારી નામનો કેદી, ભારતીય સેનાનો સૈનિક હતો. 1857ના સ્વતંત્રતા સંગ્રહમાં તે પણ જોડાયો અને પકડાયો. તેને આજીવન કેદની સજા મળી. તેને આંદામાન પહોંચાડી દીધો. ભયંકર ત્રાસ સહન ન થવાથી તે અને બીજા કેટલાક કેદીઓ જેલમાંથી ભાગી છૂટ્યા. જંગલમાં ખોરાક વિના રખડી—ભટકીને થાક્યા. એક નાળું પાર કરી રહ્યા હતા ત્યાં આદિવાસીઓ આવી પહોંચ્યા. તેમણે જેરીલાં તીરોથી લગભગ બધા કેદીઓને મારી નાખ્યા, પણ ત્રણ કેદીઓ ઘાયલ દશામાં બચ્ચી ગયા. જેમાં ઉત્તર પ્રદેશનો દૂધનાથ તિવારી પણ હતો. તેણે જારવા મુખીને બહુજ આજીજ કરી એટલે તેને દયા આવી. બાકીના બેને તડપતા છોડીને દૂધનાથને લઈને આદિવાસી ચાલતા થયા. તેમણે દૂધનાથનાં કપડાં કાઢીને ફેંકી દીધાં અને પોતાના જેવો નગન બનાવી દીધો. એક ખાસ પ્રકારની માટીનો લેપ કરવાથી તેના તીરના ઘા રુઝાઈ ગયા. આદિવાસીઓએ તેને પોતાની બે કન્યાઓ પરણાવી, જેનાં નામ હતાં લીપા અને જગા. લગભગ એકાદ વર્ષ સુધી દૂધનાથ આદિવાસીઓ સાથે રહ્યો. દોડી-દોડીને ભૂંડનો શિકાર કરવો, તેનું કાચું માંસ ખાવું અને સતત ભટકતા રહેવું. ટાઢ-તાપ-વરસાદમાં પણ ભટક્યા કરવું. ઘણી વાર શિકાર ન મળવાથી ભૂખ્યા રહેવું, નાળાનું દૂષિત પાણી પીવું અને બીમાર થવું, આદિવાસીઓની બીજી જાતિઓ સાથે વારંવાર ધિંગાણાં કરવાં—આવાંબધાં અનેક કષોથી દૂધનાથ બ્રાહ્મણ ત્રાસી ગયો. તેને થયું કે આના કરતાં તો લાખ દરઙ્ગે જેલ સારી હતી. તે કોઈ નિમિત્ત ખોળતો હતો કે અહીંથી ભાગી છુટાય. એક વાર જારવા આદિવાસીઓના 250 પુરુષો પૂરેપૂરા સર્જ થઈને અંગ્રેજો ઉપર હુમલો કરવા નીકળી પડ્યા. દૂધનાથે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યો હોવાથી તેને પણ સાથે લીધો. એબરરીનની નજીક પહોંચીને થાકેલા આદિવાસીઓએ રાત ગુજારી, સવારે હુમલો કરવાનો કાર્યક્રમ હતો. ઘસઘસાટ ઊંઘતા આદિવાસીઓને છોડીને દૂધનાથ ભાગ્યો અને બે કિલોમીટર લપાતોછુપાતો અંગ્રેજોના થાણામાં પહોંચી ગયો. તેણે બધી વાત કરી દીધી. વોકર સાવધાન થઈ ગયો. તરત જ સુરક્ષાનો પૂરતો બંદોબસ્ત કરવાનાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં. એવામાં તો આદિવાસીઓએ અંગ્રેજ થાણા ઉપર પ્રચંડ હુમલો કરી દીધો. બન્ને વચ્ચે પ્રચંડ યુદ્ધ થયું. આદિવાસીઓએ થાણા ઉપર કબજો કરી લીધો. પણ એક અંગ્રેજ અધિકારી વોડિને નવી સૈનિક

ટુકડીની સાથે પહોંચીને આદિવાસીઓને પરાસ્ત કર્યો અને ભગાડી દીધા. કેટલાક જારવા માર્યા ગયા અને કેટલાક ઘાયલ થયા. જતાં જતાં તેઓ ઉપયોગી સામાન અને હથિયારો લઈ ગયા. આ એબરડીનના યુદ્ધમાં અંગેજોને સાથ આપનારા ભારતીયોમાં હતા નવાબખાન, કરીમબક્શ, લાલા મદનલાલ, વગેરે.

દૂધનાથની મુક્તિ

અંગેજ સરકારને ખરા સમયે સાચી બાતમી પહોંચાડનાર દૂધનાથને અંગેજોએ માફી આપી અને ઘેર જવાની છુટ્ટી પણ આપી. જો દૂધનાથે બાતમી ન પહોંચાડી હોત તો આદિવાસીઓ બધા અંગેજોને મારી નાખી બધું લૂંટી લેત. અંગેજો હંમેશાં કદર કરનારા રહ્યા છે જેથી તે રાજ્યમાં મિત્રો વધારી શકતા હતા.

સુપરિન્ટેન્ટન્ટ વોકરનું શાસન કઠોર રહ્યું, પણ તેના પછી તેની જગ્યાએ જોન હોટન આવ્યો, તેણે નમ્ર અને મિલનસાર નીતિ અપનાવી, તે માનવતાવાદી હતો. એટલે લોકપ્રિય થયો. તેના પછી કર્નલ જોન ગાઈટલર ઉચ્ચપદે આવ્યો. તેણે પણ નરમ અને માનવતાવાદી નીતિ અપનાવી.

1864માં ગાઈટલરની જગ્યાએ જોન ફોર્ડ આવ્યો. તેણે જેલમાં ઘણા સુધારા કર્યો. મુખ્ય પ્રશ્ન હતો કેદીઓનાં વધુ પડતાં મૃત્યુનો. તેણે રહેવાની જગ્યા તથા કેદીઓના ખોરાકમાં સુધારો કરાવ્યો. કર્નલ જોન ફોર્ડના સમયમાં વાઈપર દ્વીપમાં નવી જેલ બનાવવામાં આવી. આ સમયમાં આ જેલનો સંબંધ બર્મા સાથે હતો. બર્માના કમિશનર તેનું શાસન કરતા અને બર્મા કેદીઓ પણ અહીં રહાતા.

ફોર્ડના પછી માન આવ્યા. તેના સમયમાં નિકોબારનો કબજો કરાયો (1869) અને આંદામાનના અધિકારીના હાથ નીચે નિકોબારના દ્વીપસમૂહને મૂકી દેવામાં આવ્યા. 1870માં આંદામાનને કોલકતાના ન્યાય વિભાગના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યો. અને સુપરિન્ટેન્ટના સ્થાનને ચીફ કમિશનર બનાવાયું. અહીં એક પછી એક ઘણા ચીફ કમિશનરો આવ્યા પણ 1938માં સર વોટર ફ્લેલ કમિશનર આવ્યા. તેમના સમયમાં જાપાની આકમણ થયું અને આંદામાન-નિકોબારનો કબજો જાપાનીઓએ લીધો. સર વોટર ફ્લેલને યુદ્ધબંદી બનાવીને રંગૂન મોકલી દેવાયા. ત્યાં તેમની પાસેથી સખત મજૂરીનું કામ લેવામાં આવતું.

ઈ. સ. 1900માં સેલ્યુલર જેલનું નિર્માણ શરૂ થયું. 603 ઓરડીઓવાળી ત્રણ માળની આ જેલ સાત દીર્ઘાઓમાં કમળના ફૂલની પાંખડીઓ જેવી બની છે. જેની પ્રત્યેક પાંખડીનું મૂળ એક કેન્દ્રમાં થાય છે. આ કેન્દ્રના સર્વોચ્ચ સ્થાને એક ટાવર બનાવ્યો છે જ્યાંથી સાતે પાંખડીઓ ઉપર નજર રાખી શકાય છે. લોખંડ સિવાયની બાકી બધી વસ્તુઓ અહીંથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હતી. 60 ફૂટ ઊંચા ટેકરાને સમતળ બનાવીને તેની માટીનો ઉપયોગ જેલની પાછળના ભાગમાં અંગેજોના રમત-ગમતના મેદાન તરીકે કરાયો હતો. ઈ.સ. 1906માં આ જેલ તૈયાર થઈ. પ્રત્યેક ઓરડીનું માપ 13॥ ફૂટ બાય 7॥ ફૂટ રાખવામાં આવ્યું છે. અંગેજોના એક યુદ્ધજહાજનું નામ સેલ્યુલર હતું. તેના નામ ઉપરથી આ જેલનું નામ પણ સેલ્યુલર રાખવામાં આવ્યું છે. પહેલાં આ જેલનો ઉપયોગ ખૂંખાર અપરાધીઓ માટે કરવામાં આવતો પણ પછી સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ માટે પણ કરાવા લાગ્યો.

અમે જ્યારે સેલ્યુલર જેલનો કાર્યક્રમ જોવા ગયા ત્યારે સાંજ થઈ ચૂકી હતી. જેલના દરવાજાની સામે જ નાનો સરખો વીર સાવરકર પાઈ છે. આ સુંદર પાઈકમાં 7 પ્રતિમાઓ પ્રસ્થાપિત કરાઈ છે, જેમાં સર્વ પ્રથમ વીર સાવરકરની પ્રતિમા છે.

વીર સાવરકર

આ જેલની વધુ પ્રતિષ્ઠિત કરાવનાર વીર સાવરકર છે. શ્રી વિનાયક દામોદર સાવરકરનો જન્મ મહારાષ્ટ્રના નાશિક જિલ્લાના ભગૂર ગામમાં થયો હતો. તેઓ બ્રાહ્મણ પરિવારના હતા અને ત્રણ ભાઈઓ હતા. ત્રણેએ અંગેજોની વિરુદ્ધમાં કાન્નિકારી આંદોલનો કર્યો હતાં. તેણે બચપણમાં જ દેશભક્તિના સોગંદ લીધા હતા. શિવાજી મહારાજને પોતાનો આદર્શ માનીને તેઓ જીવનભર ગુલામી અને અન્યાયની સામે ઝરૂમતા રહ્યા. તેમણે ‘અભિનવ ભારત’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. શ્રી સાવરકર શિક્ષણ માટે દુંગલેન્ડ ગયા હતા અને ત્યાં અનેક આજાદીના પ્રેમી મિત્રો બનાવ્યા હતા. 1857ના પ્રથમ સંગ્રહ ઉપર તેમણે પુસ્તક લાયું ‘ભારતીયોનો અંગેજ શાસન વિરુદ્ધ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રહ’ પુસ્તક તો પ્રગટ ન કરી શકાયું પણ પુસ્તક લખવા બદલ તેમને કેદ કરી લેવાયા.

લોડ કર્નના સમયમાં બંગાળના બે ટુકડા હિન્દુ-મુસ્લિમાનના નામે કરાયા. તેના વિરોધમાં સાવરકરે પૂનામાં વિદેશી વસ્ત્રોની હોળી કરી.

અંગ્રેજોએ તેમને કોલેજમાંથી કાઢી મૂક્યા, જેથી તેમનું શિક્ષણ અટકી ગયું. 14 વર્ષની ઉંમરે તેમણે સશાક્ત આંદોલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. તેઓ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તે સમયમાં તેમણે જાતિ—પાંતિના વિરુદ્ધમાં આંદોલન ચલાવેલું. તેમણે ‘વંદે માતરમ્’નો નારો શરૂ કરાવેલો. અંગ્રેજોએ તેમને આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારી હતી. વીર સાવરકરને જ્યારે ઈંગ્લેન્ડથી જળજહાજ દ્વારા ભારત લાવવામાં આવતા હતા ત્યારે ફાંસના માર્સલ્સ બંદર આગળ સંડાસની બારીએથી સમુદ્રમાં ફૂદી પડ્યા હતા અને તરતા—તરતા કિનારે પહોંચ્યા હતા. તેમને તરત જ પકડી લેવામાં આવ્યા હતા અને સંધિ પ્રમાણે ઈંગ્લેન્ડની સરકારને સૌંપી દેવામાં આવ્યા હતા. તેમને 50 વર્ષની જેલની સજા થઈ હતી અને આંદામાનની સેલ્વુલર જેલમાં મોકલી દેવાયા હતા. તેમણે કુલ 27 વર્ષ જેલમાં કાઢ્યાં જેમાંનાં દશ વર્ષ સેલ્વુલર જેલમાં વીત્યાં. ભારતનો પ્રથમ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ સાવરકરે બનાયો હતો અને જર્મનીના સ્ટુગાર્ટ શહેરમાં તેને ફરકાયો હતો. તેમણે જેલમાં રહીને પણ રાષ્ટ્રીયેતનાની કાચ્ચરચનાઓ કરી હતી. શ્રી સાવરકરજીની પ્રતિમા આગળ હું કયાંચ સુધી નત મસ્તકે ઊભો રહ્યો. મારી આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. આવા મહાન કાન્ટિકારી, મહાન સપૂત્રે આ જેલમાં કેટકેટલાં દુઃખો સહ્યાં હશે તેની કલ્પના માત્રથી દ્રુજી જવાય છે. આ મહાબલિદાનીઓના પ્રતાપે આપણે આજાઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. તેઓ અહિંસાવાદી ન હતા, પાછળથી કંઈ હિન્દુત્વવાદી થઈ ગયા હતા. હિન્દુ મહાસભાની સ્થાપના કરીને તેઓ હિન્દુચેતના અને એકતાને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા, પણ મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રત્યાવ આગળ કમે કમે તેમનું આંદોલન સ્થિર થતું ગયું અને શાંત થઈ ગયું તેમ કહીએ તોપણ ચાલે. કષોટાવાળું ધોતિયું, માથે ગોળ ટોપી, કોટ અને હાથમાં છત્રી—એવી એમની પ્રતિમા જોઈને અમે આગળ ચાલ્યા.

ઇન્દ્રભૂષણ રોય

આ બીજી પ્રતિમા ઇન્દ્રભૂષણ રોયની છે. બંગાળના ખુલના (બાંગ્લાદેશ)ના રહેવાસી. અલીપુરના બૌંબકંડમાં તેઓ પકડાયા અને કાળાપાણીની સજા થઈ તેથી અહીં લાવવામાં આવ્યા. જેલમાં તેમને ભારે યાતનાઓ આપવામાં આવી. યાતનાઓ એટલી કઠોર હતી કે તે મસ્તિષ્કનું સંતુલન ખોઈ બેઠા, ત્રાસીને અંતે તેમણે આ જેલમાં જ આત્મહત્યા કરી લીધી. કોણ યાદ કરે છે ઇન્દ્રભૂષણને? મેં પ્રતિમાને નમસ્કાર કર્યા.

બાબા ભાણસિંહ

ત્રીજી પ્રતિમા પંજાબ—લુધિયાનાના બાબા ભાણસિંહજીની છે. લાહોર ષડ્યંત્ર કેસમાં તેમને આજીવન ‘કાલાપાની’ની સજા થઈ. 1915માં અહીં લાવવામાં આવ્યા, અહીં અધિકારીઓએ તેમને એટલો માર માર્યો કે તેમનું મૃત્યુ થઈ ગયું. બાબા ભાણસિંહ ધનવાન માબાપનું સંતપ્તન હતા અને વિદેશમાં રહેતા હતા. તીવ્ર દેશભક્તિના ભાવથી તે માત્ર દેશને આજાદ કરવા માટે ભારત આવ્યા હતા અને લાહોર બૌંબકંડમાં પકડાઈને સજા ભોગવવા અહીં લાવવામાં આવ્યા હતા. અહીં તેમનું અકાળ અને કરુણ મૃત્યુ થયું. કોણ યાદ કરે છે બાબા ભાણસિંહને?

પં. રામરખા

આ ચોથી પ્રતિમા પંડિત રામરખાની છે. તે પણ પંજાબના હોશિયારપુરના હતા. માંડલી કેસમાં તેમને આજીવન કેદ થઈ હતી. તેમના ઉપર પણ એટલા બધા અત્યાચાર થયા કે 1919માં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા.

મહાવીર સિંહ

આ પાંચમી પ્રતિમા ઉત્તરપ્રદેશના ઈટાવા જિલ્લાના શાહપુર ગામના શ્રી મહાવીરસિંહની છે. તેમને પણ લાહોર બૌંબકંડમાં આજીવન કેદ થઈ હતી અને અહીં જેલમાં ભૂખ હડતાલ કરીને તેઓ મૃત્યુ પામ્યા હતા. (17-5-1933)

મોહનકિશોર નામદાસ

આ છણી પ્રતિમા બંગાળના મોહનકિશોર નામદાસની છે. સ્વાધીનતાની ચળવળના તેઓ પ્રખર કાર્યકર્તા હતા. તેમને અહીં જેલ મોકલી દેવાયા. અત્યાચારોથી તંગ આવીને તેઓ ભૂખ હડતાલ ઉપર ઉતર્યા, જબરદસ્તી તેમને ખવડાવવાનો પ્રયત્ન થયો પરિણામે તેમનું મૃત્યુ થઈ ગયું. 26-5-1933.

મોહિદ મિત્રા

આ છુટી પ્રતિમા બંગાળના મોહિદ મિત્રાની છે. બંગાળના રંગપુરના વતની હતા. 1932માં શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કાયદામાં તેમને પકડવામાં આવ્યા અને કઠોર જેલ ભોગવવા અહીં મોકલી દેવાયા. તે પણ ભૂખ હડતાલ ઉપર ઉત્તર્યો. જેલના અધિકારીએ જબરદસ્તી તેમના મુખમાં ખોરાક નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળ ન થયા. અંતે નાકના દ્વારા પ્રવાહી ખોરાક પેટમાં નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો જે ફેફસાંમાં જવાથી તેમનું મૃત્યુ થઈ ગયું. 28-5-1933.

વીર સાવરકર બગીચામાં આ છ પ્રતિમાઓ તીબી છે. તેમનાં દર્શન કરીને અમે ધન્ય ધન્ય થઈ ગયા. તિરુપતિ મંદિરનાં દર્શન કરતાં પણ આ દર્શનો વધુ પ્રભાવકારી લાગ્યાં. ખરેખર તો આ આજાદીના શહીદ પુરુષો છે. વારંવાર તેમનાં દર્શન કરવા અહીં આવવું જોઈએ. ગમગીન ચહેરે હું ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યો. ક્યાં આ શહીદો અને ક્યાં આજના સત્તાલોલુપ બંગલા ખાલી નહિં કરનારા નેતાઓ! મને લાગે છે કે આવા અધમ નેતાઓને વર્ષમાં થોડા દિવસ આ જેલમાં લાવવા જોઈએ અને આ શહીદો સાથે જેવો વ્યવહાર થયો હતો તેવો વ્યવહાર તેમની સાથે પણ કરવો જોઈએ.

સૂર્યાસ્ત થયો. બ્યુગલ વાગ્યું અને જેલ ઉપર ફરકતો રાષ્ટ્રધ્વજ સલામી આપીને ઉતારી લેવામાં આવ્યો.

અમે વીર સાવરકર પાર્કમાં તીબા છીએ. સામે જ જેલનું મકાન અને ભવ્ય દરવાજો દેખાઈ રહ્યાં છે. આજે કાંઈક ઉત્સવ જેવું લાગે છે એટલે પૂરી જેલ ઉપર રોશાની કરવામાં આવી છે. ગાઈનું કહેવું છે કે આ દેખાતો ભાગ ફરીથી જીણોદ્વાર કરીને નવો બનાવવામાં આવ્યો છે. રંગ—રોગાન પણ નવાં જ કરવામાં આવ્યાં છે એટલે આટલો ભવ્ય જણાય છે.

અમે જેલના અંદર ભાગમાં જઈને બેઠા છીએ. અહીં લાઈટ શો થવાનો છે જે અમારે જોવાનો છે. શો જોવા ઘણા લોકો આવ્યા છે. મન્દિરોનો ત્રાસ છે. આ શોમાં જેલની ભૂમિકા ઘણી ઘટનાઓ પ્રકાશ દ્વારા બતાવવાનું છે. લગભગ સવાપાંચ લાખ રૂપિયામાં બનાવવેલી આ સપ્તદિન જેલને કેદીઓ પાસે વેઠમાં કરાવવામાં આવેલી. આ શો જોતી વખતે કેમેરો કે ટેપરેકોર્ડરનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રતિબંધ છે. અહીંની જરૂરત પ્રમાણેની ત્રણ કરોડ ઈંટો બર્માથી મંગાવવામાં આવી હતી. સમુદ્રમાં દૂરથી આ જેલ દેખાવા લાગે છે. પૂરો શો એક પીંપળાના વૃક્ષ દ્વારા પોતાની સ્મૃતિના આધારે કહેવામાં આવ્યો છે. આ પીંપળાનું વૃક્ષ આજે પણ જેલના ચોકમાં જીર્ણ અવસ્થામાં તીબું છે. પીંપળો વર્ષો જૂની કથાઓ કહે છે. અમારા સાથીદારોનું કહેવું છે કે પીંપળાના દ્વારા બોલાતી વાણી પ્રસિદ્ધ કલાકાર ઓમપુરીની છે. એક વૃદ્ધ પુરુષ જેવી રીતે ધીર ગંભીર પ્રભાવશાળી ઉચ્ચારણ સાથે વાત રજૂ કરે તેમ વાત રજૂ કરાઈ છે. આ જેલનો સૌથી કઠોરકાળ જેલ સુપરિનેન્ટેન્ટ ડેવિડ બેરીનો ગણાય છે. બેરી બહુ કઠોર અને કૂર હતો. તેની ધારણા હતી કે આ બ્યંખાર કેદીઓ ઉપર ધાક બેસાડીને જ શાસન કરી શક્ય, એટલે અવાર—નવાર તે સખત સજા કરતો રહેતો. એક કલાકનો આ શો બહુ જ પ્રભાવિત રહ્યો. ખાસ કરીને તેના સંવાદ અને તેનાં ઉચ્ચારણોનો વિશેષ પ્રભાવ રહ્યો. આ રાષ્ટ્રીય તીર્થની યાત્રા કરનારાએ આ શો જરૂર જોઈએ.

આ જેલના વોડનો મોટા ભાગે મુસ્લિમ પઢાણો હતા. બેરી તેમના દ્વારા હિન્દુ કેદીઓ ઉપર જુલમ કરાવતો હતો. અમે બધા શો જોઈને પાછા હોટલે ગયા અને જમીને સૂઈ ગયા.

6. રોસ(Ross) તરફ

આજે 7મી જાન્યુઆરી 2006 છે. ચા-નાસ્તો કરીને અમે બધા ફરવા જવા તૈયાર ઊભા છીએ. ભારતનો અહીંનો સમય એક હોવા છતાં સૂર્ય દોઢ-બે કલાક આગળ ચાલે છે. સાત વાગ્યે નવ વાગ્યા જેટલો સૂર્ય ઊંચે ચઢ્યો દેખાય છે. અમારા માટે આઠેક ટેક્સીઓની વ્યવસ્થા થઈ છે. લોકો સમયસર આવતા નથી એટલે ધાર્યા સમયે વિદાય થવાતું નથી. હોટલ સામાન્ય કક્ષાની હોવાની ઘણા લોકોને ફરિયાદ રહે છે. અમે ટેક્સીઓમાં બંદર ઉપર જઈને ઊભા છીએ. અમારે બોટમાં રોસ આઈલેન્ડ જવાનું છે. આ સામે દેખાય છે તે ચાથમ આઈલેન્ડ છે. અહીં ભારતની સૌથી મોટી સો મિલ છે. આ ટાપુઓ ઉપર પુષ્ટ લાકડાં છે એટલે લાકડાં વહેરવાનું ઘણું કામ અહીં થાય છે. જોકે અત્યારે હવે આ સો મિલ બંધ પડી છે, પણ તેની ચીમનીઓ તથા મકાનો દેખાય છે. આજે અમારે ત્રણચાર આઈલેન્ડો જોવાના છે. અમારી ગાઈડ અને વ્યવસ્થાપક અમૂલ્યદાસે બધી પૂર્વસૂચના આપી.

અમારી ગાઈડ ચારેક ફૂટ ઊંચી ઠીંગણી બાઈ છે, જેનું નામ છે અનુરાધા રાવ. ગાઈડ પોતાનો પરિચય આપ્યો. તેના પિતા સ્વાતંત્ર્યસેનાની હતા. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તે અહીં જ વસી ગયા. થોડી જ વારમાં ખબર પડી કે અનુરાધા પાસે પુષ્ટ માહિતી છે અને મશીનગનની માફિક ઘડઘડ તે માહિતીની ગોળીઓ છોડી રહી છે. ઊંચાઈ ઘણી ઓછી હોવાથી તથા દેખાવ પણ તેવો જ કુરૂપ હોવાથી તે અસ્ત્રાવક જેવી દેખાય છે. તેનાં લગ્ન એક વિજ્ઞાની સાથે થયાં હતાં, પણ કદાચ આની મશીનગનથી કંટાળીને પેલાએ છૂટાછેડા લઈ લીધા અને ચાલ્યો ગયો. હવે તે પોતાની માતા સાથે એકલી જ રહે છે. તેના મનમાં પુરુષજાતિ પ્રત્યે સખત નફરત થઈ ગઈ છે. આમ તે માનવતાવાદી છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની તે બહુ જ હામી છે. અહીં જે કેદીઓ છૂટ્યા ને વસી ગયા છે તેમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ બન્ને હતા અને પાસે પાસે રહેતા હતા અને રહે છે. તેથી અહીં કદીપણ હિન્દુ-મુસ્લિમ તોફાનો થતાં નથી. અહીં ઘણી મુસ્લિમ વસ્તી છે પણ કણ્ણરતા નથી. કારણ કે મદરેસા નથી. બધાં હળીમળીને રહે છે. અહીં રોટી તથા બેટી બન્નેનો વ્યવહાર ચાલે છે. અનુરાધાનું કહેવું છે કે હિન્દુ-મુસ્લિમોની કન્યાઓ એકબીજાની કોમમાં લગ્ન કરે છે. હિન્દુઓની તુલનામાં મુસ્લિમોની છોકરીઓ હિન્દુઓને વધુ પરણે છે. કારણ કે અહીં કન્યાઓનું પ્રમાણ વધુ છે. બીજું હિન્દુઓને પરણવાથી મુસ્લિમ યુવતીઓને વધુ આજાદી મળે છે. ભણવાની તથા નોકરી કરવાની તકો વધુ રહે છે. બુરખા વગેરેની ઝંઝટ રહેતી નથી એટલે મુસ્લિમ છોકરીઓ હિન્દુવરને વધુ પસંદ કરે છે.

ભારતમાં અકબરે એકપક્ષીય રીતે બેટીવ્યવહાર શરૂ કરેલો. જેમાં હિન્દુ કન્યાઓ મુસ્લિમોને પરણવા લાગેલી પણ મુસ્લિમ કન્યાઓ હિન્દુઓને પરણતી નહિ. તેમાં દોષ તો હિન્દુઓનો જ હતો કારણ કે તે બીજા ધર્મ કે બીજી જ્ઞાતિની કન્યાઓને સ્વીકારી નથી શકતા. આ પરિસ્થિતિ આજે પણ ચાલુ જ છે. જ્યારે અહીં આંદામાનમાં પહેલાં કન્યાઓની એટલી બધી અછિત હતી કે બેટી વ્યવહારની ઉદારતા બતાવ્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. મુખ્ય ભૂમિ સુધીનો વ્યવહાર કપાઈ ગયો હતો. અહીં વસતા કેદીઓમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ દશમા ભાગની પણ ન હતી. એટલે લગ્ન કરવાનો ચોઈસ નહિવત્તુ હતો. જે મળે તે સ્વીકારી લેવાની હતી. હવે જોકે આવી પરિસ્થિતિ રહી નથી, હવે તો કન્યાઓ વધી ગઈ છે, પણ પહેલેથી સ્થાપિત થયેલી પરિસ્થિતિ હજી પણ ચાલુ જ છે. જ્યાં સુધી કહેર ધર્મગુરુઓ અને ખંધા રાજકારણીઓ અહીં અઙ્ગે નહિ જમાવે ત્યાં સુધી વર્તમાન એકત્રાભરી પરિસ્થિતિને વાંધો નહિ આવે.

અનુરાધાનું કહેવું છે કે સામે દેખાય છે તે વાઈપર ટાપુ ઉપર પ્રથમ જેલ બનાવાઈ હતી. 202 કેદીઓને ત્યાં જ ઉત્તારવામાં આવ્યા હતા. અનુરાધાનું કહેવું છે કે આપણે પ્રથમ હિન્દુસ્તાની છીએ પછી હિન્દુ-મુસ્લિમ વગેરે છીએ. જહાજના નામ ઉપરથી દ્વીપનું નામ વાઈપર રખાયું છે. આ ટાપુઓને લોકો ‘કાલાપાની’ કહે છે. ખરેખર તો પાણી કાળું નથી પણ અહીં જે સજા કરવામાં આવતી હતી તે કાળી હતી તેથી ‘કાલાપાની’ શબ્દ બન્યો લાગે છે. કોઈના પૂરા જીવનને બરબાદ કરી દેવામાં આવે તો તેને કાળાપાણીની સજા કહેવાય. આમ ખરેખર તો જે પાણી નીચે કાળા પથરોની ચણ્ણાનો હોય છે તેનું પાણી કાળું દેખાય છે. સફેદ ચણ્ણાનો હોય તો સફેદ દેખાય છે.

આ બાજુ બીજો આઈલેન્ડ દેખાય છે તેને બામ્બુ આઈલેન્ડ કહેવાય છે. ખરેખર તો આંદામાન સાથે જોડાયેલી ભૂમિ છે પણ ટાપુ જેવો દેખાતો હોવાથી ટાપુ કહેવાય છે. જમીનમાર્ગો ટેક્સીમાં આવો તો છ કલાક થાય, પણ સમુદ્રમાર્ગો અહીંથી ત્યાં જવ તો પંદર મિનિટ જ થાય.

અનુરાધાનું કહેવું છે કે આંદામાનમાં મૂળ પ્રજા કાળી નિયો વંશની છે જ્યારે નિકોબારની પ્રજા ઘઉંવણી ગોરી અને પોદેનેશિયન વંશની છે. તેમના પાંચ રાજાઓ અત્યારે પણ રાજ્ય કરે છે. તે તથા પ્રજા આપણને પસંદ કરતાં નથી. અધૂરામાં પૂરું નિકોબારની 98% પ્રજા પ્રિસ્ટી બની ગઈ છે. બિશાપ જોન રીચાર્ડ્સનના પ્રભાવથી પૂરો નિકોબાર દ્વીપ પ્રિસ્ટી થઈ ગયો છે. અહીંના આદિવાસી નિકોબારીનો એક નાનો છોકરો પ્રિસ્ટી મિશનરીના હાથમાં આવ્યો. તેણે તેને રંગુન મોકલીને ભણાવ્યો-ગણાવ્યો. તે પાછો આવી પ્રિસ્ટીધર્મના પ્રચારના કામમાં લાગ્યો. પૂરો દ્વીપ પ્રિસ્ટી થઈ ગયો. ભારત સરકારે રીચાર્ડ્સનને પ્રથમ પદ્મશ્રીનો અને પછી પદ્મવિભૂષણનો ઈલકાબ આપી સન્માન્ય છે. ભવિષ્યમાં આ નિકોબાર દ્વીપ નાગાલેન્ડ કે મિઝોરમ થઈ જાય તો નવાઈ નહિ, કારણ કે ત્યાંની પીળી પ્રજા, ભારતની પ્રજામાં ઓતપ્રોત થઈ શકી નથી. જોકે તે દ્વીપ ઉપર આપણી વાયુસેનાનું મોટું મથક છે તથા નૌસેનાનું પણ મોટું મથક છે. એક તો ધર્માત્મક રાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રાન્તર થવાનો અનેક વારનો આપણો જ નહિ સૌનો અનુભવ છે. ઈન્ડોનેશિયાના પૂર્વ તિમોર ભાગમાં પ્રિસ્ટીધર્મની બહુમતી થતાં જ ત્યાં આંદોલનો ચાલ્યાં, વર્ષો સુધી ભયંકર ખૂનામરકી થયા પછી અંતે હમણાં બેઅંક વર્ષ ઉપર પૂર્વ તિમોરને ઈન્ડોનેશિયાથી મુક્ત કરીને સ્વતંત્રતા અપાઈ છે. પ્રિસ્ટી લોબીએ તેમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. વિશ્વમાં બહુ જ શક્તિશાળી પ્રિસ્ટી લોબી છે, એવી જ મુસ્લિમ લોબી છે. હા, કયાંય હિન્દુ લોબી નથી. હિન્દુઓ પોતે જ હિન્દુવિરોધી લોબીઓના હાથા થઈ શકે છે. એટલે નિકોબારના પ્રશ્નને ગંભીરતાથી સમજવો જોઈએ અને તે વિકરાળ બને તેના પહેલાં તેનો વાસ્તવિક ઉકેલ લાવવો જોઈએ.

અમે બધા નિકોબાર ન જઈ શકીએ તો કાંઈ નહિ, પણ હું એકલો નિકોબાર જઈ આવું એવા પ્રયત્નો ઉમેશ કેટલાય દિવસોથી કરી રહ્યો છે. પ્રથમ મુશ્કેલી તો પ્રવેશની અનુમતિની છે. અનુમતિ મળે તો પછી દિવસમાં અહીંથી એક જ હેલિકોપ્ટર જાય છે તેમાં જગ્યા મળવાની છે. જગ્યા મળે તોપણ તે જ દિવસે પાછા આવી શકાય નહિ, બીજા જ દિવસે પાછા આવી શકાય. આમ મારા બે દિવસો જાય. જેથી અહીંના બે દિવસના મહત્વના કાર્યક્રમો રદ થાય. મેં ઉમેશને વારંવાર સમજાવ્યો કે પ્રયત્નો ન કરે.

અનુરાધાનું કહેવું છે કે અહીં જેટલા આદિવાસીઓ છે તેમાં નિકોબારી અને શોમ્પેન લોકો ગોરા (ઘઉંવણી) છે. બાકીના બધા કાળા છે. તેમાં પણ જારવા લોકો બહુ જ કાળા છે, પણ તે ચમકતી ચામડીવાળા છે એટલે અહીં તેમને 'કાળા હીરા' કહેવાય છે. રાતના અંધારામાં તમે કાળું કપડું અને જારવાને રાખો તો કપડું નહિ દેખાય પણ જારવો ચમકતો દેખાશો. પણ જારવા લોકો આપણને પોતાના સૌથી કદર શરૂ માને છે. તે બહુ જ હિંસક છે. સરકાર તેમને લોકો સાથે ભળવા દેતી નથી. તે હજુપણ તેવા ને તેવા અલગ રહ્યા કરે છે. અનુરાધાને ઉદ્દૂ પણ આવડે છે, અહીં ઉદ્દૂ જાણવી જરૂરી છે, કારણ કે અહીં આવનારા મોટા ભાગના માણસો મુસલમાન હતા. એટલે ઉદ્દૂ પ્રચાર આપોઆપ થયો છે. હવે હિન્દીનું પ્રચલન વધી રહ્યું છે. સ્થળે સ્થળે અંગેજની સાથે નાગરીલિપિમાં પણ બોર્ડો લગાવ્યાં હોય છે.

અમે બોટ ઉપર ચઢવા લાગ્યા તેમાં લાલજીભાઈનો કેમેરો સમુદ્રમાં પડી ગયો. ઉમેશ વારંવાર 'ગિરિરાજધરણ કી જય' બોલાવે છે, બધા પ્રેમથી બોલે છે, પણ હવે બધાએ ઉમેશનું નામ જ ગિરિરાજધરણ પાડી દીધું છે. જે ઉમેશને પણ ગમ્યું લાગે છે.

અહીં મુજયત: 6 જનજાતિઓ છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

1. જારવા, 2. સેન્ટિનિલીસ, 3. શોમ્પેન્સ, 4. ઓંગીસ, 5. આંદામાનીઝ અને 6. નિકોબારી.

1. જારવા

આ જાતિ અહીંની પ્રાચીન જાતિ છે. આફિકાની પિંમી નિયોજાતિને મળતી આવે છે. કહેવાય છે કે ઘણાં વર્ષો પૂર્વ કોઈ જળજહાજમાં આફિકાથી આ જાતિના પૂર્વજોને લઈ જવાતા હતા ત્યારે કોઈ કારણસર તેમને આંદામાનના ટાપુ ઉપર ઉતારી દેવાયા હતા. ત્યારથી આ જાતિ અહીં વસી છે. ટીંગણી અને અત્યંત મજબૂત આ જાતિ બહુ જ ખુંખાર નરભક્તી પણ છે. તે ભૂંડનો શિકાર કરીને કાચું માંસ ખાય છે. હવે કદાચ અભિનથી શેકીને ખાય છે. મીઠું અને ખાંડ ખાતી નથી (કારણ કે બન્ને મળતાં નથી) પણ જંગલી મધ્ય તેને બહુ ભાવે છે. મધ્યપૂર્ડા સાથે મધ્યને ખાઈ જવામાં તેને કશો વાંધો આવતો નથી. અહીંનાં જંગલોમાં હરણો ઘણાં છે, પણ જારવા લોકો હરણોનો શિકાર કરતાં નથી. કારણ કે તેઓ હરણોને પવિત્ર માને છે. આ વનોમાં ખાસ કરીને હિંસક જાનવરો નથી અથવા ઓછાં છે. આ લોકો લાંબું જવતાં નથી. 40 વર્ષની આસપાસ જ મૃત્યુ થઈ જાય છે. બેક્ટેરિયાવળું પાણી તથા ઔષધિઓનો અભાવ કારણ હોઈ શકે. આ જાતિએ

એબરડીનના સ્થળે અંગેજો સામે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું હતું પણ દૂધનાથ તિવારી તેમનાથી છટકીને ભાગી ગયો હતો તેણે અંગેજોને બાતમી આપી દીધી હતી એટલે માત્ર ત્રણ કલાક જ થાણા ઉપર કબજો રાખીને થાણું ખાલી કરી દેવું પડ્યું હતું.

2. સેન્ટિનિલીસ (Sentinelese)

આ જનજાતિ પણ જારવા જેવી જ ખૂબાર છે. તે સીધી તીરથી જ વાતો કરે છે. દક્ષિણ આંદામાનમાં સરકારે તેમને નિશ્ચિત ક્ષેત્ર આરક્ષિત કરી આપ્યું છે. હજુ પણ નગન દશામાં આ લોકો રખડતા રહે છે.

3. શોમ્પેન્સ (Shompens)

આ ગૌરવર્ણવાળી આદિજાતિ ગ્રેટ નિકોબારનાં ગાઢ જંગલોમાં વસે છે, તે મલયેશિયન જેવી દેખાય છે. હવે તે નગન નથી રહેતી. પાદરીઓના સંપર્કથી તે ભાડી-ગણીને નાગરિક બની છે.

4. ઓંગીસ (Onges)

ઓંગીસ લોકો પણ ઠીંગણા અને કાળા નિંબો જેવા છે. જારવાની માફક આ લોકો પણ ભૂંડ વગેરે પશુઓનું કાચું માંસ ખાય છે. હવે તે એક પ્રકારનાં જંગલી પુષ્પોની માળા બનાવીને ગુપ્તાંગ ઢંકે છે. સ્વીઓ છાતી ઢંકે છે. લગ્ન વખતે છોકરી, છોકરાના ઉઘાડા શરીર ઉપર માટીનો લેપ કરી દે અને છોકરો છોકરીના શરીર ઉપર માટીનો લેપ કરી દે એટલે લગ્ન થઈ ગયાં મનાય છે.

5. આંદામાનીસ (Andamanese)

આ લોકો પાંચ હજારમાંથી હવે માંડ ત્રીસેક બચ્યા હશે. આ લોકો સિંગારેટ તથા દાડુ પીતા થઈ ગયા છે.

6. નિકોબારી

આ જાતિ પૂરા નિકોબાર દ્વીપમાં ફેલાયેલી છે. તેની સંખ્યા ત્રીસ હજાર જેટલી હશે. બિશાપ જોન રીચાર્ડ્સનના પ્રભાવથી લગભગ બધા જ લોકો પ્રિસ્તી થઈ ગયા છે. 98% પ્રજા પ્રિસ્તી છે. પણ તેના કારણે તેઓ બહુ શીઘ્રતાથી નાગરિક પણ બન્યા છે. ગૌરવર્ણવાળી આ જાતિ વેશભૂષા અને ખાન-પાનમાં પૂરેપૂરી આધુનિક બની છે અને ઊંચાં ઊંચાં પદ્ધો ઉપર નોકરીઓ કરે છે. જેલકૂદમાં બહુ જ દક્ષ છે. કેટલી વાર સુખ્રતો મુખરજી કપ આ લોકોએ જીત્યો છે. તેમની પહેલી રાણીનું નામ રાણીચંગા હતી તથા બીજી રાણીનું નામ લક્ષ્મી હતું. રાષ્ટ્રપતિ તથા પ્રધાનમંત્રી પણ અહીં આવે ત્યારે તેમને મળવા જતા. આ લોકો ભૂતપ્રેતને વધુ માને છે અને ભૂંડનું બલિદાન ચઢાવે છે. તેઓ એકદમ આધુનિક વસ્ત્રો પહેરે છે. અને પોતાની જાતિ સિવાયના લોકો સાથે બેટી-વ્યવહાર માન્ય રાખતા નથી. કોઈ છોકરો જો કોઈ છોકરી સાથે પ્રેમ કરતો પકડાઈ જાય તો તેને વૃક્ષ સાથે બાંધીને માર મારવામાં આવે છે. અહીં લગ્ન થયા પછી છોકરો, છોકરીનો ગુલામ બનીને તેના ઘરે રહેવા જાય છે તથા ઘરનાં બધાં કામો કરે છે. આજે પણ ઘણા નિકોબારીઓ કાચું માંસ તથા કાચી માછલી ખાય છે. લગભગ બધા જ આદિવાસીઓનું મુખ્ય હથિયાર તીર-કમાન અથવા ભાલો છે. તીર મારીને તેઓ માછલાને વીંધી નાખે છે અને ભાલો મારીને પણ મત્સ્યવેદ કરે છે. જંગલી જાનવરોનો શિકાર કરવા તે ઘણા માઈલ સુધી પાછળ પાછળ દોડે છે. કદાચ કોઈ છોકરી કુંવારી માતા બને તો તેને સ્વીકારી લે છે. કોઈ કલંક નથી લાગતું. બાળકનું લાલન-પોષણ માતા-પિતા પ્રેમથી કરે છે.

એક સાતમી જાતિ પણ છે, જેને કેરેન કહેવાય છે. તે નજીકના પ્રદેશ બર્માથી આવી છે અને પૂરી સભ્ય બની ગઈ છે. તેનો ધર્મ પ્રિસ્તી છે, એવું કહી શકાય કે પ્રિસ્તી મિશનરીના પ્રભાવમાં આવનાર અથવા લાવનાર જાતિઓ સભ્ય—સુશિક્ષિત બનીને મહત્વનાં પદ્ધો શોભાવી રહી છે. બાકીની બધી હજુ પણ હતી ત્યાં ને ત્યાં જ રહી ગઈ છે. આપણો હિન્દુઓ આ કાર્ય કેમ કરી શકતા નથી તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. કેરેન જાતિને અહીં બર્માથી મજૂરી કરવા લાવવામાં આવેલી.

આ આદિવાસી સ્વીઓની એક વિશેષતા એ છે કે પ્રસૂતિના સમયે તે નદી કિનારે ચાલી જાય છે અને તેનો પતિ જ તેની પ્રસૂતિ કરાવે છે. કોઈ દાયણીની જરૂર પડતી નથી કદાચ આ કારણે બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ વધી જતું હશે અને જનસંખ્યા ઘટતી હશે. પ્રસૂતિના બીજા જ દિવસથી સ્વીને શિકાર જવું પડે છે અને શિકાર કરીને ખાય છે. બાળકને એક ખાસ પ્રકારની ટોપલીમાં ઝડની ડાળે બાંધીને તેના મોઢામાં મધ્યનું ટીપું પડ્યા કરે તેવી વ્યવસ્થા કરીને પછી શિકારે જતી હોય છે.

કોઈ માણસ મરી જાય તો તેને દાટતા કે બાળતા નથી પણ મડદાને કોઈ વૃક્ષની નીચે મૂકી દેવામાં આવે છે. આવું ખાસ વૃક્ષ એક પ્રકારથી સ્મરણ બની જાય છે. ઘણાં મડદાં ભેગાં થવાથી ત્યાં બહુ જ દુર્ગધ આવવા લાગે છે. અહીં હિંસક પશુઓ ન હોવાથી લાંબા સમય સુધી મડદું પડી રહે છે.

અમારી વાતો પૂરી થઈ કારણ કે બોટ ઉપડવાની સીટી મારી. અમે બધાં ટ્પોટપ સીટો ઉપર ગોઠવાયાં અને બોટ ચાલી નીકળી.

21-1-06

*

7. રોસ આઈલોન્ડ તરફ

અનુરાધાનું કહેવું છે કે આંદામાન દીપસમૂહમાં કોઈ બિખારી તમને જોવા નહિ મળે. મને તેની વાત સાચી લાગી. કારણ કે આવતી વખતે ચેનાઈથી મેં થોડીક છૂટી નોટે લીધી હતી—ગરીબ બિખારીઓને આપવા માટે, પણ પૂરા પ્રવાસમાં ક્યાંય કોઈ બિખારી ન મળ્યો, બધા પૈસા એમને એમ પાછા આવ્યા. આજે પણ ભારત બિખારીઓનો દેશ બન્યો છે, ત્યારે આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ કે આંદામાન-નિકોબાર ભારતનું એક એવું અંગ છે કે જ્યાં બિખારી જોવા મળતો નથી. આવી જ રીતે અહીં સ્વીઓ સુરક્ષિત છે. અનુરાધા કહે છે કે રાતના બે વાગ્યે કોઈ એકલી સ્વી રોડ ઉપર જતી હશે તો તેને કોઈ ભય નથી. હા, જો તે પોતે જ કોઈને ઈશારા કરે તો તેની મરજીથી કોઈ પુરુષ ભલે કાંઈક કરે, પણ બળાત્કાર જેવું કોઈ તત્ત્વ અહીં નથી. તેનાં બે કારણો છે. એક તો સ્વીઓનો અનુપાત વધારે હોવાથી કોઈ પુરુષ કે સ્વી પણ સેક્સ-ભૂખ્યાં નથી. અને બીજું કારણ કે કાયદો અને વ્યવસ્થા સારાં છે. ભારત-ખાસ કરીને ઉત્તરભારત-દિલ્હી જેવાં સ્થાનોમાં આ બન્નો તત્ત્વોનો અભાવ છે. પ્રથમ તો સ્વીઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોવાથી તથા સામાજિક દૂષણોના કારણો ઘણા પુરુષો લગ્ન ન કરી શકતા હોવાથી સેક્સબૂખ ઘણી છે. સોનોગ્રાફી દ્વારા સ્વીભૂષણહત્યા મોટા પ્રમાણમાં થઈ રહી છે. બીજી તરફ ત્યક્તાઓ અને વિધવાઓ ઇચ્છે તોપણ લગ્ન કરી શકતી નથી એટલે સ્વીઓનું પ્રમાણ ઓછામાં પણ ઓછું થઈ જાય છે. બીજી તરફ રાજકારણ એટલું બધું નિમન્સટરે આવ્યું છે કે લોકો કાયદાથી ડરતા જ નથી. કાયદા કરતાં લાંચરુશવત અને લાગવગના હથ લાંબા થઈ ગયા છે, જેથી સ્વીઓ સલામત રહી નથી. ત્રીજું કારણ કદાચ સ્વીઓ પોતે પણ છે. કેટલીક સ્વીઓ સમય-બેસમય એકલી રખડવા નીકળી પડતી હોય છે, તે પોતાની કમજોરીને સમજતી કે સ્વીકારતી નથી હોતી. સ્વતંત્રતાને સ્વચ્છંદતામાં બદલીને તેમનું રખડવું, હાવભાવ, ચેનચાળા વગેરેના દ્વારા તેઓ હલકટ પુરુષોને જાણતાં—અજાણતાં ઉશ્કેરે છે અને આમંત્રે છે જેનાથી અનર્થો થાય છે. ડાહી—શાહી—સમજુસ્તી પોતાની મર્યાદાને સમજને એકલી—ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રખડવા—ભટકવા નીકળી પડતી નથી જેથી તેઓ સુરક્ષિત રહી શકે છે. વાસનાનો જવાળામુખી એટલી હદે ભભૂકી રહ્યો છે કે લોકો નાની બાળકીને પણ છોડતા નથી. નાની બાળકી સાથે અને યોજનાપૂર્વક ગેંગરેપ કરનારાઓને ખુલ્લેઆમ ફાંસીએ ચઢવવા જોઈએ. તેમના પ્રત્યે જરાય દયા કરાય નહિ. ભારતમાં અમુક મહોલ્લાઓમાં અમુક વર્ગોમાં તો ગરીબ સ્વીઓ ઉપર સ્થાયી ગુંડાઓ ઇચ્છા પ્રમાણે જોર કરતા હોય છે. ત્યાં રહેનારી સ્વીઓ કે તેમના પતિઓને ગુંડાઓની ઇચ્છા કે હુકમનું પાલન કરવું પડતું હોય છે. રહેવા માટે કોઈ સુરક્ષિત જગ્યા નથી, ક્યાં જાય? જો અહીં રહેવું હોય તો ગુંડારાજને સ્વીકારીને જ રહી શકાય.

અહીં શિક્ષણનું પ્રમાણ સારું છે. 81 ટકાથી વધુ લોકો શિક્ષિત છે. શિક્ષણસંસ્થાઓ ઘણી છે. અનુરાધાનું કહેવું છે કે અહીં હિન્દુ-મુસલમાન હળીમળીને રહે છે. ઈદના દિવસે અમે બધા ઈદ મનાવીએ છીએ અને દિવાળીના દિવસે મુસલમાનો પણ દિવાળી મનાવે છે. તેઓ પણ મંદિરોમાં આવે છે. મને નવાઈ ન લાગી. કારણ કે લાલજીભાઈએ એક મુસલમાનને મંદિર આગળ દર્શન કરતાં જોયો હતો અને મેં મુસ્લિમ સ્વીઓની પૂરી બસને પ્રસાદ વહેંચ્યો હતો. ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ કે આવી જ એકતા અહીં કાયમ રહે અને ભારતમાં પણ થાય. શરત એક જ છે કે કદ્દર ધર્મગુરુઓ અને મતલોલુપ રાજકારણીઓથી છુટકારો મળે તો જ આ શક્ય બને. આ બન્ને દૂષિત તત્ત્વો અહીં નથી. પૂર્વ કદ્યું તેમ અહીં એક પણ મદરેસા નથી. અહીં ઈદ મનાવવા હિન્દુઓ પૈસા આપે છે તો સામે દુર્ગાપૂર્જા કે બીજા હિન્દુ તહેવારો આવે તો મુસલમાનો પૈસા આપે છે.

અહીં કોઈ ભૂખ્યું સૂતું નથી, બધાને રોટલો મળી રહે છે. પેટ ઠંડું તો માથું ઠંડું અને પેટ બળે તો માથું બળે. અહીંનું પાણી આરોગ્ય માટે સારું છે. અનુરાધાનું કહેવું છે કે આપણે એવા હિન્દુસ્તાની છીએ કે ગંધાતા નાળાનું પાણી પીને પણ જીવી શકીએ છીએ. વિદેશી લોકો તો તરત જ મરી જાય એટલે બિસલરીનું પાણી પીવાય જ નહિ, કૂવાનું જ પાણી પીવાનું. ગોરા લોકો અહીંની બે વસ્તુઓથી ફંફડી ઉઠતા હતા. એક તો મચ્છરોથી અને બીજા પાણીથી. અમે બન્ને વચ્ચે આરામથી જીવીએ છીએ. ગોરાઓને પાણીનો રોગ થતો. આપણે ગોરાના પક્ષનો વિચાર કરીએ તો કેટલી ભયંકર પ્રતિકૂળતા વચ્ચે તેઓ અહીં વસ્યા અને રહ્યા હતા! તેમણે પાણી અને મચ્છરોના ઉપાય પણ કર્યા અને બન્નેના ત્રાસને દૂર કર્યો. તેમનું દર્શન અગવડોને દૂર કરવાનું રહ્યું છે જ્યારે આપણાં દર્શન અગવડોને સહી લેવાનું રહ્યું છે.

આ જેટી ઉપર ઘણાં મોટાં-મોટાં જહાજો લાંગરેલાં પડ્યાં છે. અહીં કુદરતી ઊંઠું બંદર હોવાથી વિશ્વભરનાં વ્યાપારિક જહાજો અહીં આવે છે. ખરેખર તો જો આપણી પાસે ગોરાઓ જેવી દસ્તિ હોત તો આ બંદરને આપણે હોંગકાંગ કે સિંગાપોર બનાવી દીધું હોત, પણ એવી દસ્તિ લાવવી કર્યાંથી? આપણે ચરખાબુદ્ધિવાળા મહત્વાકંદ્શા વિનાના લાંબું જોઈ શકતા જ નથી. એટલે આપણે ગરીબ છીએ. કુદરતે જે કંઈ આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. એટલે ગરીબ છીએ. જો અંગ્રેજોએ ધાર્યું હોત તો ડીયેગા ગાર્સિયા ટાપુની માફક આ ટાપુઓને તે પોતાની પાસે રાખી શક્યું હોત. ખાસ કરીને નિકોબાર ટાપુઓમાં તો વસ્તી હતી જ નહિ અને થોડીક હતી તો તે ખ્રિસ્તી હતી. આસાનીથી તેમને પોતાને અનુકૂળ કરી શકાઈ હોત પણ તેમણે તેવું ન કર્યું, કદાચ કર્યું હોત તો લદ્દાખનો મોટો ભાગ ‘ત્યાં તરણું યે ઊગતું નથી’ એમ કહીને ચીનને સૌંપી દેનારા અને કાશ્મીરનો 1/3 ભાગ પાકિસ્તાનને સૌંપી દેનારા આપણા નેતાઓએ ખાસ વાંધો લીધો ન હોત, તો નિકોબાર આજે બ્રિટન-અમેરિકાનો મોટો સૈનિક અડો બની ગયો હોત. ઘણા લોકો કહે છે કે અંગ્રેજોએ ભારતને ભરપૂર લૂંટ્યું છે. માનો કે લૂંટ્યું છે તોપણ મહત્વદા ગળનવી, નાદીરશાહ કે બીજા લોકોએ જે રીતે લૂંટ્યું છે તેવી રીતે તો નથી લૂંટ્યું, પણ માનો કે વ્યાપારના દ્વારા લૂંટ્યું હોય તોપણ આપણા વ્યાપારીઓ પ્રજાને કર્યાં ઓછું લૂંટે છે? અને સરકાર કર્યાં લૂંટ્યી નથી? અને ખંડણીવાળા, માફિયા સોપારીવાળા—ખુલ્દેઆમ કર્યાં લૂંટ્યા નથી? અંગ્રેજોના સમયમાં આ માફિયાઓ, સોપારીવાળા, ખંડણીવાળા હતા? ના, કેમ ન હતા? કારણ કે કાયદાની લગામ પરકમી માણસોના હાથમાં હતી. નમાલા નેતાઓના હાથમાં ન હતી. અંગ્રેજોનાં અનેક પ્રદાનોમાં આ આંદામાન-નિકોબારનું પ્રદાન પણ સ્વીકારીએ તો તેની વ્યાપારિક લૂંટની સામે આ આપણા માટે મોટો નફો હતો. ભારત આજે સમુદ્રના રસ્તે છેક બર્મા, મલ્યેશિયા, ઇન્ડેન્યેશિયાની ભાગોળે પહોંચ્યું છે તે અંગ્રેજોના પ્રદાનને ભૂલવું ન જોઈએ. અહીંથી નાળિયેર અને તેની પેદાશો. સોપારીઓ વગેરેની નિકાસ થાય છે. આ મોટું માલવાહક જહાજ ઊભું છે તે નાળિયેર વગેરેથી ભરેલું છે.

જારવા જાતિનાં છોકરાં ભણતાં જ નથી. તેઓ ભણાવત્તા જ નથી. જનસંપર્કમાં આવતા નથી કે સરકાર આવવા દેતી નથી. ઓંગી જાતિનાં બાળકો ભણે છે. બીજી જાતિઓમાં નિકોબારી અને શોમ્પેન જાતિવાળા તો બહુ જ આગળ વધ્યા છે. કારણ કે મિશનરીઓ તેમની સાથે છે. જારવા લોકો જે તીર ચલાવે છે, તેને મારતાં પહેલાં થોડી વાર મોઢમાં રાખે છે જેથી તેના ઉપર થૂંક લાગી જાય. આવું તીર જેને વાગે તે તત્કાળ મરી જાય છે કારણ કે તેમનું શરીર વિષમય હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં જે ‘વિષકન્યા’ કહેવાતી તેવું તેમનું શરીર છે. તે લોકો બદલો જરૂર લેતા હોય છે. તેમનામાં બહુપત્નીપ્રથા છે. તેઓ વારંવાર પતિઓ તથા પત્નીઓ બદલતા રહે છે. અનુરાધા એટલી ઝડપથી બોલે છે કે માંડ ચોથા ભાગનું જ સમજાય છે, તેનું ઉચ્ચારણ પણ અસ્પષ્ટ છે. મને લાગે છે કે એટલે જ તેના પતિએ તેને છૂટાછેડા આપી દીધા હશે. જારવાઓનાં નામ ‘મિલાઈ’ ‘આલ’ ‘લોયે’ વગેરે હોય છે. જરા મેળવી જુઓ આંદ્રિકાનાં નામો સાથે, અબોટે, ન્યરેરે, વગેરે અને દક્ષિણ ભારતના જાગુષે, હેગડે, હેગીષે વગેરે. હજારો વર્ષો પહેલાં ગોંડવાના ભૂમિકાળમાં આ બધી પ્રજા કદાચ એક રહી હોય. પાણી અને મચ્છરો વગેરેથી તેમને ઘણા રોગો થાય છે. બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી વસ્તી વધતી નથી. વસ્તી ઘટ્યા કરે છે. કાળા આદિવાસીઓ હિન્દુ જેવા છે, જ્યારે ગોરા આદિવાસીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મને માને છે. હવે કેટલાક મુસ્લિમ ધર્મ તરફ પણ વળ્યા છે. આ ભાગમાં બંગાળી વસ્તી વધારે હોવાથી દુર્ગાપૂજા બહુ જ ધૂમધામથી મનાવવામાં આવે છે. તેવા સમયે કોઈ કોઈ જારવા દર્શન કરવા આવી જાય છે. દુઃખ એ છે કે હિન્દુઓ પાસે મિશનરી નથી જે તેમને આકર્ષિત કરી તેમને ધર્મશિક્ષણ આપી શકે. તેઓ સ્થી-પુરુષ બન્ને વસ્ત્ર વિનાનાં રહે છે. તેમની એક ખાસિયત છે કે કસાઈખાનામાં કપાયેલાં પશુઓનું માંસ તેઓ ખાતા નથી એટલે સરકારની તરફથી વારંવાર જાનવરોને પાળીને મોટાં કરીને જંગલમાં છોડવામાં આવે છે જેથી તેઓ શિકાર કરી શકે. પહેલાં છોતરાં સાથે તેઓ જંગલી કેળાં ખાતાં હતાં, પણ હવે તેમને ખબર પડી કે છોતરું ન ખવાય એટલે છોતરું કાઢી નાખે છે. ઘણાં જંગલી કંદ—મૂળ—ફળ પણ ખાય છે. મીઠું અને ખાંડ ખાતા નથી પણ મધને તો દેખ્યું ય છોડતા નથી. મડદાલ માંસ ખાતા નથી. અનુરાધા બચપણથી જ શાકાહારી છે, કોઈ સ્વામી પાસેથી તેણે ગુરુમંત્ર લીધો હતો. તે આસ્તિક છે પણ કર્મકાંડી નથી, માનવતાવાદી છે, તેના કુરુપથી તથા સ્વભાવથી ત્રાસી ગયેલા પતિએ તેને છૂટાછેડા આપ્યા હોવાથી તે ઘાયલ વાઘણ જેવી છે, ભારે વેદનાથી જીવન જીવી રહી છે. તેને પશુ-પક્ષીઓ ઉપર બહુ જ પ્રેમ છે. તે માણસોથી દૂર ભાગે છે.

અહીં જુઓ, અહીં બે ધજો ફરકી રવ્યા છે. એક ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ અને બીજો સેનાનો ધવજ. અહીં સેનાની ત્રણે પાંખો, સ્થળ—જળ અને આકાશની સંયુક્ત કમાન છે. એટલે તેમનો ધવજ પણ સંયુક્તરૂપે છે. ભારતમાં આ ત્રણે સેનાઓ પોત-પોતાનો અલગ ધવજ ધરાવે

છે જ્યારે અહીં સંયુક્ત ધજ લહેરાવે છે કારણ કે ત્રણે કમાનો એકસાથે સંયુક્ત રહીને કામ કરે છે. દેશની રક્ષા માટે આ ટાપુઓ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. મને લાગે છે કે જેમ અહીં ત્રણે કમાનો ભેગી કરવામાં આવી છે તેવી જ રીતે દેશમાં પણ ત્રણે કમાનો ભેગી કરાવવી જોઈએ જેથી પ્રભાવશાળી એકરૂપતાબ્દ્ય નિર્ણયો કરી શકાય અને યુદ્ધના સમયે એક સંવાદિતા રહે.

22-1-06

*

8. રોસ ટાપુ ઉપર

અમારી બોટ રોસ ટાપુ ઉપર પહોંચી ગઈ છે. રોસ નામ ગુલાબના ફૂલ ઉપરથી નથી પડ્યું પણ આ દીપને શોધી કાઢનાર તેનિયલ રોસ (Ross) ઉપરથી પડ્યું છે. અંગેજો હંમેશાં મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કરનારની કદર કરતા રહ્યા છે. પોર્ટ બ્લેયરનું નામ પણ સર્વેર લેફ્ટેનન્ટ આર્થિબોલ્ડ 'બ્લેયર' નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું છે. બ્લેયરે આ ટાપુનો સર્વે કરેલો. આવી જ રીતે તેનિયલ રોસ પણ હતા. અમે પગે ચાલીને રોસના દરવાજે પહોંચ્યા તો ત્યાં બંદર ઉપર એક મજબૂત મોટી લાંબી નાળચાવાળી તોપ પડી હતી. જાપાનીઓએ માર્ચ 1942થી ઓક્ટોબર 1945 સુધી આ બધા દીપો ઉપર કબજો કરી લીધો હતો. લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષના તેમના શાસનકાળમાં બંદરો તથા સુરેંગો બનાવવા પાછળ તેમણે પુષ્કળ શ્રમ અને ધન ખર્ચ્યા હતાં. સિમેન્ટ કોંકિન્ટની જાડી દીવાલો અને જાડી છતવાળું આ બંદર હજાર રતલી બાંબ પડે તોપણ ન તૂટે તેવું છે. કોઈ પણ દેશ કે ભૂભાગ ઉપર કબજો કરવો તે અલગ વસ્તુ છે અને તેને પકડી રાખવો અલગ વસ્તુ છે. કબજો કરેલી ભૂમિને પાછી મેળવવા વિજિતસેના ફરી હુમલો કરવાની જ છે તેવું સમજીને જે તરત જ રક્ષાનો પાકો પ્રબંધ કરે તે જ જીતેલી ભૂમિને સાચવી શકતો હોય છે.

જાપાનીઓ પાક્કા યોદ્ધાઓ અને રાજનેતાઓ હતા. તેમણે તરત જ તાબડતોબ બંદરો બનાવ્યાં અને એકબીજા દીપોને જોડનારી સુરેંગો બનાવી. આ રોસ દીપથી છેક ચાથમ સુધી સુરેંગ તેમણે ખોદી કાઢી હતી. ઉપર સમુદ્ર અને નીચે સુરેંગ છે પણ હવે કોઈ તેમાં જઈ શકતું નથી. અમે બંદર જોયું. 2—4 માણસો હેવી મશીનગનથી 200—500 માણસોને રોકી શકે છે અને પાછા વાળી શકે છે. 1965ની લડાઈમાં પાકિસ્તાને આવાં જ પીલબોક્સો બનાવ્યાં હતાં, જેમાં 2-4 માણસો મશીનગનના દ્વારા લાહોર તરફ આગળ વધતી ભારતીય સેનાને રોકી રાખવા અને ઘણી ખુવારી કરવા સમર્થ થયા હતા. આ પીલબોક્સોને નષ્ટ કરવા માટે આપણા ઘણા સિપાઈઓ શહીદ થયા હતા. આ પીલબોક્સોની છેવટ સુધી ભારતને ખબર જ પડી ન હતી, એવું આપણું રેઢિયાણ ગુપ્તચરખાંતું હતું, કારગીલ વગેરે સ્થળે પણ આવું જ થયું હતું ને?

અંગેજોએ જ્યારે આ દીપનો પ્રથમ કબજો કર્યો હતો ત્યારે તેનું ક્ષેત્રફળ 200 એકર હતું. પણ ત્સુનામીના કારણે તે ઘણો ધોવાઈ ગયો છે એટલે હવે માત્ર 70 એકર જ ક્ષેત્રફળ રહી ગયું છે. આંદામાનમાં આ સૌથી નાનો દીપ છે. ખરેખર તો આ દીપને કારણે જ પોર્ટ બ્લેયર શહેર તથા બંદર બચી શક્યું છે. ત્સુનામીનાં મોટાં મોજાં આ દીપે સહન કરી લીધાં એટલે પછી હળવાં થયેલાં મોજાં જ આગળ વધ્યાં અને બંદરમાં કેટલાંય જહાજોને ગબડાવી દીધાં કે ભૂમિ ઉપર ચંગાવી દીધાં. જો આ દીપે મોજાં રોક્યાં ન હોત તો પોર્ટ બ્લેયરને ભારે નુકસાન થયું હોત. અહીં સામેના એક મકાન ઉપર ભારતનો તથા સંયુક્ત કમાનનો ઝંડો ફરકી રહ્યો છે. આ ભૂમિ ભારતની છે તેવી સતત ઘોષણા આ ભારતીય ઝંડો કરી રહ્યો છે. પોર્ટ બ્લેયરના કિનારે ઊભેલાં જહાજોને છોડી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. જો તે બધાં બાંધેલાં હોત તો પરસ્પરમાં ટકરાઈ-ટકરાઈને તૂટી ગયાં હોત, ત્સુનામીએ તેમને ઉપાડીને પાણીની બહાર ફેંકી દીધાં હતાં એટલે તે બધાં બચી ગયાં. જેમ પૂરની દશામાં ઢોરાં છોડી મૂકો તો બચી જાય, પણ બાંધેલાં જ રાખો તો ડૂબી જાય, તેમ.

અહીં બે ત્સુનામીઓ આવી હતી. મોટી અને નાની. મોટી ત્સુનામી પેલી તરફ આવી હતી. આ તરફ નાની ત્સુનામી આવી હતી. આ બધાં ઘરોનો બધો સામાન તે લઈ ગઈ હતી. અનુરાધાનું કહેવું છે કે પોર્ટ બ્લેયરના સમુદ્રકિનારે મોટી ત્સુનામી આવી હતી. તેણે ઘણાં માણસો મારી નાખ્યાં. સમુદ્રની રેતીમાં ઘણાં શબો દાટેલાં પણ ફરીથી મોટાં મોજાં આવ્યાં ને બધાં શબો ખુલ્ખાં થઈને સમુદ્રમાં તરવા લાગ્યાં. એટલે છેવટે બધાંને બાળવાનું નક્કી કર્યું. મુસ્લિમો વગેરેનાં શબો પણ બાળવામાં આવ્યાં હતાં. બીજો રસ્તો જ ન હતો. એક વિચિત્ર ઘટના ઘટેલી. એક નાના બાળકને દાટીને લોકો પાછાં ફરી રહ્યાં હતાં ત્યાં મોજાંએ તેને ખુલ્ખું કરી નાખ્યું. લોકોએ એને ઉઠાવીને અધિનાંહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો બાળક જીવતું થઈ ગયું. ખરેખર તો તે કોમામાં હતું ને મરેલું માની લેવાયું. ત્સુનામી આવવાની છે તેની ભનક આદિવાસીઓને પ્રથમથી જ આવી ગઈ હતી. તે બધા પહાડો ઉપર ઢોડીને ચઢવા લાગી ગયા હતા. તેમની પાસે એવું કંઈક શાન છે જેના આધારે તેમને પ્રથમથી જ ખબર પડી જાય છે. આ શાન આપણો જાણી લેવું જોઈએ. પહેલાં પણ આવી ત્સુનામી આવી હતી ત્યારે તે બધાં ઊંચાણવાળી જગ્યાએ ચઢી ગયાં હતાં. આ કારણે કોઈ કાળો આદિવાસી મર્યો નથી.

ઈ.સ. 1740માં આ દીપનું સર્વ કરાયું હતું. ત્યારે 200 એકરનો આ દીપ હતો પણ સમુદ્રી મોજાંથી ઘસાતો ઘસાતો હવે 70 એકર ૪ રહી ગયો છે.

ફરજંદઅલી

આ મકાન ફરજંદઅલીની સમૃતિમાં છે. પહેલાં આ જેવ હતી. ફરજંદઅલી મોટા વ્યાપારી હતા, તેણે ઘણાં માનવતાનાં કાર્યો કર્યાં હતાં તેથી લોકો અને સરકાર તેને યાદ કરે છે. તેમને સંતાન ન હતું. પત્નીના મરણ પછી તેમણે પોતાની બધી સંપત્તિનું ટ્રસ્ટ કર્યું હતું. અહીંની જનતા માટે હોસ્પિટલ બંધાવી છે અને જો કોઈ દરદીને દવા કરાવવા ભારત જવાનું થાય તો તેમના ટ્રસ્ટમાંથી તેની પૂરી વ્યવસ્થા થાય તેવું કર્યું છે. તેમની યાદગીરીમાં પોર્ટ બ્લેયરમાં ‘ફરજંદઅલી માર્કેટ’ બનાવાયું છે. તે વહોરા શાંતિના હતા. તેમની મજાર પણ છે. ફરજંદઅલીના ભાઈ હજી પણ જીવે છે અને વ્યાપાર કરે છે.

અહીં વસ્તુઓ બહુ જ મૌંધી છે પણ લોકોની મજૂરી પણ મૌંધી છે. મજૂરના રોજના 250 રૂપિયા છે. શાકભાજી રૂ. 100 ઉપર કિલો મળે છે. આ સામેનું મકાન વર્કશોપ છે. તેમાં સોના-ચાંદીનાં વાસણો, દાંગીના વગેરે બનાવતાં હતાં. પછી કોઈ સમયે આ વર્કશોપને બાળી મૂકવામાં આવી હતી.

આ રોસ દીપમાં કોઈ સ્થીને આવવાની પરવાનગી નથી, માત્ર અનુરાધાને જ છે કારણ કે સેનાના માણસો અહીં રહે છે.

આ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનું ખંડેર થયેલું મકાન છે. આને બનાવવા માટે બર્મા અને થાઇલેન્ડથી ઈટો લાવવામાં આવી હતી.

મૂળમાં સર્વપ્રથમ અંગ્રેજોએ આંદામાન-નિકોબાર દીપ સમૂહોની શાસનવ્યવસ્થા ચલાવવા માટે આ રોસ ટાપુને પસંદ કર્યો હતો, કારણ કે આ નાનો દીપ હતો જેથી તેની સુરક્ષા સરળ હતી. જંગલો કાપીને આ દીપમાં અનેક મકાનો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. જેનાં ખંડેરો અત્યારે પણ પડ્યાં છે. મોટા ભાગનાં મકાનોનાં ખંડેરો ઉપર ખાસ પ્રકારનાં વૃક્ષો ચોંટી ગયાં છે. જેથી મકાનો ઢંકાઈ ગયાં છે. આવાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલાં મંદિરો મેં કંબોડિયામાં જોયાં હતાં. આ લાઈટ હાઉસ છે. તે સમયમાં અહીં ડીઝલ એન્જિનથી વીજળી ઉત્પન્ન થતી હતી અને પૂરા ટાપુનાં મકાનોને ચમકાવતી હતી. અંગ્રેજો અગવડોમાં માનતા નથી. તરત જ સગવડો ઊભી કરવામાં માને છે. આ ગીય અને ગાઢ જંગલમાં થોડાંક કુટુંબો કેટલી બધી અગવડો અને મુસીબતોમાં રહેતાં હશે તેની કલ્યના કરી શકાય છે. પણ કોઈએ પાછા જવાનો કે રાજીનામું આપવાનો વિચાર પણ નહિ કર્યો હોય. આવી મક્કમતાથી જ હજારો માઈલ દૂર કોલોનીઓ સ્થાપી શકાય છે અને સંચાલિત કરી શકાય છે.

આ ખારા પાણીનો સ્થિરભિંગ પુલ છે. તેની રચના એવી રીતે કરાઈ છે કે સમુદ્રમાં ભરતી આવે ત્યારે આપોઆપ તેમાં પાણી ભરાઈ જાય અને ઓટ વખતે તેને ખાલી કરી શકાય. ગોરી પ્રજા રોજ નહાતી નથી. રવિવારને તે ‘બાથડે’ કહે છે. અઠવાડિયામાં એક જ વાર સ્નાન કરે છે પણ તે દિવસે સાત દિવસનું પાણી વાપરી કાઢે છે. કલાકો સુધી તે સ્થિરભિંગ પુલ કે પછી ટબમાં પડ્યા રહે છે અને ઘસીઘસીને સાબુનાં ફીઝા કરીને શરીર ચોખ્યું કરે છે. એક એવી માન્યતા પણ છે કે રોજ વારંવાર સ્નાન કરવાથી કામશાક્યિત મંદ થઈ જાય છે, અને જેની કામશાક્યિત મંદ થઈ જાય છે તેની મહત્વાકંશાઓ પણ મંદ થઈ જાય છે. આવી પ્રજા પરાક્રમી યોદ્ધાઓ કે સેનાપતિઓ પેદા કરી શકતી નથી. એટલે અઠવાડિયામાં એક વાર સ્નાન કરવું જ પર્યાપ્ત છે તેવું પણ માને છે.

આ ચોખ્યા પાણીની વ્યવસ્થા છે. અહીં પાણીને ફિલ્ટર કરીને ચોખ્યું અને પેય બનાવવાની વ્યવસ્થા હતી. આરોગ્યનો મૂલાધાર પાણી છે. જો પાણી ચોખ્યું હોય તો આપોઆપ આરોગ્ય સારું રહે. એ લોકો અહીં મીઠા પાણીથી બરફ પણ બનાવતા હતા. જાપાનીઓએ સાડા ત્રણ વર્ષ સુધી આ ટાપુ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. અને ઘણાં અનર્થો કર્યા હતા.

આ એ જગ્યા છે જગ્યાં કાન્ચિકારી કેદી ઉલ્લાસકરના મડાને ફેંકી દેવામાં આવ્યું હતું. ઉલ્લાસકર ભૂખહડતાલ ઉપર ઊતર્યા હતા. તેમને જબરદસ્તીથી કંજી ખવડાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમણે મોઢું ન ખોલ્યું. છેવટે નાકમાં નળી નાખીને પાતળી કંજી ઉતારવામાં આવી. આ કંજી પેટમાં જવાને બદલે ફેફસાંમાં ગઈ. ફેફસાં કંજીથી ભરાઈ ગયાં અને ઉલ્લાસકર શહીદ થઈ ગયા, કોઈ જાણે નહિ તેવી રીતે તેમના શબને અહીં સમુદ્રમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યું હતું.

જગ્યારે જાપાનીઓ હારવા લાગ્યા અને તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે અમારે ભાગવું પડશે ત્યારે તેમણે લૂટેલી બધી સંપત્તિ આ

ભૌંયરામાં ભરીને પછી બોঁબથી ભૌંયરાને ઉડાવી દીધું હતું, જેથી સંપત્તિ અંગ્રેજેના હાથમાં ન આવે.

આ બેકરીનું મકાન છે. અહીં પાંઊરોટી વગેરે બેકરીની ચીજો બનાવવામાં આવતી. બેકરીનું મકાન અત્યારે પણ સારી હાલતમાં છે. ગોરી પ્રજાની રસોઈ આપણા જેવી અનેક વાનગીઓવાળી નથી હોતી. મુખ્ય ખોરાક પાંઊરોટી—બ્રેડ વગેરે બેકરીમાંથી તૈયાર લાવવાનો, તેના ઉપર માખણ પણ તૈયાર લાવવાનું, સાથે માંસ વગેરે પણ તૈયાર જેવું હોય. મસાલા તો માત્ર મીઠું અને કાળાં મરીનો ભૂકો. જે જરૂર પ્રમાણે ઉપરથી ભભરાવી દેવાનો. બસ ભોજન થઈ ગયું.

આ ટેનિસકોટની જગ્યા છે. ગમે તેટલું કામ હોય તોપણ રમતો રમવાનો તે સમય કાઢી લેતા. રમત પણ એક વ્યાયામ જ છે. બલકે વ્યાયામ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ વ્યાયામ છે. જેમાં મનની પ્રસન્નતા અને બુદ્ધિની તીવ્ર ઉપયોગિતાની સાથે શરીરનાં અંગ-પ્રત્યંગ કાર્યરત રહે છે. અહીં બધા ટેનિસ રમતા.

અને આ ભાગમાં બાર હતો, બાર એટલે દાડુનું પીઠું. સાંજે થાક્યાપાક્યા બધા અહીં ભેગા થઈને મદ્યપાન કરતા. પણ અનિયંત્રિત ન થઈ જતા. ગોરીપ્રજા ચા-કોઝીની માફક મદ્યપાન પણ સામૂહિક રીતે કરે છે, તેમાં કશું છાનું રાખવાનું રહેતું નથી કારણ કે બધા પીતા હતા. પણ તેના અનર્થોથી બચીને પીતા હતા.

—અને આ નાટ્યગૃહ છે. અહીં ડ્રામા ભજવવામાં આવતા. સામે જ પથ્થરની શિલાઓની બેઠકો બનાવી છે. જેના ઉપર બેસીને દશકો ડ્રામો જોઈ શકતા. અને આ બાજુ પત્તાં રમવાની વિશેષ જગ્યા છે. નવરાશમાં તેઓ બધા અહીં બેસીને પત્તાં રમતા હતા.

શ્રમણોનું સૂત્ર છે—સંસારમાં છાંટેય સુખ નથી માટે સંસારને છોડો, પત્ની-પરિવાર અને ધંધો-નોકરી છોડો અને દીક્ષા લઈ લો, ખરું અખંડ અને શાશ્વત સુખ તો ઉપર મોક્ષમાં છે.

આપણે હિન્દુઓ માનીએ છીએ કે સંસારમાં સુખ અને દુઃખ બન્ને છે. માત્ર દુઃખ કે માત્ર સુખ નથી પણ દુઃખને ઘટાડી શકાય છે અને સુખને વધારી શકાય છે. આનું નામ જ સાધના છે, માટે સંસાર છોડવાનો નથી, સંસારને સંતુલિત રીતે જાણવા—સમજવાનો છે.

પાશ્મની ગોરી પ્રજા માને છે કે સંસાર માણવાની વસ્તુ છે. સંસારનાં સુખોને વધુમાં વધુ માણી લો, ઉપરની મોક્ષની વાત જવા દો. જે છે તે અહીં જ છે. પણ કર્તવ્યપરાયણતાની સાથે સંસારને માણો, ભાગો કે છોડો નહિ, માણો, બસ માણો. એટલે તો આ બધી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આપણે આવું કશું કરતા નથી, કદાચ કોઈ આવાં સુખો ભોગવે કે માણો તો તેના પ્રત્યે ઘૃણા કરીએ છીએ. એક રીતે આપણે સંસારસુખના દ્રોહી—વિરોધી થઈ ગયા છીએ. કારણ કે ત્યાગવા કે છોડવા ઉપર જ વધુ ભાર મૂકીએ છીએ. આ કારણે આપણે મંદિરોની ભરમાર કરી દઈએ છીએ. બસ વધુમાં વધુ સમય મંદિરમાં વિતાવો. એન્જોય નહિ, ત્યાગ કરો. આ દસ્તિથી જીવન જીવવાનું કહેવાય છે. પરિણામે આપણે અર્થહીન દુઃખો ભોગવીએ છીએ.

અનુરાધા પ્રાણીપ્રેમી છે. તે પોતાની સાથે રોટલા લાવી છે. બૂમો પાડી પાડીને તે હરણાંને બોલાવે છે. થોડી જ વારમાં ત્રણ-ચાર હરણો આવી ગયાં અને અનુરાધાના રોટલા ખાવા લાગ્યાં. દશ્ય મનોહર અને પ્રભાવશાળી હતું. પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને દ્યાથી અનુરાધાનો કુરૂપ ચહેરો પણ સુંદર દેખાવા લાગ્યો. રૂપના ઉપર દુર્ગુણ ફરી વળે તો રૂપ બીભત્સ લાગે, પણ જો કુરૂપ ઉપર ગુણ ફરી વળે તો કુરૂપ, સુંદર થઈ જાય.

—અને આ ચર્ચ છે. અંગ્રેજો નાસ્તિક ન હતા, પણ ધાર્મિક હતા. દર રવિવારે તેઓ નિયમિત રીતે આ ચર્ચમાં પ્રાર્થના કરવા આવતા. અઠવાડિયામાં માત્ર એક જ દિવસ પ્રાર્થના કરીને ઈશ્વરનું સામીય પ્રાપ્ત કરતા. બાકીના છ દિવસો સખત કામ કરતા. ચર્ચ હજી પણ અડીખમ ઊભું છે. પર્વતના છેક ઉપરના ભાગમાં ચર્ચ બાંધવામાં આવ્યું છે. અમે છેક ઉપર પહોંચ્યા, અને હવે બીજા રસ્તેથી પાછા નીચે ઊતરી રહ્યા છીએ. ત્સુનામીના પ્રભાવને અહીંથી જોઈ શકાય છે.

આ જગ્યાએ મજદૂરો રહેતા, તેમને ઠેકા ઉપર મજૂરી કરવા અહીં લાવવામાં આવ્યા હતા. અને આ ગોરાઓનું કબ્રસ્તાન છે. આજે પણ કેટલાક અંગ્રેજો પોતાના પૂર્વજીની કબરોને પુષ્પ ચડાવવા આવે છે, હવે તો તેમની ચોથી—પાંચમી પેઢી જીવી રહી છે.

આ તરફ અધિકારી નિવાસ છે. સચિવાલય પણ છે. આ રોસ ટાપુનાં જૂનાં ખંડેરોને જોઈને અનેક વિચારો આવ્યા. તે સમયે પહેલી પેઢીને અહીં કેટલી બધી અગવડો પડી હશે, પણ અંગ્રેજો જ અહીં કેમ આવ્યા? આપણે કેમ ન આવ્યા? કારણ કે ધર્મ સમુદ્રયાત્રાનો નિષેધ કર્યો હતો. કેટલી જલાનિ અને કેટલું દુઃખ થાય છે—આવા સંકુચિત બનાવવારા ધાર્મિક નિયમો પ્રત્યે.

અમે બધા નીચે ઉત્તર્યા અને થોડી વાર ચોકમાં બેસ્ટીને ચર્ચા કરીને પાછા બોટમાં બેસ્ટી ગયા. હવે અમારે બીજો ટાપુ જોવા જવાનું છે.

22-1-06

*

9. કોરલ અને વાઈપર

અહીં ઘણા દ્વીપો છે. સૌની પોત-પોતાની આગવી વિશેષતા છે. અમારે નોર્થમાં કોરલ દ્વીપ જોવા જવાનું છે. બોટમાં બેસીને અમે બધા નીકળી પડ્યા અને કોરલ દ્વીપ પહોંચી ગયા. અહીં ફાઈબર કાચની બનાવેલી નાની હોડીઓમાં આઠેક જજા બેસીને કોરલ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. અમારી મોટી બોટ સમુદ્રથી અડધો કિલોમીટર દૂર ઊભી હશે, ધબાક દઈને કોઈ માણસ બોટ ઉપરથી સમુદ્રમાં પડ્યું. અરે, આ તો પ્રો. સંતોકી છે. તે જાણી કરીને સમુદ્રમાં પડ્યા છે. તરતા - તરતા છેક કિનારે પહોંચ્યા ત્યાં સુધી અમે તેમને જોઈ રહ્યા. મને મારી યુવાનીના દિવસો યાદ આવ્યા, જ્યારે હું પણ કન્ખલ—હરિદ્વારમાં એક કિલોમીટર લાંબી ગંગાજની જલધારા તરીને પાર જતો અને પાછો આવતો. પ્રત્યેક માતા-પિતાએ પોતાનાં બાળકોને તરતાં શિખવાડવું જ જોઈએ. આ માટે ગોરા લોકો પોતાના ઘર આગળ જ અલગ સ્વિમિંગ પુલ બંધાવે છે. આપણે નદી-તળાવ વગેરેમાં તરવાનું શીખી શકીએ છીએ. ઊંચે બોટ ઉપરથી સીડી દ્વારા નીચે નાની હોડીમાં ઊતરીને બધા કોરલ જોવા રવાના થયા. હું પણ રવાના થયો અને કોરલ જોયાં. આવાં કોરલ અમે થાઈલેન્ડમાં એક દ્વીપ ઉપર જોયાં હતાં. જોકે ત્યાં ઘણાં કોરલ હતાં તેની તુલનામાં અહીં થોડાં લાગ્યાં, કદાચ બનાવનારે થોડાં બનાવ્યાં હોય. કોરલની રચના હજારો સાલ પછી થતી હોય છે. આ એક પ્રકારનાં સમુદ્રીજીવ હોય છે. જે જુદા - જુદા આકારનાં રંગ-બે-રંગી અને સુંદર દેખાવવાળાં હોય છે. ડીસ્કવરી કે બીજી ચેનલોવાળા આવાં કોરલ કોઈ કોઈ વાર બતાવતા રહે છે. નાના છોડ જેવાં સતત હાલ્યા કરતાં કોરલો જોઈને ઘણાને લાગે કે આ સમુદ્રી મોંઝાંથી હાલતાં હશે. પણ ના ના, તેઓ પોતે હાલ્યા કરે છે. વિશેષતા એ છે કે દરેકની પોત-પોતાની અલગ-અલગ જાતિ હોય છે. અને પ્રત્યેક પોતાની જાતિમાં જ ફીટ થતું હોય છે. કેટલાંક સમુદ્રતળને સજ્જડ ચોંટી ગયેલાં પણ હોય છે. બોટના ફાઈબર કાચમાંથી રંગ-બે-રંગી માઇલીઓ પણ જોવા મળે છે.

બધું જોઈને સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગયા. ઘણાં માણસો સ્નાન કરી રહ્યા છે. અમે બધા પણ સમુદ્રના ઠંડા પાણીમાં કૂદી પડ્યા. એક માણસ ત્રણ-ત્રણ—ચાર-ચાર માણસોની જોડીમાં લાઈફરિંગ પહેરાવી બધાને પેલાં કોરલ હતા ત્યાં દોરવા લાગ્યા. નાક બંધ થઈ જાય તેવો પણ્ણો બાંધવાનો અને મોઢેથી શાસ લેવાનો. આવી રીતે ફરી પાછા તરતા તરતા કોરલવાળી જગ્યાએ ગયા અને જે દરથો હોડીમાંથી જોયાં હતાં તે હવે તરતાં તરતાં જોવા લાગ્યા. બધા સમુદ્રના ધીછા પાણીમાં પાછા આવ્યા અને ધીંગામસ્તી કરીને નહાવા લાગ્યા. બધી કીડાઓમાં જળકીડા સર્વોચ્ચ ગણાય છે. શરીર અને મન બન્નેના વિકાસ માટે જળકીડા બહુ મહત્વાનું સ્થાન ધરાવે છે.

નજીકમાં જ એક વાડો છે જ્યાં દશ રૂપિયાની પ્રવેશ ફી લઈને છાયા નીચે બેસવાની સીટો બનાવેલી છે. અમે બધા પણ દાખલ થયા. આમ તો આ અલગ ટાપુ નથી. પોર્ટ બ્લેયરથી જોડાયેલા જ આંદામાન ટાપુનો ભાગ છે. પણ જમીનરસ્તે આવો તો 4-6 કલાક લાગે અને બોટ દ્વારા આવો તો અડધો કલાક લાગે. એટલે લોકો બોટ દ્વારા જ આવતા હોય છે.

અમે સાથે જ બપોરનું જમવાનું લઈ આવ્યા છીએ. ઉમેશ બધાને બપોરનું લંચ આપવા લાગ્યો. સૌ પ્રેમથી જમવા લાગ્યા. અનુરાધાનું કહેવું છે કે આંદામાનમાં સૌથી સમૃદ્ધ માણસ એક ગુજરાતી મુસ્લિમ છે. સુરત તરફના કદાચ વહોરા જ હશે. તે બહુ સમૃદ્ધ અને ભવા માણસ છે. તેમનો બહુ મોટો બ્યાપાર છે. અનુરાધાનું કહેવું છે કે અહીંના સ્થાયી લોકો અહીંનું દૂધ વેચતા નથી. બહારથી આવેલા દૂધનું જ વેચાણ થાય છે. તેનું કહેવું છે કે અહીં સૌથી મોટો પ્રશ્ન બાંગલાદેશથી આવેલા લોકોનો છે. હજારોની સંખ્યામાં આવેલા આ લોકો ઘણી સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. મેં કહું કે આ જ દશા આસામથી માંડીને ગુજરાત સુધીની છે. ખબર નહિ કેમ પણ સરકારને ભવિષ્ય દેખાતું જ નથી. માત્ર વોટ જ દેખાય છે.

અનુરાધાએ શાળા—મહાશાળાઓની વાત કરી. અહીં પુરુષોનો શિક્ષાણ રેશિયો 86% છે. કોલેજમાં રેશિંગની પ્રથા બિલકુલ નથી. જો કોઈ છોકરીની પાછળ સીટી વગાડે અથવા છેડતી કરે તો છ સાલની સજા થઈ શકે છે. આવા કાયદાના કારણે તથા પ્રથમથી જ સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાને કારણે સરકારી મજનૂઓ અહીં જોવા મળતા નથી. તેની વાત સાચી લાગ્યી, કારણ કે અમને કયાંય વલ્ગરપણું ન દેખાયું. સુરાજ્યનું પ્રથમ લક્ષણ છે નારીસુરક્ષા. અહીં નારી પૂરેપૂરી સુરક્ષિત છે. અહીં જે સ્કૂલ બસ ચાલે છે તેમાં કોઈ પૈસા વિનાનો પ્રવાસી હોય તો કંડકટર તેને ઉતારી દેતો નથી પણ ઉધાર રાખે છે. પાછળથી તમે પૈસા આપી શકો છો. પૂર્વ કહું તેમ નીચામાં નીચો મજૂરીનો

દર અઢીસો રૂપિયા છે. પણ બાંગલાદેશીય સો રૂપિયામાં પણ મજૂરી કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અહીં પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. બાંગલાદેશીઓના આવવાથી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ બહુ જ વધી ગયું છે. એથી ઉલટી સમસ્યા પણ થવા લાગી છે. કુદરતે જે સંતુલન બનાવ્યું છે તે જ બરાબર છે. આદિવાસીઓમાં સગાં ભાઈ-બહેનો સિવાયનાં બધાંની સાથે લગ્ન થઈ શકે છે.

અમે પોર્ટ બ્લેયર પહોંચી રહ્યા છીએ. આ એક વિશાળ મોટું તરતું વર્કશોપ જહાજ છે. બે પાંખડાંની વચ્ચે આખું જહાજ આવી જાય છે અને તેને બરાબર રીપેર કરી શકાય છે. ભારતનાં જ નહિ, વિશ્વભરનાં હિન્દ-મહાસાગરમાં પ્રવાસ કરનારાં જહાજો અહીં સમારકામ માટે આવી શકે છે. બન્ને મોટાં મોટાં પડખાં ઉપર રાક્ષસી કેનો લાગેલી છે અને આ બાજુ નેવીનું મોટું જહાજ ઊભું છે. અત્યારે સમુદ્રમાં નૌસેનાનો અભ્યાસ ચાલી રહ્યો છે એટલે ઘણા દેશોનાં યુદ્ધ- પોતો અહીં આવેલાં છે. આ વર્કશોપ કમ્પ્યુટરાઈડ હોવાથી જ્યારે જહાજ પૂર્ણ રીપેર થઈ જાય છે ત્યારે કમ્પ્યુટર O.K. બતાવે ત્યારે કામ પૂરું થયું મનાય છે. વિશ્વની મોટી ત્રણ વર્કશોપોમાં આ વર્કશોપ ગણાય છે. નૌસેનાનું બીજું જહાજ ઊભું છે. જેના ઉપર મોટા અક્ષરે લખ્યું છે JARWA અર્થાત્ જારવા આદિવાસીઓનું નામ અપાયું છે. ત્સુનામી વખતે જે જહાજો ડુલ્લી ગયેલાં તે જહાજો હજી પણ દેખાય છે. આ વાઈપર ટાપુ છે જેના ઉપર એક આખું જહાજ જ જમીન ઉપર ચઢી ગયેલું તે હજી પણ જમીન ઉપર દેખાય છે.

વાઈપર ટાપુ ઉપર એક મોટી તોપ લાગેલી છે. આ ટાપુમાં માત્ર એક જ માણસ રહે છે. પહેલાં અહીં ફાંસીઘર અને જેલ વગેરે હતાં પણ હવે બધું ખંડેર થઈ ગયું છે. અમે બધા વાઈપર ટાપુ ઉપર ઉત્તર્યા. ઉત્તરતાં જ સામેના ત્રણ-ચાર રૂમવાળા બિલ્ડિંગને જોવા ગયા. જે કેદીને ફાંસીની સજા કરવામાં આવતી તેને આ પ્રથમ ઓરડામાં રાખવામાં આવતો. પછી બીજા દિવસે બીજા ઓરડામાં લાવવામાં આવતો. અને આ જજને બેસવાનું કાર્યાલય છે. ત્યાં છેલ્લી વિધિ- ઘોષણા થતી. પછી કેદીને ત્યાંથી ઉંચે પહાડી ઉપર લઈ જવામાં આવતો જ્યાં તેને ફાંસી અપાતી. આ રીતે અહીં કેટલાય કેદીઓને ફાંસીએ ચઢવવામાં આવ્યા હતા. ફાંસીનો તખતો જોવા જ્યારે પ્રવાસીઓ ટેકરી ચઢવા લાગ્યા ત્યારે ઉમેશો કંધું કે નકામા ઉપર શું કામ જાઓ છો? જે દિવસે ચોરીમાં ફેરા ફર્યા તે દિવસે જ ફાંસી લાગી ગઈ છે, હવે શું જોવાનું બાકી રહ્યું છે! બધા ખડકાટ હસી પડ્યા. ઉમેશ રમૂજી માણસ છે અને આખો દિવસ રમૂજની એક પણ તક જવા દેતો નથી. મને થયું કે આ સાચી વાત નથી. બધાનું લગ્નજીવન કાંઈ ફાંસી હોઈ શકે નહિ. કદાચ બે-પાંચ ટકાનું જ હોઈ શકે એટલે ગમ્મત ખાતર મેં કંધું કે જેના ઘરમાં ફાંસીનું વાતાવરણ ન હોય તે હાથ ઊંચા કરો. મારા આશ્વય વચ્ચે કોઈએ હાથ ઊંચો ન કર્યો. કદાચ સમજફેર થઈ હશે. વરમાળાને ફાંસી ગણાય છે. તેણે ‘સગાઈ’ શબ્દની વ્યાખ્યા આવી કરી. ‘જે સમજને ગાય થઈ જાય તે સગાઈ.’ મર્દ જેવો મર્દ ગાય જેવો થઈ જાય છે.

અહીં રહેનાર એકકી માણસ અપ્પુનું વેરવિભેર ઘર જોયું અને તેને થોડી મદદ કરી. સ્ત્રી ભલે ગમે તેવી હોય તોપણ ઘર તો સારું રાખે, એકલો પુરુષ ઘરને સ્વર્ણ સુધાર બનાવી શકે નહિ.

વાઈપર ટાપુ જોઈને અમે ફરી પાછા બોટમાં બેઠા અને સાંજે પાછા પોર્ટ બ્લેયર પોતાના ઉત્તારે પહોંચી ગયા.

10. બેરેન ટાપુઃ જવાળામુખી

અમારે રાત્રે નવ વાગ્યે નીકળીને સ્ટીમરમાં બેસીને દસ કલાક પ્રવાસ કરવાનો છે અને બેરેન ટાપુ ઉપર આજે પણ ધગધગતો જવાળામુખી જોવાનો છે. અમે તો બધા જમી પરવારીને બંદર ઉપર પહોંચી ગયા. છેલ્લી ઘડીએ જબર પડી કે અમૂલદાસે કાંઈક રમત રમી છે. તેણે મોટી અને સારી સ્ટીમરની જગ્યાએ નાની બોટમાં બુકિંગ કરાવ્યું છે. પેલી મોટી સ્ટીમરનું રૂ. 750 ભાડું હતું. જ્યારે આ બોટનું રૂ. 400 ભાડું છે. તે ટિકિટ બતાવતો નથી કારણ કે તે 400ની જગ્યાએ 750 લેવા માગે છે. આવી પ્રવાસટૂરમાં આવા માણસો છેતરપિંડી કરીને થોડા પૈસા પડાવી લેવાનું કામ પણ કરતા હોય છે. પણ ઉમેશ હોશિયાર માણસ છે, તેને આગછ કરીને ટિકિટો પડાવી લીધી એટલે પેલાની પોલ ખૂલી ગઈ. મોટી સ્ટીમર સારી સગવડવાળી હતી જ્યારે 150 માણસવાળીમાં બેસવાની વગેરે સારી સગવડ નથી. બધા માણસોને સગવડો ગમે છે કારણ કે સગવડોથી સુખ મળે છે અને અગવડોથી દુઃખી થવાય છે. અમે તો ઘણી રાહ જોઈને પછી સ્ટીમરમાં બેઠા. હવાઈમથક ઉપર પતરાંની બેઠકો જેવી બેઠકો હતી. અમારે 20 કલાક આ બેઠકો ઉપર કાઢવાના છે. ઉમેશે થોડી રક્કુક કરી પણ હવે કાંઈ થઈ શકે તેમ ન હતું. એકાદ કલાક સીટ ઉપર બેઠા પછી બધા કંટાળ્યા અને ઉપર ડેક ઉપર જવા લાગ્યા. મારી પાસે હલકો બિસ્કો હતો. સચિને ઉપર ડેક ઉપર પાથરી દીધો. બીજા ભાઈઓ પણ જે હાથમાં આવ્યું તે પાથરીને ડેક ઉપર લાંબા થયા. ઘણાની પાસે કશું ન હતું તે એમ ને એમ લાંબા થયા. અમૂલ સાથે ઉમેશ બોલાચાલી કરતો હતો. અંતે મારી જાણ બહાર મારા માટે એક કેબિનમાં સૂવાની વ્યવસ્થા કરી. મને ઉઠાડીને કેબિનમાં લઈ ગયા. કેબિન, સ્ટોફના માણસો માટેનું હતું. પાંચ-છ માણસો સૂઈ શકે તેવી બેમાળી વ્યવસ્થા હતી. હું સૂતો તો ખરો પણ ઊંઘ ન આવી. પુષ્કળ ગરમી લાગતી હતી અને કશું દેખાતું ન હતું. જેમટેમ પરોફિયાના ત્રણ વગાડ્યા. આના કરતાં તો ઉપર ડેકમાં સારું હતું, હવા તો આવતી હતી. ઉમેશ આવ્યો અને મને કહે કે ચાલો-ચાલો, ઉપર જવાળામુખી દેખાય છે. હું તો પાછો ડેક ઉપર ગયો અને ચાલુ સ્ટીમરે જવાળામુખીના ભડકા જોવા લાગ્યો. 500થી માંડીને 2000 ફૂટ ઊંચા જવાળામુખીના ભડકા દેખાઈ રહ્યા છે. કરાકોરમ પર્વતમાળાથી છેક જાપાન સુધીની આ પર્વતમાળા જવાળામુખીઓથી ભરપૂર છે. જવાળામુખી હોય ત્યાં ધરતીકંપ પણ હોય જ. અબજો વર્ષોથી આ પૃથ્વીનું પેટાળ ધગધગી રહ્યું છે. તેની અસહ્ય ગરમી જોર કરીને ઉપર ફૂટી પડે છે અને લાવા ઓકવા માંડે છે એથી પૃથ્વીનું નવસર્જન થતું રહે છે. ચાલુ સ્ટીમરે અમે સૌએ કલાકો સુધી જવાળામુખી જોયા. કોઈને બેરેન ટાપુ ઉપર ઊતરવા દેતા નથી તેમજ જવાળામુખીની નજીક પણ જવા દેતા નથી એટલે દૂરથી જ દર્શન કરવાનાં હોય છે. બેરેન ટાપુની નજીક થોડી વાર સ્ટીમર ઊભી રાખી જેથી લોકો બરાબર જોઈ શકે તથા ફોટોગ્રાફી કરી શકે.

હવે સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો છે, અહીં સૂર્યોદય બહુ જલદી થાય છે અને સૂર્યોસ્ત પણ જલદી થાય છે. સૂર્યોદય થવાથી હવે જવાળાઓ દેખાવી બંધ થઈ ગઈ છે. માત્ર ધૂમાડો જ દેખાય છે અને તેની રાખ છેક અમારા સુધી આવીને બધું કાળું કરી મૂકે છે. ઉમેશ હોય એટલે ગમત તો હોય જ, તેણે કહ્યું કે ‘આ તો તમારા સૌના માટે જ હું જવાળામુખી જોવા આવ્યો છું. બાકી અમારે તો ઘરમાં જ જવાળામુખી ધખી રહ્યો છે. રોજ દર્શન થાય છે. એટલે બીજા કહે કે તમારા એકના જ ઘરમાં એવું નથી. માતાજી હાજરાહજૂર અમારા ઘરમાં પણ બિરાજ્યાં છે. પછી ખબર પડી કે લગભગ બધાના ઘરમાં માતાજી ખેડેપગે હાજરાહજૂર ઊભાં છે. અને સૌને લાવારસ જમાડી રહ્યાં છે. ઉમેશની વ્યાખ્યા સમજવા જેવી છે. તેનું કહેવું છે કે પ્રથમ ચંદ્રમુખી, પછી સૂર્યમુખી અને પછી જવાળામુખી એમ માતાજી ત્રણ રૂપ ધારણ કરે છે. વ્યાખ્યા કરતાં તે બોલ્યો કે લગ્નનાં ગ્રાંડેક વર્ષ સુધી તે ચંદ્રમુખી થઈને શીતળતા આપે છે, પછી એકાદ-બે બાળકો થતાં સૂર્યમુખી થઈને તાપ આપે છે અને પછી થોડાંક વર્ષો સુધી તપાવીને જવાળામુખીનું રૂપ ધારણ કરીને રીતસરનાં બાળવા જ માંડે છે.

અમારામાં એક ભાઈ કહે કે મારે ત્યાં એવું નથી. તેમની બાજુમાં જ રહેનારા પાડોશી ભાઈએ કહ્યું કે ક્યાંથી હોય! તું જ જવાળામુખો છે એટલે પેલી બિચારી હિમમુખી થઈ ગઈ છે. પહેલા ભાઈનું કહેવું છે કે ‘જો તમે પ્રથમથી જ જવાળામુખા થઈ રહો તો પત્ની કદી જવાળામુખી ન થાય, પણ પ્રથમથી નમાલામુખા થઈ જાવ તો પછી પેલી જવાળામુખી થાય જ ને? પત્નીને કંટ્રોલમાં રાખતાં આવડવું જોઈએ.’ આવી ગમત ચાલી રહી છે. ત્યાં એક શિક્ષણશાસ્ત્રીની પત્નીનો ફોન દેશમાંથી આવ્યો. મેં કહ્યું કે જવાળામુખી જોઈને બધા કહી

રહ્યા છે કે અમારા ઘરમાં પણ જવાળામુખી છે. સાંભળતાં જ બહેન ચમકી ઊઈયાં. બોલ્યાં કે ‘અમારા ઘરવાળા પણ આવું કહે છે?’ મંકું કે ‘ના ના તે તો કહે છે કે અમારા ઘરમાં તો બરફમુખી છે’ આવું કહીને માંડ બહેનને જવાળામુખી થતાં રોક્યાં. પતિ-પત્નીને લડાવવાં કે મનાવવાં ત્રીજા માણસના હાથમાં હોય છે. જો ત્રીજું માણસ કુટિલ મળે તો લડાવે જ રાખે, પણ જો સારું મળે તો મનાવે જ રાખે.

બધાંએ મોહું ધોઈ લીધું છે અને કાલનો બનાવેલો નાસ્તો અપાઈ રહ્યો છે. ઉમેશ એટલો બધો નાસ્તો બનાવી લાવ્યો છે કે અમારી સાથે બીજા પ્રવાસીઓને પણ છૂટથી ખવડાવે છે, છતાં ખૂટતો નથી. એવું લાગે છે કે અડધો નાસ્તો દેશ પાછો લઈ જવો પડશે. ગઈકાલે સાંજે મેં મારા માટે બાજરીના રોટલા બનાવડાવ્યા હતા. તે ટાકા રોટલા પણ લાવ્યા છીએ. અત્યારે તે રોટલા ખાવાની મજા આવી રહી છે. મેં જોયું કે મારી સીટની ત્રણ-ચાર હરોળ આગળ સામે જ એક વૃદ્ધ તામિલ દમ્પતી બેહું છે. પતિ મોહું ધોઈને આવ્યા પછી પોતાની સીટ ઉપર બેઠા કે તરત જ તેમનાથી દશોક વર્ષ નાની પત્નીએ બાળકનું મોહું લૂછે તેવી રીતે વૃદ્ધનું મોહું લૂછવા માંડ્યું. આંખ—કાન—નાક વગેરે બધું ઘસી-ઘસીને ચોખાં કર્યાં, પછી માથામાં તેલ નાખ્યું અને ખૂબ ઘસ્યું. પછી કાંસકા દ્વારા વાળ ઓળ્યા અને પાંથી પાડી. બન્ને 60—70નાં છે એટલે કોઈને કશું વળ્યાર લાગતું નથી. હું વિચાર કરું છું: આ સ્ત્રીને જવાળામુખી ન કહેવાય, સેવામુખી કહેવાય. કેટલાં પુછ્ય કર્યાં હોય ત્યારે આવી સેવામુખી પત્ની મળે. થોડી જ વારમાં તેણો ભાથું ખોલ્યું. ઈડલી અને ચટણી કાઢી. પતિને ત્રણ-ચાર ઈડલીઓ આપી અને ખવડાવી, પોતે એક જ ખાદી, જવાળામુખીઓ ઊલટું કરતી હોય છે. પોતે ત્રણ-ચાર ખાય અને પતિને એક જ ખવડાવે. સ્ટીમર ચાલી રહી છે. બેસી-બેસીને થાકેલાં લોકો આઘાં-પાછાં થઈ રહ્યાં છે. જિજાસાવશ પેલા વૃદ્ધ પતિ મારી પાસે આવ્યા અને સામેની સીટ ઉપર બેઠા. ઈશ્વરકૃપાથી મારી પાસે હમેશાં ભરપૂર પ્રસાદ રહે છે. કાં તો હું પોતે રાખું છું કાં પછી લોકો આપે છે. મારું સૂત્ર છે ‘ઈનકમિંગ અને આઉટ ગોંઠિંગ’—એક હાથે આવે અને બીજા હાથે જાય. જાય તો જ આવે. આપતા રહો, વહેંચતા રહો એટલે આપોઆપ આવતું રહે. મેં તેમને બે લાડુ આપ્યા. તેઓ લઈને પેલાં પતિ-પત્ની પાસે ગયા. બન્નેએ ખૂબ શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રસાદ લીધો. હું બન્નેનું એકતાભર્યું દામ્પત્ય જોઈ રહ્યો છું. ખરું દામ્પત્ય વૃદ્ધાવસ્થામાં ખીલતું હોય છે. પછી તો બન્ને મારી પાસે આવ્યાં. તામિલ સિવાય બીજી ભાષા આવડતી નથી તોપણ તૂટીકૂટી હિન્દીમાં વાત થઈ અને જાણવા મળ્યું કે તેમનો દીકરો અહીં સેનામાં કામ કરે છે તેને મળવા આવ્યાં છે, વગેરે.

કેટલાક લોકો ખરેખર દર્શનીય હોય છે. રૂપથી નહિ, ગુણોથી. હું ઈશ્વરસ્મરણ માટે નાની સુમિરિણી ફેરવું છું તેથી મને અનહદ આનંદ અને લાભ થયો છે. તેમણે માળા જોઈને જિજાસા બતાવી કે આવી માળા કયાં મળે છે? મેં તરત જ રુદ્રાક્ષની નાની માળા તેમને બેટ આપી દીધી. બન્ને ભાવ-વિભોર થઈ ગયાં. વારંવાર આંખે અને માથે અડાડીને માળાનો સત્કાર કર્યો. ધાર્મિકતા માણસને નમૃતા અને વિનય આપે છે. આ દંપતી પૂરેપૂરું ધાર્મિક છે. જો નાસ્તિક હોત તો માળાને જોવાની દસ્તિ જ જુદી હોત. મેં ફરીથી કાજુ-બદામનો પ્રસાદ આપ્યો અને બન્ને પોત-પોતાની સીટ ઉપર જઈને બેઠાં પણ કયાંય સુધી પેલી માળાને અહોભાવથી જોતાં રહ્યાં અને તેના સંબંધી વાતો કરતાં રહ્યાં, પત્ની ધાર્મિક હોવી જોઈએ. અંધશ્રદ્ધાળું ન હોવી જોઈએ. પણ કદાચ થોડી અંધશ્રદ્ધા હોય તો ચાલે પણ નાસ્તિક તો ન જ હોવી જોઈએ. નાસ્તિક સ્ત્રી પૂરી અને સાચી પત્ની થઈ શકતી નથી કારણ કે તે પતિને પૂરી સમર્પિત થઈ શકતી નથી. મોટા ભાગે તે બહુ વાનગી-ભોગી થઈ જતી હોય છે. આવી જ રીતે નાસ્તિક પતિ પણ બહુ વાનગીભોગી થઈ જતો હોય છે. એથી પતિપરાયણતા કે પત્નીપરાયણતાનું કલ્યાણકારી સ્વરૂપ પામી શકતાં નથી.

અમારા પ્રવાસીઓમાં બે પ્રવાસીઓ તદ્દન જુદી જુદી પ્રકૃતિના છે અને સૌનું ધ્યાન દોરે છે. એક છે ઈસ્માઈલભાઈ. ગાડી—બસ કે કોઈ પણ વાહન જરાક ઊભું રહે કે તરત જ દરવાજો ખોલીને લટાર મારવા નીકળી પડે. ફર્યાં જ કરે. જોયા જ કરે. એક જગ્યાએ ટકીને બેસે નહિ. પાછા ભાઈ ભુલકણા બહુ. કાંઈનું કાંઈ ભૂલી જાય. અમે અમારા સામાન ઉપર લાલ પણ્ણીઓ બાંધી છે જેથી તરત જ ઓળખાઈ જાય. ખોવાઈ ન જાય. લાવજીભાઈએ ઈસ્માઈલભાઈને પણ લાલપણી બાંધી છે. અને ઈસ્માઈલભાઈ થીબાએ પ્રેમથી બંધાવી છે. મેં કહું કે કેમ? તો કહે કે ખોવાઈ ન જવાય એટલા માટે. આ લાલ પણ્ણી જોઈને ખ્યાલ આવી જાય કે આ આપણો દાણીનો છે.

બીજા છેઠે કનુભાઈ વેદાંતી છે. તે રૂમ અને પથારી છોડતા જ નથી. એક જ વાત—‘એમાં શું જોવું હતું?’ ખરો જોવાનો તો આત્મા છે, આ તો બધું નશ્વર અને મિથ્યા છે’ જોકે મારા સંપર્કમાં આવ્યા પછી તેમનું ઘણું વેદાંત હવા થઈ ગયું છે તોપણ જોવા—જાણવા—સમજવામાં

બહુ રસ નથી. અમે બધાએ તેમનું નામ પાડ્યું છે ‘નો રસ’. અતિરસ અને નો રસની પાછી જોડી છે. બન્ને એક રૂમમાં સાથે જ રહે છે એટલે અમે મિયાં—મહાદેવની જોડી કહીએ. બન્નેને મેળ સારો આવે છે કારણ કે થીબામાં જરાય મિયાંપણું નથી અને મહાદેવ તો મહાદેવ જ છે. સૌમાં ભળી જાય છે.

આંદામાન-નિકોબારમાં એવો કાયદો છે કે ભારતીય પ્રવાસી પણ 45 દિવસથી વધુ રહી શકે નહિ. વધુ રહેવા માટે પરમિટ લેવી પડે. પૂર્વ કદ્યું તેમ પોર્ટ બ્લેયરમાં સુરતના વહોરા મહમદભાઈ જગાવત નામના ધનવાન વ્યક્તિત રહે છે, જે ચેમ્બર ઓફ કોર્સેના પ્રમુખ છે. ભલા માણસ છે.

સ્ટીમરમાં સતત સંગીત વાગી રહ્યું છે. અમારામાંથી કોઈએ ગંગાસતીનાં ભજનોવાળી કેસેટ કેપ્ટનને આપી તેણે તે ચઢાવીને ગંગાસતીનાં ભજનો ગુજરાતી લાગ્યાં. ઘણા સમય સુધી ભજનો ચાલ્યાં. આ ભજનો કેમ અમર છે? કેમ જૂનાં થતાં નથી? કારણ કે હજી પણ કેટ-કેટલાંને જીવનનું ભાથું આપે છે. મને લાગ્યું કે ગુજરાતી સિવાયના બાકીના પ્રવાસીઓ માટે આ કેસેટ ત્રાસરૂપ થઈ રહી છે એટલે બંધ કરાવી. લોકો બધા ઊંઘવા માંડ્યા, કારણ કે રાતનો ઉજાગરો છે. અંતે અમારી સ્ટીમર પોર્ટ બ્લેયર પહોંચી ગઈ. અમે સીધા ઉતારા ઉપર પહોંચ્યા. રસોઈ તૈયાર હતી. જમ્યા અને આરામ કર્યો. જવાળામુખી જોયાનો સૌને આનંદ હતો.

24-1-06

*

11. પંડૂર બીચ

જરેખર તો આંદામાન ટાપુ શહીદોનું સ્મારક જ કહી શકાય. એટલે તેને રાષ્ટ્રીય તીર્થ કહી શકાય. 1942ની સાલમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધના સમયમાં જાપાનીઓએ આ દ્વિપો ઉપર કબજો જમાવ્યો હતો. પૂર્વ કહ્યું તેમ તેમણે બંદરો, પીલબોક્સો અને સુરંગો બનાવવામાં ખૂબ પૈસો વાપર્યો હતો. કબજો બનાવી રાખવો કઠિન હતો કારણ કે અંગ્રેજોનાં વિમાનો સતત બોંબવર્ષા કરતાં રહેતાં હતાં. એક વાર એવું બન્યું કે જાપાનીઓને શંકા થઈ કે અહીંનો કોઈ નાગરિક ગુપ્ત માહિતી પહોંચાડે છે, એટલે તેમણે દ્વિપ ઉપરથી બુદ્ધિશાળી ભણેલા 44 લોકોને એકઠા કર્યા અને અહીં હમ્ફીગંજ લઈ આવ્યા. તેમની પાસે જ તેમની કબરો ખોદાવી અને કેટલાકને જીવતા જ દાટી દીધા. બીજા કેટલાકને ગોળીએ દીધા. કેસ ચલાવ્યા વિના જ 44 માણસોને મારી નાખ્યા અને તેમનાં મડાં ઘણા દિવસો સુધી જમીનમાં ખુલ્લાં મૂકી રાખ્યાં જેથી લોકો જોઈને ભયભીત થાય અને વિરોધમાં કંઈ કાર્યવાહી ન કરે. આ 44 શહીદોની યાદમાં અને જાપાનીઓની ફૂરતા બતાવવા અહીં સ્મારક બનાવવામાં આવ્યું છે. પ્રતિવર્ષ અહીં મેળો ભરાય છે. લોકો શહીદોને પગે લાગે છે.

જાપાનીઓએ આવી જ રીતે એક વાર એક વહાણમાં 200 ભારતીયોને ભરીને બીજા દ્વિપમાં વસાવવા લઈ જવા છે તેવું બહાનું કાઢીને સૌને લઈ ગયા અને સમુદ્ર વચ્ચે જઈને બધાને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધા, અને મારી નાખ્યા.

પોર્ટ બ્લેયર શહેર પાર કરીને અમારી કાર સડસડાટ ગામડાંઓ તરફ જઈ રહી છે. ચારે તરફ સઘન વનરાણ છે. બસ વૃક્ષો જ વૃક્ષો. આટલી લીલોતરી બીજે ક્યાં જોવા મળે? ત્સુનામીની અસર હજી પણ દેખાય છે, કેટલાંય જેતરોમાં સમુદ્રનું પાણી ભરાઈ ગયું છે, જે હજી નીકળ્યું નથી. તેણે જમીનને ખારી કરી નાખી છે. અવાર-નવાર નાનાં ગામો આવે છે, મોટા ભાગે વસ્તી બંગાળી તથા તામિલ લાગે છે. એક માણસ મત્સ્યવેદ કરી રહ્યો છે. લોકો લગભગ બધા જ માંસાહારી છે. આખરે અમે ઘણું ચાલીને સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગયા. આ બીચ છે, પણ કશું જ આકર્ષણ નથી. સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો છે, બધાને બહુ ગમ્યું નહિ. અમે ફરી રહ્યા છીએ ત્યાં એક બેહાલ થયેલો માણસ મળ્યો અને ગુજરાતીમાં બોલવા લાગ્યો. પછી ખબર પડી કે આ તો જૂનાગઢના અશોક ભાટ્યા છે. આ ભાઈ ત્રીસ વર્ષથી અહીં રહે છે અને પોતાની નાની બોટો દ્વારા પેલા સામેના દ્વિપ ઉપર વિદેશીઓને ગેરકાયદે લઈ જઈને, જારવા લોકો બતાવે છે. આ કામમાં તેમને સારી આવક થતી હતી પણ પછી ત્સુનામી આવી ને બધું દુબાડી દીધું. હવે અત્યારે ભાઈ બેહાલ થઈ ગયા છે. ઘર ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયું છે. બધું વેર-વિખેર પડ્યું છે. જાતે રસોઈ બનાવી લે છે. નહિ તો પછી ‘હરિહરિ’ થઈ જાય છે. વધી ગયેલું દાઢું અને વેર-વિખેર ગંધાતા વાળ તેમની બૂરી દશાની ચાડી ખાતા હતા. મેં કહ્યું કે આવી દશામાં એકાકી રહો છો તેના કરતાં અહીં તો ઘણી કન્યાઓ છે, કોઈની સાથે લગ્ન કરી લો ને? તો કહે કે ‘ન કરાય.’ ‘કેમ?’ તો કહે કે ‘આ કન્યાઓ થોડા દિવસ રહીને પછી જતી રહે.’ તેમની વાત સાચી હતી. ભાઈના દેદાર જ એવા હતા કે કોઈ કન્યા રહેવાનું પસંદ ન કરે. દરિદ્રતા, બેઠેળપણું અને અસ્થિરતાને લગ્ન સાથે મેળ બેસે નહિ.

અમે બધાંએ તેમનાં સમુદ્રમાંથી વીણેલાં છીપલાં વગેરે જોયાં, તે લેવા તૈયાર ન હોવા છતાં મેં આગ્રહ કરીને તેમને થોડા પૈસા આપ્યા. બીજાએ મારા દેખાદેખી પૈસા તથા ખાવાનું આપ્યું. મને અફસોસ એ રહી ગયો કે સમય ન હોવાથી હું આ ભાઈ પાસેથી જારવા સંબંધી માહિતી મેળવી ન શક્યો. અમારે પોર્ટ બ્લેયર જલદી પહોંચવાનું છે કારણ કે એક બહુ મોટું પ્રદર્શન યોજાયું છે તે જોવાનું છે.

પોર્ટ બ્લેયરમાં યોજાયેલા બહુ મોટા પ્રદર્શનમાં અમે પહોંચી ગયા. જીવનમાં પ્રદર્શન જરૂરી છે? એક બહુ મોટો પ્રશ્ન છે. તમારી પાસે ઘણી સારી સારી વસ્તુઓ છે, પણ લોકો જાણતા નથી એટલે લોકો સુધી તેને પહોંચાડી નહિ શકાય, પણ જો તમારી વસ્તુઓને વારંવાર પ્રદર્શિત કરી શકો તો બહુ જલદી લોકો સુધી પહોંચી શકો. આ માટે પ્રદર્શન જરૂરી છે. એક બીજી માન્યતા એવી છે કે જો તમે હીરા હો તો બજારમાં પ્રદર્શન કરવાની જરૂર નથી. લોકો પોતે જ શોધતા-શોધતા આવશે અને તમે જો ઊંડી ખાણમાં હશો તો ત્યાંથી પણ તમને ખોટી કાઢશો. પણ એટલું યાદ રહે કે આ બધું થતાં વર્ષો નહિ સાટીઓ નીકળી જશે. જ્યારે પ્રદર્શનવાળી વસ્તુઓ થોડા દિવસોમાં ઘરે ઘરે પહોંચાડી શકતી હોય છે. પણ આમાં ઉધાર બાજુ એ હોય છે કે જેટલી જલદી તમે પહોંચ્યા એટલી જ જલદી તમે પાછા ધકેલાઈ જશો. કારણ કે તમારી પાઇળ-પાઇળ જ નવાં પ્રદર્શનો આવી રહ્યાં છે. વ્યાપારિક ક્ષેત્રમાં જાહેરખબરો અને પ્રદર્શન જરૂરી છે. કારણ કે

તે વર્ષો કે સદીઓની રાહ જોઈ શકે નહિં, પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં આવાં પ્રદર્શન ન શોભે. હા, ધાર્મિકક્ષેત્રના શરીરમાં વ્યાપારિક આત્મા ઘૂસી ગયો હોય તો વાત જુદી છે. પહેલાં ધાર્મિક ક્ષેત્ર વ્યાપારમુક્ત રહેતું નિઃસ્પૃહ અને અનાસક્ત રહેતું પણ જ્યારથી ધાર્મિક ક્ષેત્રે સાંપ્રદાયિક અંચળો ઓફ્બ્રો છે, અને બીજા સંપ્રદાયોની સ્પર્ધામાં ઉત્તર્યું છે ત્યારથી તેનું વ્યાપારિક સ્વરૂપ વધી ગયું છે. પ્રત્યેક ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો કર્મકંડો પૈસા કમાવાનું સાધન બની ગયાં છે. બધી નદીઓ જેમ સમુદ્ર તરફ જાય છે તેમ બધી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પૈસા તરફ જાય છે એટલે પ્રદર્શન જરૂરી બની ગયું છે. આમાં વ્યક્તિનું પ્રદર્શન વધુ ઊપસી રહ્યું છે. સિનેમાનાં નટ-નટીઓની માફક ધર્મગુરુઓનાં પણ મોટાં-મોટાં પોસ્ટરો પોતાના તરફથી લગાવવામાં આવે છે અને યોગીરાજ, ભગવાન, આત્મજ્ઞાની, જગતગુરુ જેવાં મોટાં મોટાં બિરુદ્ધ પોતાના જ નામે પોતે લગાવે છે. જેની પાસે જે વસ્તુ છે જ નહિં તેનો દાવો કરવામાં આવે છે અને લોકોને ફસાવવામાં આવે છે. આના કારણે ધર્મ નથી વધતો, આડંબર વધે છે.

પ્રદર્શનમાં કોઈ ફી નથી. અતિશય ભીડમાં અમે ગયા તો ખરા પણ ઝટ બહાર નીકળી ગયા. જોવાનું તો ઘણું સાંનું હતું પણ ભીડના કારણો થોડું જોયું ન જોયું અને બહાર નીકળી જવાનું ઉચિત લાગ્યું. હવે ગાડી કયાં ખોળવી? ઘણી વાર પ્રતીક્ષા કરવા છતાં ગાડી ન મળી એટલે હું અને જગદીશભાઈ રિક્ષામાં બેસીને હોટલ પહોંચી ગયા. રિક્ષાવાળાએ અમને લૂંટ્યા નહિં, ધાર્યા કરતાં ઓછું, 20 રૂપિયા ભાડું લીધું. અમને અહીં કોઈનો કશો કડવો અનુભવ ન થયો. હા, અમારા અહીંના અમૂલદાસનો અનુભવ ઠીક ન રહ્યો.

વારાફરતી એક પછી એક બધા આવી ગયા. અમે સૂવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં અમૂલદાસ આવ્યા. મને કહે કે મને એક બહુ ચિંતા થાય છે, કાલની જર્નિમાં તમારે થોડું પરિવર્તન કરવું પડશે. મેં કહ્યું કે શું? તો કહે કે કાલે આપણો જંગલમાં જારવા જોવા જવાના છીએ. એ લોકો લાલ કપડાંને બહુ જ પસંદ કરે છે. કોઈનાં લાલ વસ્ત્રો જોઈને તે પડાવી લે છે, એટલે તમારે આ લાલ વસ્ત્રો નહિં પહેરવાનાં, બીજા રંગનાં પહેરશો તો ચાલશો. મેં કહ્યું કે ના એવું તો નહિં થાય. કોઈ જારવાને મારું લાલવસ્ત્ર જોઈતું હશે તો હું ખુશીથી આપી દઈશ, અંદર બીજું વસ્ત્ર પણ હું પહેરું છું એટલે વાંધો નહિં આવે. ઉમેશનું કહેવું છે કે જો બીજું વસ્ત્ર પણ ખેંચી જશે તો તમે જ જારવા જેવા થઈ જશો. જારવા થવાની મારી તૈયારી ન હતી, એટલે પીળા કલરની શાલ ઓઢી લેવાનું ગોઠિયું તથા બારીનો કાચ બંધ રાખવાનું ગોઠિયું. લગભગ 200 ક્રિ.મી. દૂર અમારે રંગત જવાનું છે. વચ્ચેનાં ગાઢ જંગલોમાં જારવા લોકો રહે છે. સરકારનો કાયદો એવો છે કે જારવાને જરા પણ નુકસાન કરી શકાય નહિં. તે રસ્તામાં આવીને આડો ઊભો રહે તો તમારે ગાડી રોકવી જ પડે. તથા તેની સાથે મારામારી કે પ્રતિકાર કરી શકાય નહિં, જોકે આપણી સાથે હથિયારધારી પોલીસ રહેતી હોય છે. પણ પોલીસ પણ તે આકમણ કરે તો માત્ર ડરાવી શકે, ગોળી ન ચલાવી શકે.

12. જારવા જોવા નીકળ્યા

આજે તા. 9-1-2006 છે. સૌ વહેલા ઉઠ્યા. કારણ કે અમારે જારવા જોવા જવાનું છે. જે મહત્વ ગીરના જગતમાં સિંહને જોવાનું છે તેવું મહત્વ અહીં જારવા જોવાનું છે. પૂરા આંદામાનની યાત્રા કર્યા પછી પણ જો તમને જારવા જોવા ન મળે તો યાત્રા નિષ્ફળ ગણાય. આટલું બધું મહત્વ જારવા જોવાનું છે. એટલે સૌને ઘણી ઉત્કર્ષ છે જારવા કેવા હશે?

શ્રી લાલજીભાઈ રોજની માફક ઈડલી લઈ આવ્યા. માત્ર 56 રૂપિયામાં મોટી-મોટી છ ઈડલીઓ, આઠ મોટાં મોટાં વડાં અને ડોલચું ભરીને સાંભાર તથા જોઈએ એટલી કોપરાની ચટણી—સસ્તું કહેવાય. ઈડલીવાળાને જ્યારે ખબર પડી કે આ નાસ્તો મારા માટે લઈ જવામાં આવે છે, ત્યારે તેણે પૈસા લેવાની ના પાડી દીધી. ‘સ્વામીજીના માટે મારા તરફથી નાસ્તો લઈ જવ.’ લાલજીભાઈએ બહુ સમજાવ્યો ત્યારે માંડ પૈસા લીધા, આવું જ ધોબીનું પણ થયું. ગુજરાતમાં અત્યારે પુષ્ટ ઠંડી પડે છે એટલે મેં તો જાડા-જાડા ઝભા લીધા છે, પણ અહીં તો ખૂબ ગરમી પડે છે. આટલા જાડા ઝભા જાતે ધોવા જરા ભારે પડે એટલે બધાં નીચે જ રહેતા ધોબીને કપડાં આપે છે જે સાત રૂપિયાના ભાવે ધોઈ આપે છે. ધોબીએ મને આવતાં-જતાં જોયો હશે, એટલે તેણે લાલજીભાઈને કચ્ચું કે સ્વામીજીનાં કપડાંના પૈસા નહિ લઉં. તેને પણ ઘણો સમજાવીને માંડ પૈસા આપ્યા.

આ કાલાપાણીની જગ્યા છે. ગંગા-જમુનાનું પવિત્ર સ્થળ નથી, તોપણ અહીંના લોકોની બુદ્ધિ-દાનત પવિત્ર છે. હજુ પણ ખોરાક અને સ્થળથી બુદ્ધિ પવિત્ર થાય છે તેવો ભ્રમ ન ભાંગે તો માથું કૂટવાનું! આ લોકો માંસાહારી હોવા છતાં ધાર્મિક છે અને પ્રામાણિક છે. એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે અહીં બહુ સાધુ-સંન્યાસીઓ કે ધર્મગુરુઓ નથી. એટલે તેમના કડવા અનુભવો પણ નથી. નહિ તો વાતાવરણ જુદું થઈ જત.

અમે બધા રંગત અને જારવા જોવા રવાના થયા. અમારો ડ્રાઇવર અજુસિંહ જારવા વિશે થોડુંક જાણો છે. તેનું કહેવું છે કે જારવા પોતા-પોતાના ટોળામાં ભટકતા રહે છે અને ભૂંડનો શિકાર કરીને જવે છે. હવે તેઓ આખા ને આખા ભૂંડને શેકીને ખાય છે. પહેલાં કાચ્યું ને કાચ્યું જ ખાઈ જતા. હરણને મારતા નથી. તેને પવિત્ર માને છે. બીજાં પક્ષીઓ તથા કંદ-મૂળ-ફળ પણ ખાય છે. હવે તો સરકાર પણ તેમને થોડોક ખોરાક આપે છે. ચોખા વગેરે, પણ તેમને તો ભૂંડ જ વધુ ભાવે છે. જો તે માંદા પડે તો પોલીસ તેમને દવાખાનામાં લઈ આવે. પણ તેઓ જાણી કરીને દવાખાનામાં આવતા નથી. આમ તો તેઓ બજારમાં પણ કાંઈ લેવા—ખરીદવા આવતા નથી. હજુ પૈસાનો બ્યવહાર ચાલુ થયો નથી. રસ્તામાં તેઓ લોકો પાસે ખાવાનું માગે ખરા, પણ પૈસા ન માગે, કારણ કે પૈસાનો બ્યવહાર જ નથી. કોઈ કોઈ જગ્યાએ તેઓ જેવું તેવું ઉપરથી છાજવાળું અને નીચેથી ખુલ્ખું એવું જૂંપડું બાંધે છે. તેમાં 15—20 જણાં નગન રૂપમાં સાથે રહે છે. નાનાં બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો વગેરે બધાં એકબીજાની નગનતાથી એટલાં બધાં ટેવાઈ ગયાં છે કે તેમને કશો જ વિકાર થતો નથી. પશુઓની માફક તેઓ એકબીજાના દેખતાં પ્રણય અને સોકસ કરી શકે છે.

આ શહેરનું નામ હુસ્નાબાદ છે. નામ ઉપરથી જ ખ્યાલ આવ્યો હશે કે અહીં મુસ્લિમોની આબાદી વધારે છે. અમારી બધી કાર હવે નીચે ઢોળાવમાં ઊતરી રહી છે. પહાડી રસ્તા હોવાથી વાંકા-ચુંકા વળાંકો ઘણા છે. વનરાજ તો પાર વિનાની છે. આ રસ્તા ઉપર વારંવાર ગેટ આવે છે. સમય ઉપર જ ખૂલે છે. અમારે 9-30 પહેલાં ગેટ ઉપર પહોંચી જવાનું છે. જો મોડું થાય તો પછી દોઢ વાગ્યે નંબર લાગે. એટલે અમૂલ ડ્રાઇવરને ઉત્તાવળ કરાવે છે. રસ્તા સારા નથી પણ ગાડીઓ ધડામ-ધડામ દોડી રહી છે. મને થયું કે બિરલાજીએ આ એમ્બેસેડર ગાડી બનાવી છે કે સેનાની ટેન્ક બનાવી છે? જ્યાં-જ્યાં ગામો આવે છે ત્યાં ત્યાં બંગાળ જેવું વાતાવરણ દેખાય છે. લાકડાના થાંભલાની સાથે વાંસની સાદડી જડિને દીવાલ બનાવાઈ હોય છે. બાકી બધું પણ એવું જ સાદું. જેમ જેમ લોકો સાદાઈથી અને ઓછી જરૂરિયાતોથી જીવન જીવતા થાય તેમ તેમ લોકો વધુ ને વધુ ગરીબ થતા જાય. ખરીદીથી રોજ વધે છે તે વાત સમજાવવી જરૂરી છે. નાની નાની ગાયો ચરી રહી છે. જારવા લોકોનું આયુષ્ય 35-40નું માંડ હોય છે. કારણ કે પાણી વગેરે દૂષિત પીએ છે. અમે સમયસર ગેટ ઉપર પહોંચી ગયા છીએ. ભરેલી બંદુકોવાળા બે પોલીસનું રક્ષણ લઈને અમારી આઠ ગાડીઓ આગળ જવા રવાના થઈ. પર્વતીય રસ્તો વાંકોચુંકો ઢોળાવવાળો પાર થઈ રહ્યો છે. ઘણી જગ્યાએ મજૂરો કામ કરી રહ્યા છે, તેમની રક્ષા માટે ભરી બંદુકે પોલીસ

ઊભી છે. આ જરવાઓનું ક્ષેત્ર છે. અમે લગભગ 100 કિલોમીટર પસાર કરી ચૂક્યા છીએ પણ હજી સુધી એક પણ જરવો જોવા મળ્યો નથી. આ તો ગીર ગયા અને સિંહ જોવા ન મળ્યો તેવી વાત થઈ. બધા નિરાશ થઈ રહ્યા છે. બન્ને તરફ ગીય જંગલ છે. કદાચ કોઈ જરવો હોય તોપણ જ્યાં સુધી તે રોડ ઉપર ન આવે ત્યાં સુધી દેખાય નહિ.

અમારાં વાહનો બારાટન આવીને ઊભાં રહ્યાં, અહીં સમુદ્રની કીક છે, એટલે કારો સહિત અમે બધા ફેરી જહાજ ઉપર ચઢીને પાર થવાના છીએ. આ તરફ ઘણી કીકો છે. અમે બધા ફેરી ઉપર સવાર થઈ ગયા છીએ. 10—15 ગાડીઓ અને 50—100 માણસો લઈને ફેરી ઊપડી. માત્ર પાંચ જ મિનિટમાં સામા કિનારે પહોંચાડી હે છે. ફેરીના કેચને મને ઉપર પોતાની કેબિનમાં બોલાવીને બેસાડ્યો. અમારો પ્રસાદ તો વહેંચાતો જ હોય છે.

અમે બારાટન ટાપુ ઉપર પહોંચી ગયા છીએ. એક તરફ લાંબી મર્યાદ માર્કેટ લાગેલી છે. સમુદ્રકિનારે જીવનનો મુખ્ય આધાર જળસંપત્તિ રહેતી હોય છે. સામાન્ય ગરીબ માણસો તેના આધારે જીવન જીવતાં હોય છે. મોટા-મોટા બેઠા ટોપલામાં પોત-પોતાની જળવસ્તુઓ લઈને બેઠાં છે. જેમાં પાંચ-છ પગવાળા કેકડા પણ ખરા. કેકડા જીવતા છે અને પગ હલાવી રહ્યા છે. માછલીની માફક તે જળ વિના મરી જતા નહિ હોય.

હુમેશના નિયમ પ્રમાણે લાલજીભાઈ બધે આંટા મારી રહ્યા છે અને જાણકારી મેળવી રહ્યા છે. તેમણે કહ્યું કે 120 રૂપિયે માછલી અને 60 રૂપિયે કેકડા વેચાય છે. મેં હસતાં-હસતાં પૂછ્યું કે લાય્યા તો નથી ને? તો કહે કે ‘ના રે ના, પણ જાણવા ખાતર ભાવ પૂછવો હતો. ઈસ્માઈલભાઈ મુસ્લિમ છે, પણ વર્ષોથી ચુસ્ત શાકાહારી છે. લાલજીભાઈએ કહ્યું કે ‘તમે જ્યારે ફરતા હતા ત્યારે બધા તમને જોયા કરતા હતા, મેં જે બાઈને ભાવ પૂછ્યો હતો તે બાઈ પણ જોતી હતી. તેણે મને પૂછ્યું કે આ તમારા ગુઝુજી છે? તો મેં હા કહી. પછી તે ઊભી થઈ અને કહે કે હું દર્શન કરી આવું, પણ પછી પછી બેસી ગઈ અને કહે કે નહિ નહિ મેં ગંદી હું. એસી દશા મેં દર્શન કરને નજીક નહિ જાના ચાહિયે. પછી ત્યાં બેઠાં બેઠાં જ તેણે ખૂબ શ્રદ્ધાથી ક્યાંય સુધી હાથ જોડી રાખ્યા અને દર્શન કર્યા.’ હું બહુ જ પ્રભાવિત થયો. માછીમાર છે પણ કેટલી બધી શ્રદ્ધાળું છે! લાલજીભાઈ બોલ્યા. લગભગ અડધો કલાક સુધી અમે આંટા મારતા રહ્યા. અમારે નાનાં-નાનાં હોડકાંમાં બેસીને દૂર સમુદ્રકિનારે કુદરતી ગુફાઓ જોવા જવાનું છે. અંતે નૌકાઓ આવી ગઈ અને દશ-દશ જણાને એક એક નાવમાં બેસાડીને મશીન દ્વારા ફિટ-ફિટ કરતી નૌકાઓ ચાલી નીકળી.

મલયેશિયા—થાઈલેન્ડ વગેરે એશિયન દેશોમાં પણ આવા સમુદ્રપ્રવાસમાં લાઈફ જાકીટ અનિવાર્ય રીતે પહેરાવીને જ બેસાડે છે, અહીં લાઈફ જાકીટ છે જ નહિ. કદાચ નૌકા પલટી મારે અને અમે બધાં સમુદ્રમાં ફેંકાઈ જઈએ તો બચવાનો કોઈ આરો દેખાતો નથી. કદાચ કોઈ તરીને કિનારાની ઝડી તરફ પહોંચે તો ત્યાં મગરમણ્ણો સ્વાગત કરે ખરા. પ્રતિવર્ષ આ દેશમાં આવી ઘણી ઘટનાઓ ઘટતી હોય છે. લગભગ અડધો કલાક નૌકાઓ ચાલી. હવે સમુદ્રી વૃક્ષોમાં રસ્તો કરેલો છે તે પાર કરીને નૌકાઓ તેની નિશ્ચિત જગ્યાએ ઊભી રહી. બધા વારાફરતી ઊતર્યા. હવે અહીંથી પગવાળા ચાલીને એકાદ કિલોમીટર દૂર ગુફાઓ છે ત્યાં જવાનું છે. અમે તો ચાલવા માંડયું. મોટા ભાગે ડાંગરનાં જેતરો છે. છૂટંઘવાયાં બબ્બે ચાર-ચાર ઝૂંપડાં છે, જેમાં ખેડૂતો રહે છે. તે જોતા જોતા, તેમના આંગણામાંથી પસાર થઈને જઈ રહ્યા છીએ. નાની પગદંડી છે અને તે પણ શેઢી ઉપર ચાલવાનું છે. અંતે અમે બધા ગુફા સુધી પહોંચી જ ગયા. મારા માટે કોઈ નવી વાત ન હતી. અમેરિકામાં તથા બીજે ઘણી જગ્યાએ મેં આવી—આનાથી પણ મોટી—ગુફાઓ જોઈ જ છે. જેમાં ઉપરની છત ઉપરથી પાછીની સાથે ચૂનો ટપકતો હોય અને વળી કુદરતી રીતે ઊંધા-શંકુ આકારનું જુમ્મર બની ગયું હોય. ગુફામાં અંધારું હતું, એટલે સાથે લાવેલી ટોર્ચ દ્વારા બધું જોયું. ગુફાની બહાર નાનો સરખો ચોક છે અને નજીકમાં જ ઝૂંપડાં જેવાં બેચાર ઘરો છે. ચોકમાં એક ચૌદેક વર્ષની કન્યા ચાંશરબત વેચી રહી છે.

મને લાગે છે કે બધાં લીંબુ ખરીદીને તેનું જેટલું શરબત થાય તે બધું અમને બધાને પિવડાવવાનો સોંદો કરી લીધો છે, તે પ્રમાણે પેલી કન્યા બનાવી—બનાવીને બધાંને શરબત પિવડાવી રહી છે. તેની હિન્દી ભાષા સાંભળીને મને કુતૂહલ થયું. પૂછવાથી ખબર પડી કે તે બિહારના ઝારખંડથી આવેલી છે. તેનાં માતા-પિતા 30 વર્ષથી અહીં રહે છે અને આ ડાંગરનાં જેતરોમાં જેતી કરે છે. કન્યા સુશીલ અને સંસ્કારી લાગી. કશું બોલ્યા વિના કોઈની સામે પણ જોયા વિના તે ઝડપ ઝડપથી લીંબુ કાઢીને સંચામાં દબાવીને રસ કાઢીને શરબત બનાવતી રહી. પૂછો તેનો જ ઉત્તર. તેનાં લીંબુ સમાપ્ત થઈ ગયાં, હવે બીજાં નથી. ઝાંડના પાત્રમાંથી જેને જેટલી ખાંડ નાખવી હોય તેની

છૂટ હતી.

પછી મારા પ્રશ્નોત્તરથી ખબર પડી કે તે બધાંએ પ્રિસ્ટીધર્મ પ્રથમથી જ અપનાવી લીધો છે. આ બે-પાંચ ઘરોમાં બધાં જારખંડી આદિવાસીઓ રહે છે, તેમનો વર્ષી કાળો છે અને પાદરીઓ અહીં અવાર-નવાર આવતા રહે છે. આ કન્યા કોલેજમાં ભાગે છે. પ્રતિદિન તે બે કલાક ચાલે ત્યારે તેને રોડ મળે છે. પછી વાહનમાં બેસીને હાઈસ્ક્યુલ જાય છે. આવી જ રીતે એકલી પાછી આવે છે. તેને કશો જ ભય નથી. આ જંગલી રસ્તે બે કલાક એકલા જવું અને એકલા આવવું અને કશો ભય ન લાગવો આનું નામ જ સુરાજ્ય છે. આપણે ત્યાં સ્વરાજ્ય તો છે પણ સુરાજ્ય નથી આવ્યું. બલકે એમ કહો કે દિનપ્રતિદિન કુરાજ્ય બની રહ્યું છે. તેમાં પણ બિહાર-જારખંડમાં તો ભારે કુરાજ્ય બ્યાપી ગયું છે. સારું થયું આ આદિવાસી પરિવારો જારખંડ છોડીને અહીં કાલાપાની આવતાં રહ્યાં. તેમના માટે તો જારખંડ જ કાલાપાની હતું. અહીં તો નિર્મલપાની છે. બધાં ગરીબ છે પણ ભય અને ગ્રાસથી મુક્ત છે. માણસને પ્રથમ સુરક્ષા જોઈએ. કન્યા દશમામાં ભાગે છે અને એક વિષયમાં ફેલ થઈ છે. તેને કોલેજ કરવી છે. પણ તેના માટે પોર્ટ બ્લેયર જવું પડશે, તે જરૂર ભાણશે. કારણ કે પ્રિસ્ટી ધર્મ અને શિક્ષણ સાથે ચાલે છે. તેની માનું નામ ડિશોરી અને પિતાનું નામ માર્ટિન છે.

કોઈ શિક્ષણસંસ્થામાં જઈને જોજો. ધાત્ર-ધાત્રોમાં કયા ધર્મનાં બાળકો વધુ કે ઓછાં ભાગે છે? અનુપાત પ્રમાણે પ્રિસ્ટીઓ વધારે હશે અને અનુપાન પ્રમાણે સૌથી ઓછા મુસ્લિમો હશે. માત્ર અહીં જ નહિ, બધે જ. આવી જ રીતે કોઈ જેલમાં જઈને જોજો. અનુપાત પ્રમાણે વાણિયા—બ્રાહ્મણ—પ્રિસ્ટીઓ ઓછા હશે. વાણિયા—બ્રાહ્મણ—પટેલો વગેરે તો પ્રથમથી જ સંસ્કારી અને બિનજઘડાખોર ગણાય, પણ પ્રિસ્ટીઓ તો તદ્દન પછીત કોમોમાંથી આવતા હોય છે, છતાં તેમનો અનુપાત ઓછો હશે. ધર્મ ઘડતર કરે છે. પાદરીઓ ઝઘડા કરવાનું નહિ શિખવાડતા હોય. સોરી અને થેંક યુ બોલવાનું વધુ શિખવાડતા હશે. તો જેલમાં પ્રજાના અનુપાતમાં સૌથી વધુ સંખ્યા કોની હશે? તપાસ કરો. ચોંકી જશો. જો ધર્મ પ્રજાજીવનનું ઘડતર કરતો હોય તો આટલી બધી અપરાધીઓની સંખ્યા કોણે ઉત્પન્ન કરી? કેમ નથી રોકાતી? કયાં દોષ છે? વિચાર કરવો જોઈએ. ખાલી મહાન ધર્મ હોવાનાં બણગાં મારવાથી પ્રજા મહાન થઈ જતી નથી. એક ધર્મ વધુ પ્રમાણમાં અપરાધીઓ પેદા કરે છે તો બીજો ધર્મ બહુ મોટા પ્રમાણમાં નમાલા માણસો પેદા કરે છે અને છતાં બન્ને મહાન મહાન હોવાનાં બણગાં ફૂક્કયા કરે છે. બન્નેએ આત્મનિરીક્ષણ કરવું પડશે અને મૂળ કારણ શોધી કાઢી દૂર કરવું પડશે.

અમે અમારી સાથે બપોરનું ભોજન પણ લેતા આવ્યા છીએ. એક જારખંડી ઘરના આંગણામાં અમે બધા બેઠા અને લંચ લેવા માંડ્યા. આ જારખંડી બધાં ગરીબ છે. પણ કોઈ સામે ઊભા રહીને ભોજન સામું જોવા ન લાગ્યા. બધાં પોતે પોતાના ઘરમાં પેસી ગયાં. મેં બધાને પૂરી વગેરે અપાવ્યું. પ્રત્યેક ઘરના આંગણામાં છીપલાંનાં બનાવેલાં પગલૂછણિયાં છે. ફરી પાછા કિલોમીટર જેટલું ચાલીને અમે અમારી નાવોમાં ગોઠવાયા. ફરી પાછા બારાટન આવી ગયા અને પોત-પોતાની કારમાં ગોઠવાઈ ગયા. ફરી પાછા જારવાની શોધમાં ચાલી નીકળ્યા. પણ ક્યાંય જારવા તો શું, તેનાં પગલાં પણ મળતાં નથી. એક પછી એક ગામો પાર કરતા કરતા જઈ રહ્યા છીએ. ફરી પાછા ફેરીમાં ગોઠવાયા અને કીકને પાર કરી. આગળ જતાં કદમતલ્લા નામનું મોટું શહેર આવ્યું. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે એક જારવો બીમાર થયો છે અને હોસ્પિટલમાં દાખલ થયો છે. અમે વિચાર્યુ કે બીમાર તો બીમાર પણ જારવો તો જોવો પડશે, પણ હોસ્પિટલમાં જવું કેવી રીતે? એટલામાં તો પ્રો. સંતોકીને ભયંકર પેટ-પીડા ઊપડી. બધાના જીવ અધ્યર થઈ ગયા. અમે બધા હોસ્પિટલમાં ગયા અને પ્રોફેસરનો ઉપચાર કરાવવા ડોક્ટર પાસે લઈ ગયા. અમારી બાકીની કારો હોસ્પિટલના વિશાળ પ્રાંગણામાં ઊભી રાખી. અમે જોયું તો નજીકની એક ટેકરી ઉપર જારવા રહે છે તેવી આછીપાંખી ઝૂંપડીની નીચે સત્તર જારવાઓ બેઠેલા છે. એક સ્વી પણ છે. નજીક જવાની મનાઈ હતી એટલે નજીક તો જઈ શકાયું નહિ, પણ દૂરથી જોયા. તેમની પાસે લાલ રંગનાં વસ્ત્રો પણ પડ્યાં હતાં. પેલો બીમાર જારવો ખાટલા ઉપર સૂતો હતો અને તેનો પરિવાર તેને વીટળાઈને બેઠો કે ઊભો હતો. અમારું 30-32 માણસોનું ધાડું અને તેમાં લાલ વસ્ત્રવાળો મને જોઈને બધા અમારી તરફ શંકા અને કુતૂહલની દસ્તિ જોઈ રહ્યા હતા. તેવામાં તો અંદરથી ડોક્ટર આવ્યા અને તેમણે જારવાની ભાષાના કંઈક શબ્દો કહ્યા કે તરત જ બધા જારવા ઊઠી-ઊઠીને ઝૂંપડીની પાછળ જઈને સંતાઈ ગયા. ડોક્ટરને અમે પ્રાર્થના કરી કે ‘અમે છેક ગુજરાતથી જારવાદર્શન કરવા આવ્યા છીએ અને આખા દિવસથી ફરી રહ્યા છીએ પણ કોઈ જારવો મળતો નથી તો કૃપા કરીને અમને નજીક જઈને દર્શન કરવા હો.’ પણ ડોક્ટરનું કહેવું છે કે ‘સરકારી પ્રતિબંધ છે. તમે તેમને મળી ન શકો, કંઈ આપી ન શકો, એટલે તો તેમને હોસ્પિટલની બહાર દૂર પેલા ટેકરા ઉપર રાખ્યા છે. અમારો ડોક્ટર તેમને દવા—દુંજેકશન આપવા ત્યાં જાય છે. તેઓ

હોસ્પિટલમાં આવતા નથી.' અમે થાકીને વિદાય થયા. ચાલો થોડે દૂરથી તો જારવાદર્શન થયાં તેનો આનંદ હતો. પછી તો મેં તપાસ કરી કે હવે સંતોકીને કેમ છે? તો ખબર પડી કે તે બીમાર થયા જ ન હતા. માત્ર જારવા જોવા માટે હોસ્પિટલનું બહાનું બનાવીને અંદર ગયા હતા. અમે બધા હસી પડ્યા 'સત્યમેવ જ્યતે'ની સાથે કોઈ કોઈ વાર 'અસત્યમેવ જ્યતે' પણ થઈ શકે છે. પ્રો. સંતોકીનું અસત્ય કોઈને હાનિ પહોંચાડનારું ન હતું, એટલું સારું.

આ મધ્ય આંદામાન છે. અને કદમતલ્લા બંગાળી નામ છે. આ ભાગમાં બંગાળીઓ વધુ રહે છે. પૂરું વાતાવરણ બંગાળ જેવું લાગે છે. સરકારે જારવા માટે મકાનો વગેરે બધી સગવડ કરી છે પણ જારવા લોકો સગવડો લેતા નથી. દરદીને પણ સાંજે તેમને સૌંપી દેવો પડે છે. બીજા દિવસે પાછો આવે પણ રાત તો જંગલમાં જ વિતાવે છે.

અત્યારે સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો છે. જોકે હજુ સાહપાંચ પણ વાગ્યા નથી. હજુ અમારે 40 કિ.મી. ચાલીને રંગત ટાપુ ઉપર જવાનું છે. અહીં મકાનો—વરંડો બધું જ વાંસની સાદગીઓથી બનાવે છે. અંતે અમે રંગત પહોંચી ગયા. રોડ ઉપરની એક હોટલમાં પ્રથમથી જ બુકિંગ થયેલું છે એટલે અમે બધા પોત-પોતાની રૂમમાં ગોઠવાવા ગયા. દરવાજા ઉપર જ ચારેક મહિલાઓ ઊભી છે.

જેમણે ખૂબ ભાવથી નમસ્કાર કર્યો અને સૌ પોત-પોતાની રૂમમાં ગોઠવાયા.

પછી તો લાલજીભાઈ હડલી-ઢોંસા લેવા ગયા. સાથે રસોઈયા વગેરે છે પણ હજુ રસોઈ કરતાં મોડું થશે એટલે લાલજીભાઈ હડલી વગેરે લેવા ગયા. આવીને કહે કે દુકાનદારને મેં કદ્યું કે સ્વામીજી માટે હડલી લઈ જાઉ છું તો તેણે પૈસા લેવાની ના પાડી દીધી. માંડ સમજાવીને પૈસા આપ્યા. વળતાં એક રિક્ષામાં બેઠો અને હોટલ આગળ ઊતર્યો તો તેણે પણ પૈસા ન લીધા. તે કહે કે હું તો મારે ઘેર પાછો જતો હતો., રિક્ષા ખાલી જ હતી, ખાલી જ જવાની હતી. તમને થોડી વાર બેસાડ્યા તેના પૈસા ન લેવાય. હું આગ્રહ કરું તેના પહેલાં તો તેણે રિક્ષા ચલાવી મૂકી. આને કેમ કરીને 'કાલાપાની' કહેવાય? હોટલનું નામ ટ્રીમ છે. ગરમગરમ પાણીમાં સૌ નહાયાં અને સૂઈ ગયા. સવારે જોયું તો નળમાં પાણી જ ન આવે. બધું પાણી સાંજે વપરાઈ ગયું હતું. અમે પંચસ્નાન કરી લીધું. પ્રવાસમાં ચલાવી લેતાં શીખવું જોઈએ.

વળી પાછા કદમતલ્લા આવ્યા, રસ્તામાં સ્થળે સ્થળે જારવાઓ માટે કડક સૂચનાઓ લખેલી છે. તેમની સાથે વાત ન થાય, ખાવાનું ન અપાય, વાહનમાં ન બેસાડાય વગેરે વગેરે. સમજાતું નથી સરકાર આ પ્રજાને કેમ સામાન્ય જીવનથી પ્રયત્નપૂર્વક દૂર રાખે છે. શું તે કાયમ માટે આ લોકોને જારવા જ રાખવા માગે છે? અત્યારે તો એવું જ લાગે છે.

13. સેલ્વુલર જેલની પૂર્વભૂમિકા

અમે ફરી પાછા એના એ જ રસ્તે પાછા ફર્યા છીએ અને એક કીકના કિનારે પહોંચી ગયા છીએ. એક દશેક વર્ષનો બંગાળી છોકરો લીલાં નાળિયેર વેચી રહ્યો છે. નાળિયેર બહુ જ મોટાં અને પુષ્કળ પાણીવાળાં હોય છે. વળી પાછું અંદર એટલું બધું ટોપરું કે એક ગુજરાતી તો ખાઈ પણ ન શકે.

મારા માટે કોઈ નાળિયેર લઈ આવ્યું. બહાર નીકળો ત્યારે કાં તો વિશ્વાસપાત્ર બિસલરીનું પાણી પીવું કાં પછી નાળિયેર મળે તો તેનું પાણી પીવું, નહિ તો પેખ્સી જેવું પીણું પણ બને ત્યાં સુધી ચાલુ પાણી ન પીવું કારણ કે બેક્ટેરિયાનો સખત ભય રહેતો હોય છે.

મેં નાળિયેરનું પાણી પીધું, તથિયત મસ્ત થઈ ગઈ. પેલા છોકરાએ તેના ગણાસાથી નાળિયેરને ચીરીને ખાસું બધું ટોપરું કાઢી આવ્યું. બહુ જ મીઠું લાગ્યું. મેં છોકરાને બે પેંડા આપવા માંડ્યા પણ તેણે ન લીધા. બહુ આગ્રહ કરીને માંડ માંડ આપ્યા પછી બીજું ખાવાનું આપવા માંડ્યું તો તેમાં પણ એવું જ થયું. છોકરો ભણે છે અને નવરાશના સમયમાં 7 રૂપિયાનું નાળિયેર લાવીને 10માં વેચીને થોડું કમાઈ લે છે. મેં તેને દશ રૂપિયા ભેટમાં આપવા માંડ્યા પણ લે એ બીજા. મને થયું કે આ ગરીબ છોકરાનું કેટલું ઊંચું મોરલ છે. તેને ગુજરાત આવવા અને કોલેજ સુધી ભણાવી આપવાની ઓફર કરી પણ તેણે કહ્યું કે ‘મેં અપની વિધવા માં કો છોડકર નહિ આ શકતા.’ હું તેને જોઈ જ રહ્યો. ચીંથરામાં લપેટાયેલાં કેટકેટલાં રત્નો હશે. પણ કોણ તેની કદર કરે! મેં તેનું નામ પૂછ્યું તો કહે કે ‘રોબિન ગોસ્ટ્વામી.’ અમે આગળ વધ્યા, પણ રોબિનની સ્મૃતિ સાથે જડાઈ ગઈ.

અમારે એક ઠંડો જવાળામુખી જોવા જવાનું છે એટલે રસ્તો બદલીને ગાડીઓ આગળ ચાલી. અમારી ગાડીઓ આગળ-પાછળ થઈ ગઈ છે. અમે એક નિશ્ચિત જગ્યાએ પહોંચી ગયા. અહીં ગાડીઓ પાર્ક કરીને એક ઊંચા કુંગરા ઉપર અમારે કાદવનો જવાળામુખી જોવા જવાનું છે. પહેલાં તો થયું કે આ ટેકરી ઉપર મારાથી નહિ ચઢાય, પણ પછી હિંમત કરીને ચઢી ગયો. અહીં જવાળામુખીમાંથી ગરમ જવાળાઓ નથી નીકળતી પણ બુડ-બુડ કરતો કાદવ નીકળે છે. હજુ પણ કાદવના પરપોટા થતા રહે છે. જવાળામુખી જોઈને પાછા નીચે આવ્યા અને જ્યાં કારો પાર્ક કરી હતી ત્યાં ગયા. જોયું તો અમારો ડ્રાઇવર એક સ્કૂલીઝ્યપના ડ્રાઇવર સાથે લડી રહ્યો છે. પેલાનું કહેવું હતું કે આ જગ્યા મારી કાયમની પાર્ક કરવાની છે. તે કેમ ગાડી પાર્ક કરી? જગ્યા ઉપર કોઈ બોડ તો હતું નહિ એટલે આ કોઈની આરક્ષિત જગ્યા છે તેવું જણાતું ન હતું. મેં જોયું કે બન્ને ડ્રાઇવરોમાં ઝઘડો વધી જાય તેવું લાગે છે. એટલે મેં પેંડાનો પ્રસાદ કાઢ્યો અને સ્કૂલીઝ્યપમાં બેઠેલાં છોકરાં-છોકરીઓને વહેંચ્યો. પેલા ડ્રાઇવરને પણ આપ્યો. બધાં ખુશ-ખુશ થઈ ગયાં. અને હસતાં-હસતાં વિદાય થયાં. પ્રસાદ કેટલું કામ કરે છે? એકલો પ્રસાદ જ નહિ, સાથે પ્રેમ પણ ખરો.

ફરી પાછા અમે મૂળ રસ્તા ઉપર આવી ગયા. રસ્તા ઉપર કોઈ કોઈ વાર નાનાં-નાનાં પતરાંનાં મંદિરો જોવા મળે છે. હજુ સુધી કોઈ ભવ્ય મંદિર જોવા મળ્યું નથી. હવે અમે પાછા બારાટન પહોંચી ગયા છીએ અને ફેરીની રાહ જોઈએ છીએ. પ્રવાસમાં હું કોઈ કોઈ વાર નાગરવેલનાં કાચાં પાન મંગાવું છું. અને કાથા—ચૂના વિના માત્ર લવિંગ વગેરે નાખીને ખાઉં છું અને બધાને ખવડાવું છે. આ નાગરવેલનાં પાન મહા ઔષ્ણિ છે. તેનો ઉપયોગ હિતકારી લાગે છે. હજુ બીજી ગાડીઓ આવી નથી. પરમિટ આવ્યા પછી ગાડીઓ ફેરી ઉપર ચઢાવી શકાય.

ક્યારનીય અમારી ગાડીઓ ઊભી છે પણ કોઈ ભિખારી ભીખ માગવા આવ્યો નથી. પૂરી યાત્રામાં અમને એક પણ ભિખારી જોવા ન મળ્યો. આનાથી ગૌરવપૂર્ણ આનંદ થાય છે. ચાલો, મહાન ભારતમાં એક જગ્યા તો એવી છે જ્યાં કોઈ ભિખારી નથી. પરમિટ આવી ગઈ અને ગાડીઓ ફેરી ઉપર ચઢીને સામે ઉત્તરી ગઈ પણ ગેટ સાડા દશ વાગ્યે ખૂલતો હોવાથી ઘણો સમય પ્રતીક્ષા કરવી પડી. અંતે ગેટ ખૂલ્યો પણ હજુ અમારી બે ગાડીઓ આવી નથી. છેલ્લી ઘડીએ એક ગાડીનાં માણસો આવ્યાં. જેમને બીજી ગાડીઓમાં સમાવી લેવાયાં, ખબર પડી કે ઉપરા-ઉપરી પંક્યાર પડવાથી તથા પેટ્રોલ ખૂટી પડવાથી ગાડીઓ આવી ન હતી. રસ્તામાં ટ્રાફિક જામ થઈ ગયો. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે જંગલમાંથી એક હરણ કૂદ્યું હતું અને એક ગાડીનો કાચ તોડી નાખ્યો હતો. ગાડી બીજાની હતી. અમારી ન હતી. ગેટ ખૂલે ત્યારે બેગો થયેલો બધો ટ્રાફિક એકસાથે દોડવા માંડે છે. અમેરિકામાં અણલિબિટ એવો કાયદો છે કે જેની ગાડીથી હરણ

મરાયું હોય તે ગાડીવાળાને જેટલું માંસ જોઈએ તેટલું લઈ કે પછી આજુબાજુના બીજા લોકો માંસ લઈ શકે. પણ કોઈ જરૂર કરતાં વધારે ન દે. જો ધારે તો અક્સમાત થનારો ગાડીવાળો આખું હરણ લઈ જઈ શકે, પણ જરૂર પૂરતું જ લઈ જાય. એ લોકો આપોઆપ અપરિગ્રહી છે. દર ત્રણ મહિને ઘરની બધી વસ્તુઓ તપાસે અને કાઢી નાખવા જેવી વસ્તુઓ કાઢી નાખે.

ફરી સેલ્યુલર જેલમાં

અમે સેલ્યુલર જેલ જોઈ હતી પણ રાત્રે જોઈ હતી અને તે પણ શો જોયો હતો. જેલને જોવાનું બાકી હતું. એટલે અત્યારે બપોરના દોઢ વાગ્યે અમે ફરીથી જેલ જોવા પહોંચી ગયા. ત્રણ વાગ્યે જેલ બંધ થઈ જાય છે તેવી જાણકારી અમૂલદાસે આપી છે.

અમે તો જેલના દરવાજે જઈને ઉભા રહ્યા. પણ અંદર પ્રવેશ કરતાં પહેલાં થોડો ઈતિહાસ જાણી લઈએ તો જેલને સમજવી સરળ રહેશે.

18મી શતાબ્દીમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પકડ બંગાળ ઉપર થઈ ગઈ. રાજ્યસત્તાને સંતોષ ન હોય. ચાણકાયે લખ્યું છે કે—અસંતુષ્ટ નિષ્ઠા, સંતુષ્ટ મહિભૂતા: || અર્થાત્ અસંતોષી બ્રાહ્મણ નાટ થઈ જાય છે અને સંતોષી રાજા નાટ થઈ જાય છે. રાજાને સંતોષ ન હોવો જોઈએ. સામ્રાજ્ય વધારતા જ રહેવું જોઈએ. જો નહિ વધારે તો વેક્યુમમાં બીજો રાજા પેસી જશે. અત્યારે પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ દેશને જીતી લેવો યોગ્ય નથી. પણ તેના ઉપર પોતાનો પ્રભાવ સ્થાપિત કરી લેવો જોઈએ. ભલે તે સ્વતંત્ર રહે પણ પોતાના પ્રભાવમાં રહે તેવું કરવું જોઈએ. એટલે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કારાકોરમ પર્વતમાળા તરફ દસ્તિ કરી અને તે વખતે સમુક્રી યાતાયાત ઉપર જ ઉપનિવેશોની સ્થાપના તથા સંચાલન થતું હોવાથી બંગાળની ખાડીમાં એક બંદર હોવું જરૂરી હતું. એ જહાજોના આવાગમન માટે ઉપયોગી થાય. જોન રીટને સર્વેક્ષણ કરીને વાઈસરોય વોરેન હેસ્ટિંગ્સને જણાવ્યું કે આંદામાન દ્વીપોનું સર્વેક્ષણ કરીને તેને બંદર માટે ઉપયોગી બનાવાય, પણ યુદ્ધોમાં જ અત્યંત વસ્ત હેસ્ટિંગ્સે ધ્યાન ન આપ્યું.

1783માં કેપ્ટન થોમસ ફોરેસ્ટે ફરીથી હેસ્ટિંગ્સનું ધ્યાન દોર્યું કે મને એક જહાજ આપો, મારે આંદામાન દ્વીપોને જોવા છે. ત્યારે આ દ્વીપોમાં રહેનારી જંગલી જાતિઓનો એટલો બધો ભય હતો કે તે નરભક્ષી જાતિઓ બધાને મારીને કાચા ને કાચા ખાઈ જાય છે, એટલે લોકો દૂર રહેતા.

1788માં આંદામાન દ્વીપ ઉપર થોડું રહી ચૂકેલા કેપ્ટન બેચાનેમે ફરીથી વાઈસરોયનું ધ્યાન આ દ્વીપો તરફ દોર્યું. આ વખતે કાંઈક ધ્યાન અપાયું. લેઝેન્ટનાન્ટ કોલબ્રૂક તથા નેવીના આર્કલેડ બ્લેયરને બે જહાજો લઈને સર્વે કરવા મોકલ્યા. જહાજોનાં નામ હતાં ‘એલિઝાબેથ’ તથા ‘વાઈપર’. વાઈપર બ્લેયરનું પોતાનું જહાજ હતું. બ્લેયરે આ જહાજો દ્વારા આંદામાન દ્વીપોનું સર્વેક્ષણ કર્યું અને વાઈસરોય લોડ કોર્નવાલિસને રિપોર્ટ આપ્યો. બ્લેયરની સર્વે પાર્ટી ઉપર આદિવાસીઓએ ઘણી વાર આકમક હુમલા કર્યા હતા તોપણ બ્લેયરે જણાવ્યું હતું કે આદિવાસીઓ સાથે મૈત્રી કરીને તેમનો સાથ મેળવી શકાશે. બ્લેયરનો રિપોર્ટ કામ કરી ગયો. અને સરકારે ત્યાં વસ્તી વસાવવાનું નક્કી કર્યું.

પહેલી વસ્તી ચાથમ ટાપુ ઉપર વસાવવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. ચાથમ દ્વીપને તેણે પોતાનું મુખ્યાલય બનાવ્યું અને ઘણાં જંગલો કપાવીને ઘણી જમીન રહેવાને યોગ્ય બનાવડાવી. પહેલાં અહીં 129 માણસોને વસાવવામાં આવ્યા. ચાથમને નૌસેનાનું બંદર બનાવડાવ્યું. અહીંથી કપાયેલાં લાકડાં કલકત્તા મોકલવાં શરૂ કર્યા. આ સમયે આદિવાસીઓનાં બે ટોળાં ખતરનાક હતાં. ‘એકબી’ અને ‘જારવા’ આ બન્ને જાતિઓ પરસ્પરમાં પણ ખૂબ લડતી હતી. ખરું પુછો તો વિશ્વભરના આદિવાસીઓ ત્યારે પરસ્પરમાં માત્ર લડયા જ કરતા હતા. એક વાર જંગલી આદિવાસીઓએ, વસેલા માણસોના તંબુઓ ઉપર હુમલો કરી દીધો અને બધું લૂંટી લીધું. બ્લેયરને થયું કે જો સેટલરો ભયભીત થઈ જશે તો અહીંથી પાછા ભારત ચાલ્યા જશે અને ફરી નવા સેટલરો આવશે નહિ. એટલે તેણે તરત જ આકમણ કરીને જંગલી આદિવાસીઓને ભગાડી દીધા અને બેને પકડી લીધા. જેના દ્વારા તેમની પૂરી જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકાય. બ્લેયરે ખેતીવાડી શરૂ કરી અને જોત-જોતામાં ચાથમ ટાપુ ઉપર રહેનારાઓને આત્મનિર્ભર બનાવી દીધા. બ્લેયર મહાન માણસ હતો. આંદામાનના નવનિર્માણમાં તેનું સ્થાન હેમેશાં યાદ રહે તેવું હતું. 1792માં આંદામાનમાં નવું બંદર બનાવવામાં આવ્યું જે અપેક્ષાકૃત વધુ ઊંઠું અને ઉપયોગી હતું, પણ જંગલી માણસો કરતાં પણ જંગલની સમસ્યા ઘણી વિકટ હતી. અહીં એવા જતજાતના કીડા થતા હતા કે માણસને

કરે તો માણસ બીમાર થઈને મરી જ જાય. મર્યાદોનો ત્રાસ તો પાર વિનાનો, કેટલાક હોડવા તથા પાંદડાં પણ એવાં હતાં કે જો તેને અડી જવાય તો શરીર સડવા માંડે. જંગલની હરિયાળી દૂરથી તો સારી લાગે પણ અંદર જઈને રહો તો તેમાં જતજાતની બીમારીઓ બેઠી હોય. અહીં પણ એવું જ થયું. ઘણાં માણસો મરવા લાગ્યાં જેથી આ નવા ગામને બંધ કરી દેવાયું. બધાં માણસોને પોત-પોતાના ગામ ભારત મોકલી દેવાયાં. ત્યારે 550 સ્ત્રી-પુરુષો અહીં વસવા આવેલાં. એ પછી પચાસ વર્ષ સુધી આંદામાન ઉજ્જવ દ્વીપ રહ્યો. જંગલીઓના ત્રાસથી નહિ પણ જંગલના ત્રાસથી, આ દ્વીપ બંધ કરી દેવાયો. આપણે ત્યાં 50 વર્ષ પછી વાનપ્રસ્થ આશ્રમની વ્યવસ્થા હતી. તે વખતે ભારતમાં પણ આવાં જ ઘનીભૂત જંગલો હતાં. જરા વિચાર કરો કે જંગલમાં જનારાં અને રહેનારાં વાનપ્રસ્થીઓની શી દશા થતી હશે? કદાચ એટલા જ માટે ધૂમાડો કરનારા યજો વગેરે થતા હશે જેથી વનનાં જંતુઓથી રક્ષણ થાય. પછી તો યજોને દેવતાઓ સાથે જોડી દેવાયા અને ધાર્મિક રૂપ અપાયું હશે.

આંદામાનમાં પડોશી મલયેશિયાના લોકો આવતા અને જંગલી લોકોને પકડીને ગુલામ બનાવીને લઈ જતા. તેમના ત્રાસથી આદિવાસીઓ બધાને પોતાના શરૂ માનતા થઈ ગયેલા.

1844માં બ્રિટિશરોનાં બે જહાજો આંદામાન આગળ દુર્ઘટનાગ્રસ્ત થઈ ગયાં. તેમાં 431 પ્રવાસીઓ ભર્યાં હતાં. 55 દિવસે બર્માથી મદદ પહોંચી કારણ કે સંદેશાબ્યવહાર માત્ર જહાજોના દ્વારા જ થઈ શકતો હતો.

1849માં ફરી બે જહાજો દુર્ઘટનાગ્રસ્ત થઈ ગયાં. આદિવાસીઓએ જહાજો લૂંટી લીધાં અને કેપ્ટનને મારી નાખ્યો. આવા અવાર-નવાર સમાચારો મળતા હોવાથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ફરીથી નક્કી કર્યું કે, ફરીથી આ દ્વિપો ઉપર પૂરી વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવામાં આવે. મલયેશિયાના અમુક લોકો વારંવાર આવીને આદિવાસીઓને ગુલામ બનાવવા પકડી લઈ જતા હતા. તે રોકવું પણ જરૂરી હતું. અંતે આ દ્વિપ ઉપર કેદીઓને વસાવવાનો નિર્ણય લેવો પડ્યો. ખાસ કરીને 1857ના વિદ્રોહથી આજાઈના લડવૈધા કેદીઓ માટે ભાગી ન શકાય તેવી જેલ જરૂરી હતી.

11—12—1857એ ફરી કંપનીના માણસો અહીં આવ્યા અને સર્વ કરીને ગયા. તે પછી 1858માં ફરીથી નવી વસ્તી વસાવવાનું નક્કી કર્યું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ માનને જહાજ ઉપર જ રહીને કામ કરાવવાનું હતું કારણ કે જમીન ઉપર જંગલીઓનો ભય હતો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ માનને તે સમયમાં પગાર-ભથ્થાં ઉપરાત આ કામ માટે 300 વધારાના અપાતા હતા. માન બર્માથી મજૂરો લઈ આવ્યા અને જંગલો કાપવાનું શરૂ કરાયું. જમીન ચોખ્ખી થઈ. મકાનો બન્યા પછી જ માન સમુક્રી જહાજમાંથી પોતાનું કાર્યાલય જમીન ઉપર લઈ આવ્યા. આટલું વાંચ્યા પછી વાચકોને ખ્યાલ આવશો કે અંગેજોની પહેલી પેઢીએ ઉપનિવેશ બનાવવા માટે કેટલી તપસ્યા કરી હશે. તે સમયે આપણાને તો ખબર જ ન હતી કે સમુદ્રમાં કોઈ આંદામાન નામનો ટાપુ પણ છે. કારણ કે સમુદ્રયાત્રાને મહાપાપ માનવામાં આવતું હતું.

1858માં સર્વ પ્રથમ વિદ્રોહી 200 કેદીઓને ભારતથી લાવવામાં આવ્યા, ત્યારે પહેલી જેલ ચાથમ ઉપર હતી અને કાર્યાલય રોસ દ્વીપ ઉપર હતું.

જેલમાં ત્યારે કેદીઓને 25—25ના ટોળામાં ધૂયા રાખવામાં આવતા કારણ કે ભાગી જવાની શક્યતા જ ન હતી. ચારે તરફ અફાટ સમુદ્ર ધૂઘવતો હતો. અને જંગલમાં જંગલી લોકો હતા. કેદીઓ પાસેથી જંગલ કપાવવાનું, રસ્તા બનાવવાનું વગેરે કામ લેવામાં આવતું, ત્યારે કેદીઓ રાત્રે તંબુમાં પડ્યા રહેતા. જે પુરુષો અથવા સ્ત્રીઓ એકસાથે નજીક - નજીક સૂઈ જતા હોય છે તેમનામાં આપોઆપ હોમોસોકસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ જતી હોય છે. એટલે જેલના કેદીઓમાં આવી પ્રવૃત્તિ પાંગરતી અને ફણતી ફૂલતી રહે છે. ચોવીસ કલાકમાં અમુક સમય પૂરતી કામોતેજના બધાને આવે છે. આમાં બાળક અને વૃદ્ધ પણ અપવાદ નથી હોતાં. આવી ઉત્તેજનાની કાણોમાં જે નજીક હોય અને જે શક્ય હોય તેની સાથે સંપર્ક થવા લાગે છે અને બેભાન અવસ્થામાં કયારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી જવાય તે કહી શકાય નહિ. જો સમીપ સમીપમાં મા-દીકરો કે બાપ-દીકરી કે ભાઈ-બહેન પણ સૂવે તો કોઈ વાર પેલી ઉત્તેજનાનો શિકાર થઈ શકે છે. કારણ કે વાસનાનો વંટોળ કોઈની શરમ રાખતો નથી. એટલે અત્યંત સમીપ—અડી-અડીને સૂવું ખતરનાક થઈ શકે છે. આમાં કોઈ મોટો ચમરબંધી તપસ્યી કે બ્રહ્મચારી પણ અપવાદ નથી.

આવી જ રીતે સતત એકાકી રહેનારી બ્યક્ઝિત (સ્ત્રી હોય કે પુરુષ) પણ તે રીતે નહિ તો બીજી રીતે કામાવેગનો શિકાર થઈ જતી હોય છે. એટલું નક્કી જાણો કે ચોવીસ કલાક બધાના એકસરખા નથી જતા હોતા. કોઈક સમયે તો કામાવેગ ઊઠતો જ હોય છે. તેની તીવ્રતાના

સમયે જો કોઈ નજીક ન હોય તો પછી હસ્ત વગેરે દ્વારા પણ પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી લેવાની હોય છે. આ લુચ્યાઈ કે બદમારી નથી પણ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. સમર્थમાં સમર્થ માણસ પણ આ પ્રક્રિયા આગળ લાચાર થઈ જતો હોય છે. કોઈ વિશ્વવિજ્યી તો કદાચ થઈ શકે પણ કોઈ કામવિજ્યી ન થઈ શકે. દેવણી નારદ પણ નહિ. વિશ્વામિત્ર પણ નહિ, કોઈ નહિ. આ વાસ્તવિકતાને સ્વીકારીને જીવનવ્યવસ્થા રચાવી જોઈએ. જેથી ઘણા અનર્થોથી બચી શકાય. કાલ્યનિક આદર્શોથી પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. જો તમારે ઉત્તમ સંયમી જીવન જીવવું હોય તો સમય થતાં જ લગ્ન કરી લો કે કરાવી દો. જો સમય વીતી જવા છતાં લગ્ન નહિ કરી શકો તો કોઈ ને કોઈ અફુદરતી વ્યવસ્થાનો ભોગ બની જવાના. આ આંદામાનમાં બળાત્કાર કેમ નથી થતા? કારણ કે કોઈ પણ પુરુષ સ્ત્રી વિનાનો નથી અને કોઈ પણ સ્ત્રી પુરુષ વિનાની નથી. જ્યાં ઘણી વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, વિધુરો, કુમારો, કુમારિકાઓને લાંબા સમય સુધી ફરજિયાત એકકી રહેવું પડે છે, ત્યાં કામના ભયંકર પ્રશ્નો ઉભા થઈ જતા હોય છે. આવી પ્રજાનો સમૂહ અનર્થોમાં જીવતો થઈ જાય છે.

1864માં વાઈપ્ર દ્વીપ ઉપર જેલ બનાવવામાં આવી જ્યાં કેદીઓને કોટડીઓમાં રાખવામાં આવતા હતા.

સેલ્યુલર જેલ

ભારતમાં આજાદીની ચળવળ શરૂ થઈ ચૂકી હતી તેથી રાજકીય કેદીઓનું પ્રમાણ વધી ગયું હતું, એટલે એક મોટી જેલની જરૂરિયાત થઈ હતી. આ જરૂરિયાતને પૂરી કરવા 1896માં આ નવી જેલનું નિર્માણ શરૂ થયું અને 1906માં પૂર્ણ થયું. પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે 60 ફૂટ ઊંચા ટેકરા ઉપર કિલ્લાની માફક મજબૂત દીવાલો બાંધીને 7 દીર્ઘાઓવાળી લાલ ઈંટોની મજબૂત જેલ બનાવવામાં આવી. ત્રણ માળવાળી આ જેલમાં 603 ઓરડીઓ હતી. સૌની વચ્ચેના ટાવર ઉપરથી એકેએક રૂમ ઉપર નજર રાખી શકતી હતી. અંગ્રેજોની ગણતરી હતી કે સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓને પ્રથમ છ મહિના તેમને માત્ર અંધાર કોટડીમાં એકલા જ રાખવા જોઈએ તેથી તેમને વધુ ત્રાસ થાય. સાથે રાખવાથી એકબીજાનો સાથ-સહવાસ મળે એટલે પીડા ઓછી થઈ જાય. કાન્ટિકારીઓ અને અપરાધી કેદીઓથી આ જેલ ભરાવા લાગી અને જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો બદલાતા રહ્યા. જેલના ત્રાસથી ઘણા સુંવાળા કેદીઓ ગાંડા થઈ જતા તો કોઈ કોઈ આત્મહત્યા કરી બેસતા. આ ત્રાસના વિરોધમાં કેટલીયે વાર કેદીઓ ભૂખહડતાલ ઉપર ઉત્તર્ય. પ્રથમ ભૂખહડતાલ 1912માં કરવામાં આવી. જે લાંબી ચાલી અને હડતાલીઓને ઘણો ત્રાસ આપવામાં આવ્યો. ખાસ પરિણામ ન આવ્યું. સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓને પંજાબી પઢાણ વોર્ડો દ્વારા ભયંકર ગાળો, અપમાન અને માર મરાવવામાં આવતો આથી ત્રાસીને ઉલ્લાસકર ગાંડા થઈ ગયા. અને ઠંદુભૂષણે આત્મહત્યા કરી લીધી (બન્ને બંગાળી).

બીજી ભૂખહડતાલ 1933માં કરવામાં આવી. આમાં મહાવીરસિંહને જબરદસ્તી ખવડાવતાં ફેફસાંમાં ખોરાક જવાથી મૃત્યુ થઈ ગયું. કોઈને ખબર ન પડે એટલા માટે તેમના શબને પથ્થરોથી બાંધીને સમુદ્રમાં ડુબાડી દીધું. પણ ખબર પડી ગઈ અને કેદીઓ બેઝામ થઈ ગયા. ભારતથી કર્નલ બારકર આવ્યા અને સમજાવીને હડતાલ સમાપ્ત કરાવી.

1937માં ત્રીજી વાર ભૂખહડતાલ કરવામાં આવી. 187 રાજનીતિક કેદીઓ ભૂખહડતાલ ઉપર ઉત્તર્ય. અંતે ગાંધીજી તથા રવીન્દ્રનાથની અપીલ ઉપર કેદીઓએ હડતાલ સમાપ્ત કરી. તેમની હડતાલના પરિણામે હવેથી નવા રાજનીતિક કેદીઓને ‘કાલાપાની’ નહિ મોકલવાનું સરકારે માન્ય રાખ્યું. અને જે હતા તેમને પાછા ભારતની જેલમાં મોકલવાનું શરૂ થયું. વીર સાવરકર તો 1921માં જ પોતાના ભાઈની સાથે ભારતની જેલમાં ચાલ્યા ગયા હતા. રાજનીતિક કેદીઓ ભલે બંધ થઈ ગયા પણ બીજા ખુંખાર અપરાધીઓ માટે તો જેલ ચાલુ જ રહી.

14. સેલ્વુલર જેલમાં ભ્રમણ

હવે આ જેલમાં એક પણ કેદી નથી. પ્રધાનમંત્રી શ્રી મોરારજી દેસાઈના સમયમાં આ જેલને રાષ્ટ્રીય સ્મારક બનાવી દેવામાં આવ્યું છે. આ પવિત્ર સ્મારકમાં અમે પ્રવેશ્યા. પ્રવેશતાં જ એક અખંડ મશાલ પ્રજ્વલિત થઈ રહી છે તે જોઈ. જે કેદીઓ વર્ષો સુધી આ કાળકોટીઓમાં રહ્યા, અસંખ્ય યાતનાઓ સહી અને મર્યાદાની સ્મૃતિમાં આ અખંડ જવાણા જલતી રહી છે. ભારે હંદ્યથી હાથ જોડીને બે મિનિટ ઉભા રહીને નમસ્કાર કર્યો. આ વીરોની તપસ્યાથી આપણે આજાદ થયા હતા તે ભુલાવું ન જોઈએ.

પછી નેતાજી સુભાષબાબુની ગોલેરી જોવા ગયા. સુભાષબાબુ ત્રણ દિવસ માટે અહીં આવ્યા હતા. નેતાજી મૌલ્યી બનીને પેશાવર—કાબૂલ થઈને જર્મની ગયા હતા. હિટલરને મળ્યા હતા. ત્યાંથી સિંગાપોર પહોંચી જાપાનીઓને મળ્યા હતા અને આજાદ હિન્દ ફોજની રચના કરી હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાનીઓએ આ ટાપુઓ જીતી લીધા હતા ત્યારે નેતાજી અહીં આવ્યા હતા અને 30-12-1943ના રોજ જીમખાના મેદાનમાં તેમણે આજાદીનો ઝંડો લહેરાવ્યો હતો. તેમની ભવ્ય પ્રતિમા પોર્ટ બ્લેયરમાં પ્રસ્થાપિત કરાઈ છે. જેલમાં તેમની ગોલેરીમાં ઘણાં ચિત્રો રખાયાં છે જે ઘટનાઓને તાજી કરે છે. તેમનું પૂરું જીવનચરિત્ર દર્શાવાયું છે.

આ બીજી ગોલેરીમાં બધા કાન્ટિકારી સશક્ત કેદીઓનાં ચિત્રો છે. કેટલાંય ખડ્યંત્રો થયેલાં અને કેટલીય હિંસક ઘટનાઓ થઈ હતી. મેં ગાઈડને પૂછ્યું કે આ બધા કાન્ટિકારીઓમાં કોઈ ગુજરાતી હતો? તેણે અજાણતા બતાવી. આ તરફ કેદીઓને નાળિયેર કૂટતા અને તેમાંથી દોરી બનાવતા બતાવાયા છે. જે પૂરું કામ ન કરે તેમને ફટકા મારવામાં આવતા. આ બાજુ એક કેદીને ઊંધો બાંધીને હાથપગ બાંધીને એવી રીતે ઉભો રાખ્યો છે કે તે હાલાચાલી શકે નહિ. પછી કદાવર પણ્ણું પછાણ તેને ફટકા મારી રહ્યો છે. ફટકા એવા હોવા જોઈએ કે પ્રત્યેક ફટકે ચામડી ઉખડી જવી જોઈએ. જ્યારે આ ફટકા પડતા હશે ત્યારે કેદીઓ કેવી દર્દનાક ચીસો પાડતા હશે તેની કલ્પના પણ ધ્રુજાવી મૂકે છે. આમનાં સંતાનોને કોઈ યાદ નથી કરતું. એક જ વંશ સર્વેસર્વા થઈ ગયો લાગે છે.

આ ત્રણ પ્રકારની બેડીઓ છે. 1. પગમાં પહેરીને છૂટથી ચાલી શકાય તેવી, 2. માપસરના જ પગ લાંબા થઈ શકે તેવી અને 3. બહુ ટ્યૂંકાં પગલાં ભરી શકાય તેવી, નીચેના એકબીજા પગને જોડી દેનારી. આવી બેડીઓ કેદીઓને પહેરાવવામાં આવતી. જે કેદીઓ વારંવાર કાયદો તોડતા તેમને જ મહિના માટે આવી બેડીઓ પહેરાવવામાં આવતી. બેડીઓ પહેરવાથી પગ ઘસાતા અને પાકી જતા, જેથી વધારે પીડા થતી. સૂતી વખતે પણ બેડીઓ પહેરેલી રાખવાથી ઘણી તકલીફ થતી.

પ્રત્યેક કેદીને એક કંબળો અને બિછાનું આપવામાં આવતું જેમાં જંતુઓ પડી જતાં અને કેદીને ઊંઘવા ન દેતાં.

આ મોટું ખંભાતી તાળું કેદીની ઓરડી ઉપર લગાવવામાં આવતું. કેદીની કોટડી બહાર તાળું મારવાનો હોલડ્રાપ એવો બનાવેલો છે કે અંદરથી કેદી સણિયા બહાર હાથ નાખે તોપણ તાળા સુધી પહોંચી ન શકે. આ વ્યવસ્થા સ્વીકારવા જેવી છે. આ જેલની રચના એવી છે કે એક કેદી બીજા કેદીને જોઈ ન શકે અને વાત પણ ન કરી શકે. વીર સાવરકરના ભાઈ આ જેલમાં દોઢ વર્ષથી રહેતા હતા પણ એકબીજાને ખબર પડી ન હતી. આટલી બધી એકાન્ટિક ભયંકરતા હતી. સાત વિંગની પ્રત્યેક પહેલી કોટડીમાં ગાડ રહેતો હતો અને થાવર ઉપરથી પોલીસ ચોકી હતી. હવે માત્ર ત્રણ વિંગો જ રહી ગઈ છે. બાકીની બધી પડી ગઈ છે. આ સામે દેખાય તે વિંગમાં હોટિયટલ બનાવી દેવાઈ છે. એનું નામ પં. ગોવિંદવલ્લભ પંત રખાયું છે. આ બાજુ કારખાનું બનાવાયું છે. આમાં કામ કરનારા કેદીઓ જો કામ પૂરું ન કરે તો તેને દંડ દેવામાં આવતો, જેમાં ચોખાની મીઠા વિનાની કંણ આપવામાં આવતી. અને આ માટીનું વાસણ રાત્રે પેશાબ કરવા માટેનું છે. કેદીઓ બહાર હોય ત્યારે બહાર ઝાડો પેશાબ કરી લેતા પણ સાંજે કોટડીમાં પુરાઈ જાય પછી ઝાડો કરવાની મનાઈ હતી. માત્ર પેશાબ જ કરી શકતા અને તે વાસણને રાખી મૂકતા. બે વાર પી શકાય તેટલું પાણી મળતું.

આ સામે દેખાય છે તે શહીદસ્તંભ છે. અહીં જેટલા કેદીઓ શહીદ થયા તે બધાની સ્મૃતિમાં આ સ્તંભ ઉભો કરાયો છે. અમે નતમસ્તક થયા. રાત્રે જે લાઈટ શો બતાવેલો તેમાં જે મુખ્ય પાત્ર હતું તે આ પીપળનું વૃક્ષ હતું. હજી પણ તે જેવી તેવી સ્થિતિમાં છે. સો વર્ષ જૂનું વૃક્ષ છે. ત્રણ માણસોને એકસાથે ફાંસી આપી શકાય તેવું આ ફાંસીઘર છે. અમે અંદર જઈને જોયું. કેટેટલા દેશભક્તો અહીં લટકી ગયા હતા! અને આ જગ્યા ફાંસી પ્રાપ્ત કરનારની અંતિમ ધાર્મિક વિધિ કરવાની છે. અહીં ઉભા રાખીને તેના ધર્મ પ્રમાણે અંતિમ

વિધિ થતી. અહીં કેટલા માણસોને ફાંસી અપાઈ તેનો આંકડો મળતો નથી. આ મોટી અને ભવ્ય ખુરશી ઉપર આ જેલનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. બેરી બેસતો હતો. ચારેક માણસો માંડ ઉપાડી શકે તેટલું લાકું તેમાં વપરાયું છે. બેરીને લોકો યમરાજ કે જલ્દાદ કહેતા હતા કારણ કે તે એટલો બધો કડોર હતો. આ કારખાનામાં બધા કેદીઓ કામ કરતા. એમાં નાળિયેરમાંથી તેલ કાઢવાનું મશીન કોલુ પણ છે. પૂરું તેલ ન કાઢી શકાય તો પેલી જગ્યાએ ફટકા મારવામાં આવતા હતા, જેની ચીસોથી જેલની દીવાલો પણ ધૂજી ઉઠતી. આ તરફનાં મકાનો છે તેમાં મહિલા કેદીઓને રાખવામાં આવતી, પાછળથી તેમના માટે જુદી જેલ બનાવવામાં આવી હતી.

આ કોટડીમાં વીર સાવરકરને રાખવામાં આવ્યા હતા. અમે એ કોટડીમાં ગયા અને કોઈ મહાન પુષ્યભૂમિનાં દર્શન કરતા હોઈએ તેવું લાગ્યું. અમે માત્ર દશ જ મિનિટમાં ગરમીથી તપી ગયા તો જેણે અહીં દશ વર્ષ વિતાયાં હશે તેના ઉપર શું વીત્યું હશે? સાવરકર વિલાયતમાં બોરિસ્ટર થયા હતા. જે તેમણે ધાર્યું હોત તો મોટા વકીલ કે જજ થઈ શક્યા હોત પણ આજાદીના દીવાના સાવરકરે પોતાની જુવાની અને જિંદગી આ કોટડીમાં વિતાવી દીધી. પૂર્વે કહ્યું તેમ તેમના ભાઈ પણ આ જ જેલમાં હતા પણ દોઢ વર્ષ સુધી એકબીજાને ખબર જ ન પડી. અમે બધાએ વારંવાર ‘વીર સાવરકર કી જય’નો નાદ કર્યો અને ભારે મનથી બહાર નીકળ્યા.

અમે પેલા વચ્ચેના ટાવર ઉપર ચઢ્યા અને ચારે તરફ જોયું. અહીંથી નિગરાની રખાતી હતી.

જેલમાં જે મહાપુરુષોનાં ચિત્રો રખાયાં છે તેમાં લાલા લજ્જપત્રરાયનું પણ ચિત્ર છે. અમારી સાથે ઉમેશના ત્રણ મિત્રો જૈન છે. મેં તેમને તે મોટું ચિત્ર બતાવીને કહ્યું કે આ લાલા લજ્જપત્રરાય પંજાબના જૈન વાણિયા હતા. સ્વામી દ્વારાનંદજ્ઞના સંપર્કમાં આવીને તેમણે જૈન ધર્મ છોડી દીધો અને આર્યસમાજ બની ગયા હતા. તેમણે આજાદીની લડાઈમાં બહુ જ મહત્વનો ભોગ આપ્યો હતો. લોકો તેમને પંજાબકેસરી કહેતા હતા. ચિત્ર જોઈને ત્રણે યુવાનો ખુશ-ખુશ થઈ ગયા. કહે કે અમારી છાતી ગજ ગજ ફૂલી રહી છે કે ચાલો અમારામાંથી એક તો નીકળ્યો. મેં કહ્યું કે આવા બીજા પણ મહાપુરુષો થયા છે. સાધુઓ લોકોને પરલોક—મોક્ષમાર્ગ વાળતા હતા ત્યારે નેતાજી અને ગાંધીજી લોકોને રાષ્ટ્રમાર્ગ—તપ કરવાના માર્ગ વાળતા હતા. કાલ્યનિક પરલોક કરતાં આ વાસ્તવિક રાષ્ટ્રલોક માટેની તપસ્યા વધુ મહત્વની બની હતી. સાધુઓ પોતાના મોક્ષ માટે તપસ્યા કરતા હતા જ્યારે આ લોકો રાષ્ટ્રના મોક્ષ માટે તપસ્યા અને બલિદાન આપતા હતા. બન્નેમાં કોણ મહાન?

પૂરી જેલ જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા. પાછળ રહી ગયેલી ગાડી આવી ગઈ. ગેટ બંધ થઈ જવાથી તેને અટકાવી દીધી હતી. આ વખતે લાલજ્જભાઈ બીમાર થઈ ગયા અને ગઈકાલનો કઢાવેલો કેસ કામ આવ્યો. ગેટવાળાએ ઝોન કરીને હોસ્પિટલમાં ખાતરી કરી પછી એક જ ગાડી જવા દીધી. પેલા જારવા જોવાના લોભમાં તેમને મોટું થયું હતું. પણ હવે તો જારવા હતા નહિં. માહિતી માટેનાં પુસ્તકો શોધીએ છીએ પણ મળતાં નથી.

અમે બધા પાછા અમારે ઉતારે ગયા અને રાત રહ્યા. લગભગ દરરોજ ધર્મચર્ચા તો થાય જ છે.

15. સેલ્વુલર જેલમાંની કેટલીક મહાન કેદી મહિલાઓ

પુરુષોની સાથે સાથે આ કાલાપાની જેલમાં મહિલાઓને પણ રાખવામાં આવતી હતી, તેમનો વિભાગ અલગ હતો પણ જેલમાં જ હતો. પાછળથી તેમની જેલ અલગ બાંધવામાં આવી હતી. 30 મહિલા કેદીઓને સર્વ પ્રથમ 1860માં અહીં લાવવામાં આવેલી. તેમાં 16 વર્ષથી નાની અને 40 વર્ષથી વધારે ઉંમરની કેદીને લાવવામાં આવતી નહિ. તેમની જેલમાં બધાં કર્મચારીઓ સ્વીઓને જ રાખવામાં આવતી હતી. મહિલા કેદીઓ પાસે કાપડ વણવાનું, સીવવાનું વગેરે હળવું કામ કરાવવામાં આવતું. 1901માં 143 મહિલાઓ આ કામમાં લાગી હતી.

જળજહાજ બચાવ્યું

એક જળજહાજ ભયંકર આંધી-તૂઝનમાં ડૂબી રહ્યું હતું, તે મોટી-મોટી ચંદ્રનોથી અથડાઈને ડૂબી રહ્યું હતું ત્યારે તેના નાવિકો પણ ડૂબી રહ્યા હતા તેવા સમયમાં આ મહિલા કેદીઓએ રજા માળીને ચંદ્રનો ઉપર ચઢી ગઈ અને પોતાની સાડીઓને એકબીજાથી બાંધીને પેલા નાવિકોને પકડાવી દીધી અને વારાફરતી નાવિકોને બચાવી લીધા. આ કાર્યમાં મહિલા કેદી શકૂરન બીબીએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. સરકારે બધી વીરાંગનાઓની બજે સાલ સજા ઓછી કરી નાખી.

બ્રાહ્મણકિશોરી

આ કિશોરીને હત્યાના આરોપમાં ફસાવીને તેના પરિવારના માણસોએ જ તેને સજા કરાવી હતી. તેણે આ કાલાપાનીની સજા ભોગવી અને કેદી તરીકે આવેલા જાફર થાનેસરીની સાથે લગ્ન કરી લીધાં. પોતાના પરિવારની સાથે તેણે ધર્મપરિવર્તન કરીને બદલો ચૂકવ્યો. થાનેસરી શાયર હતા. તેમણે પોતાની બ્રાહ્મણપત્ની માટે કવિતાઓ લાખી છે.

ઇક્સ્પ્રેસ

બાલિકા ઇક્સ્પ્રેસ, આંધ્રપ્રદેશના અન્કાપલ્લીની રહેનારી હતી. મહોલ્લાનાં બધાં છોકરાં મોઈ-ડંડા રમી રહ્યાં હતાં તેમાં ઇક્સ્પ્રેસની મોઈ એવા જોરથી સામે ઊભેલા એક છોકરાને એવી જગ્યાએ વાગી કે તે છોકરો મરી ગયો. કેસ ચાલ્યો અને સજા થઈ. ઘરવાળાએ તેને તરછોડી દીધી. સેન્ટ્રલ જેલમાં તેણે 16 વર્ષ વિતાવ્યાં પછી પોતાની જ મરજથી કાલાપાની જવાની તૈયારી બતાવી. સગાંઓના તિરસ્કારમાં રહેવું તેના કરતાં દૂર કાલાપાનીમાં રહેવું સારું તેવું વિચારીને તે કાલાપાની આવી અને સજા પૂરી થતાં એક બીજા કેદી સિંહાચલમ નાયડુ સાથે લગ્ન કરી લીધાં. આંધામાનમાં કોઈ એકલી સ્વીને રહેવા દેવાતી નહિ એટલે તેણે ફરજિયાત લગ્ન કરવાં જ પડતાં. ઇક્સ્પ્રેસનો પતિ થોડાં જ વર્ષોમાં મરી ગયો. ઇક્સ્પ્રેસ હિંમત કરીને પોતાના દીકરાને ધંધા-રોજગારમાં લગાવ્યો અને તે પૈસાદાર થઈ ગયો. પણ જાપાનીઓના સમયમાં તેને લૂંટી લેવામાં આવ્યો. તેને પકડીને લઈ જવામાં આવ્યો અને તેના નાકમાં ઊકળતું પાણી નાખીને મારી નાખવામાં આવ્યો. તે મુશ્શુસ્વામીના પૌત્ર નારાયણરાવને પણ અંગ્રેજોનો ગુપ્તચર હોવાના આરોપમાં ગોળીએ મારી નાખ્યો. આવી રીતે પુત્ર-પૌત્રનાં અકાળ મૃત્યુનાં દુઃખ ભોગવીને ઇક્સ્પ્રેસ પણ મરી ગઈ.

જીવની

આ પર્દાનશીન મુસ્લિમ બાઈ હતી. તેની સાસુએ તેના એકમાત્ર પ્રથમ બાળકને વધારે પડતું અઝીણ ખવડાવી દીધું (બાળાગોળી) જેથી બાળક ઘોડિયામાં જ મરી ગયું. આ આઘાતથી જીવની પાગલ થઈ ગઈ. તેણે પાગલપણમાં નાના દિયરને એક કૂવામાં ધકેલી દીધો. તે મરી ગયો. જીવનીએ અપરાધ સ્વીકારી લીધો. તેને કાલાપાનીની જેલ થઈ. તેણે સજા પૂરી કરી. પછી પોતાના પતિને અહીં બોલવવા અરજી કરી. સરકારે તેની અરજી માન્ય રાખી. તેનો પતિ હસનઅલી કાલાપાની આવ્યો અને બન્નેએ મળીને સંસાર વસાવ્યો. દુકાન-ધંધો કર્યો. અને ઘણું ઘન કમાયાં. તે સમયે તે બહુ પૈસાદાર કુટુંબ ગણાતું. જીવની-હસનઅલીને ત્રણ દીકરા અને એક દીકરી થયાં. મોટા દીકરાનું નામ ફરજિયાતથી. તેણે ઘણાં સેવાનાં પરોપકારી કાર્યો કર્યો. સરકારે તેની કદર કરીને તેને ‘ખાનસાહેબ’નો ઇલકાબ આપ્યો. એક

સમયની અપરાધી અને કાલાપાનીની સજા ભોગવનાર જીવની અને તેનો પતિ, સાચો પ્રેમી, જેણે પોતાની પત્ની જીવની માટે દેશ છોડીને અહીં વસવાનું સ્વીકાર્યું અને જેલમાંથી મુક્ત થયેલી પત્નીનો સ્વીકાર કર્યો અને તેનાં સંતાનોમાંથી એક ફરજંદઅલી, જેમણે નામ કર્યું અંગેજો પણ પ્રભાવિત થયા અને તેને ‘ખાન સાહેબ’ની પદવી આપી. આ એક અદ્ભુત કથા કહેવાય. કોઈ નિર્માતાએ આ કથા ઉપરથી ફિલ્મ બનાવવી જોઈએ, જેથી હતાશ કે દુઃખી થનારાં લોકોને નવા જીવનની પ્રેરણા મળે. આજે પણ ફરજંદઅલી ટ્રસ્ટ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ તથા રોગીઓને દવા આપવાનું કાર્ય કરે છે. પોર્ટ બ્લેયરમાં ફરજંદઅલી માર્કેટ પણ છે, જે તેમણે બનાવ્યું છે. અત્યારે જ્યાં જવાહરલાલ કોલેજ છે ત્યાં પહેલાં ફરજંદઅલીનો નાણિયેરીનો બગીચો હતો. સરકારની વિનંતીથી તેમણે આ બધી કીમતી જમીન કોલેજ બાંધવા માટે સરકારને મફત આપી દીધી હતી.

લક્ષ્મી

ઘણી વાર સંયુક્ત કુટુંબમાં કેવા કેવા પ્રશ્નો ઉભા થતા હોય છે તેનું ઉદાહરણ લક્ષ્મી છે. લક્ષ્મી મૈસૂર રાજ્યની વતની હતી. તે બહુ રૂપાળી હતી. તેનો દિયર તેની પાછળ પડી ગયો હતો. ઘરમાં સાસુ દિયરનો પક્ષ લઈ લક્ષ્મીને ટેક્યા કરતી હતી. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવું અને ઘરનાં જ માણસોનો ત્રાસ સહન કરવો કોઈ નવી વાત નથી, પણ જો ઘરનાં માણસો જ ત્રાસ આપનારના પક્ષે થઈ જાય તો કરવું શું? લક્ષ્મીનો પતિ સારો હતો પણ માતાની આગળ કશું ચાલતું નહિ. એક વાર એકાન્ત જોઈને દિયરે પોતાનું પરાકરમ બતાવ્યું, લક્ષ્મી જ્યારે ખાંડણિયામાં ડાંગર ખાંડતી હતી અને ઘરનાં બધાં ચંદનવનમાં લાકડાં કાપવા ગયાં હતાં ત્યારે દિયરે પાછળથી આવીને લક્ષ્મીને પકડી. લક્ષ્મી વીરાંગના હતી તેણે બચવા-છૂટવા પ્રયત્નો કર્યા પણ દિયરની છેડતી ચાલુ રહી. અંતે તેણે હાથમાનું સાંબેલું જોરથી દિયરના લમણામાં ફટકાર્યું અને કામાંધ દિયરનું મોત થઈ ગયું. લક્ષ્મીએ પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી લીધો અને રૂપાળી સ્વીને કાલાપાનીની જેલ થઈ. તેણે જેલ ભોગવી અને પછી છૂટી ત્યારે પોતાના પતિને મૈસૂરથી બોલાવીને રહેવા લાગી, કારણ કે અહીં કાયદો એવો હતો કે જેલ ભોગવીને પણ કોઈ કેદી પાછો ભારત ન જઈ શકે. અને એકલી સ્વી પણ અહીં ન રહી શકે. તેનો પતિ પણ સાચો પ્રેમી અને માનવતાવાદી હતો. તે આવ્યો અને બન્નેનો સંસાર શરૂ થયો. લક્ષ્મીની જુવાની જેલમાં પૂરી થઈ ગઈ હતી હવે તે રૂપ રૂપનો અંબાર ન હતી. બીજી તરફ તેનો પતિ છતી પત્નીએ વિધુર જેવું જીવન જીવતો હતો. શક્યતા હોવા છતાં પણ તેણે બીજું લગ્ન ન કર્યું. અને પોતાની દર્શિએ નિર્દોષ—વીરાંગના લક્ષ્મીની છૂટવાની રાહ જોતો રહ્યો. લક્ષ્મીની યુવાની અને રૂપ જેલે ભરખી લીધું. પણ પતિ-પત્નીનો પ્રેમ વધુ ને વધુ ઊજળો બન્યો. તેનો પતિ વાસુદેવ કાલાપાની આવ્યો અને બન્ને પાછલી જિંદગી સાથે રહેવા લાગ્યાં. લક્ષ્મીને છ બાળકો થયાં—એક દીકરો અને પાંચ દીકરીઓ. ઇન્દિરા ગાંધી પ્રધાનમંત્રી હતાં ત્યારે અહીં આંદામાન આવ્યાં હતાં. લક્ષ્મીના પુત્ર કે.આર. ગણેશાન્ને તેમણે વિતમંત્રાલયમાં રાજમંત્રીનું પદ દીધું અને પછી રસાયણ તથા ગોસમંત્રી બનાવ્યા. લક્ષ્મીનાં સંતાનો કયાંથી કયાં પહોંચ્યો ગયાં! વાસુદેવ કદાચ પ્રથમ હિન્દુ પતિ હશે, જેણે જેલ ભોગવેલી અને પોતાના ભાઈની હત્યારી પણ નિર્દોષ—વીરાંગનાનો સ્વીકાર કરી નવું જીવન શરૂ કર્યું અને દીકરા-દીકરીઓને કેબિનેટમાં મંત્રીપદ પ્રાપ્ત કરાવ્યું. લક્ષ્મીને વંદન. મને લાગે છે કે આવી સ્વીઓનાં પૂતળાં જાહેર બગીચાઓમાં મૂકવાં જોઈએ જેથી લોકોને પ્રેરણા મળે.

ગૌરા

ઉત્તરપ્રદેશના સીતાપુર ગામની ગૌરા વિધવા થઈ. તેને એક પુત્ર હતો. પુત્રના સહારે અને આશાએ તે જીવન જીવતી હતી. તે પ્રૌઢ ઉંમરની હતી. પણ સ્વર્ગીય પતિનો એક બ્રાહ્મણ મિત્ર તેની પાછળ પડી ગયો હતો, તેને વારંવાર મનાઈ કરવા છતાં તે ગૌરાને પામવા માટે તેની હરકતો ચાલુ રાખતો હતો. તેનાથી ગૌરા કંટાળી ગઈ. ગૌરા પતિવ્રતા ક્ષત્રિયાણી હતી. એક રાત્રે પેલો બ્રાહ્મણ સૂતો હતો ત્યાં જઈને તેનું ગણું કાપી નાખ્યું. આખા ઘરનાં માણસોને જગાડ્યાં અને પોતાના અપરાધનો સ્વીકાર કર્યો. ઘરવાળાંએ તેને બહુ સમજાવી કે આ હત્યા કોઈએ જોઈ નથી. માટે તું સ્વીકાર ન કરીશ. પણ ગૌરા માની નહિ, તે પોતીસને સમર્પિત થઈ ગઈ અને જે કંઈ સાચું હતું તે બધું કહ્યું. ગૌરાને સજા થઈ કાલાપાનીની, ગૌરાને એક દીકરો હતો તેનો જરાય મોહ રાખ્યા વિના તે આંદામાન આવી. અને વર્ષો સુધી જેલમાં સબડતી રહી. તેણે ધાર્યું હોત તો જુહું બોલીને કદાચ છૂટી હોત પણ તેના મનમાં એક જ વેદના હતી કે તેણે બ્રહ્મહત્યા કરી છે. અંતે તે જેલમાંથી સજા પૂરી કરીને છૂટી. કાયદો એવો હતો કે લગ્ન કરીને જ કોઈ સ્વી અહીં રહી શકતી. વગર લગ્નની સ્વીઓ

સમાજને સ્વસ્થ રહેવા દેતી નથી તેવી અંગ્રેજોની માન્યતા હશે, જે સાચી લાગે છે. ગૌરા—ભારત જવા માગતી ન હતી અથવા કહો કે જઈ શકતી ન હતી. તેનો પુત્ર બલકરનસિંહ ભારતમાં હતો જે હવે મોટો થઈ ગયો હતો. એ બધાની પરવા કર્યા વિના તેણે પોતાના જેવા કેદી ગુલાબસિંહ ટેદેલની સાથે લગ્ન કરી લીધાં અને આંદામાનમાં વસી ગઈ. તેનું જીવન પ્રભુમય હતું. તે રોજ મંદિરમાં જતી, કચરો કાઢતી, સફાઈ કરતી, ધર્મશાળામાં યાત્રીઓની સેવા કરતી. તેનું જીવન ભક્તિમય અને સેવામય હતું. અંતે ભગવાનનું ભજન કરતાં કરતાં તેણે મંદિરમાં જ દેહ છોડ્યો. આવી મહાન સ્ત્રીઓને લોકો કેમ ભૂલી જતા હશે?

આવી જ એક શકૂરનબીબી હતી જેણે મર્દાનગી બતાવીને ડૂબતા જહાજમાંથી છ નાવિકોને બચાવી લીધા હતા. પણ તેની પૂરી વિગત મળતી નથી. તેનો અગાઉ નિર્દેશ કરેલો છે.

સરકાર, સમાજવ્યવસ્થાને સુધારવામાં કે બગાડવામાં મોટો ભાગ ભજવતી હોય છે. અંગ્રેજ સરકારને આ દ્વીપને આબાદ કરવો હતો. રાજભૂષિથી આવીને વસનારા ત્યારે કોઈ ન હતા એટલે સરકારે કેદીઓને અહીં મોકલ્યા. કેદીઓની કેદ પૂરી થાય પછી જે તે પાછા ભારત આવતા રહે તોપણ દ્વીપમાં વસ્તી ન રહે. એટલે તેણે નિયમ કર્યો કે કેદમાંથી છૂટીને પણ કેદીએ અહીં જ જીવન પૂરું કરવાનું, તે ભારત પાછો આવી શકે નહિ. પણ આવી રીતે જો કેદીઓ ત્યાં રહે તો તેથી નવા પ્રશ્નો ઊભા થાય, ખાસ કરીને સોકસંબંધી એટલે સરકારે નિયમ કર્યો કે લગ્ન કરેલી સ્ત્રીઓ જ અહીં રહી શકે. સતીપ્રથા કે વેશ્યાવૃત્તિને સ્થાન હોયું જોઈએ નહિ.

સતીપ્રથામાં સાચા ભાવથી સતી થનારી સ્ત્રીઓ નગણ્ય જ હોઈ શકે. મોટા ભાગની સામાજિક દબાણથી કે બીજા દબાણથી સતી થતી હોય છે. તે પણ યોગ્ય ન કહેવાય. પતિની પાછળ કોઈ સ્ત્રીને દબાણપૂર્વક બળી મરવાની પ્રેરણા આપવી તે યોગ્ય નથી. આમ કરવાથી વિધવા સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન તો ઉકેલાય છે પણ ખોટી રીતે ઉકેલાય છે, એટલે રાજારામ મોહનરાયના પ્રયત્નોથી વાઈસરોય લોડ વિલિયમ બોન્ટકે સતીપ્રથાને બંધ કરાવી. પણ જો વિધવાઓનું પ્રમાણ વધી જાય તો નવા પ્રશ્નો ઊભા થાય. પ્રથમ તો તેની આજીવિકાનું શું? બીજું તેની કામવાસનાનું શું? જો આ બે પ્રશ્નો ઉકેલાય નહિ તો અન્નભૂખ અને સોકસભૂખને સંતોષવા કેટલીયે સ્ત્રીઓને અનિષ્ટાએ પણ વેશ્યાવૃત્તિ કરવી પડે. તેનાથી બચવા માટે સરકારે અહીં રહેનારી સ્ત્રીઓ માટે અનિવાર્ય રીતે લગ્ન કરી લેવાનું નક્કી કર્યું.

સમાજને સ્વસ્થ રાખવા માટેની આ એક સાચી વ્યવસ્થા કહેવાય. કદાચ આ વ્યવસ્થાને કારણો અત્યારે પણ અહીં બળાતકારના પ્રસંગો બનતા નથી. પણ ભારતમાં લગ્ન પણ એક ગુંચવાડો છે. જાતિ—પાંતિ અને ધર્મોમાં વિભાજિત પ્રજા ત્યારે સરળતાથી લગ્ન કરી શકતી નહિ, એટલે સરકારે નિયમ કર્યો કે સૌ પોત-પોતાના ધર્મમાં જ લગ્ન કરે. અને બને ત્યાં સુધી પોતાના વર્ગમાં જ લગ્ન કરે, જેથી સામાજિક પ્રશ્નો વેર-જેર ઊભાં ન થાય. એ વખતે અંગ્રેજોએ આંદામાનમાં જે નિયમો બનાવેલા તેવા નિયમો ભારત સરકારે અત્યારે પણ પૂરા ભારતમાં બનાવવા જોઈએ. ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષથી જે લોકો સમાનધર્મ પાળતાં હોય તે જ લગ્ન કરી શકે. આજે લગ્ન અને આજે ધર્માત્મરણ ન ચાલી શકે. આમ કરવામાં દબાણ પણ કામ કરતું હોઈ શકે છે.

કેદમાંથી મુક્ત થયેલી સ્ત્રીઓ પુનર્વિવાહ કરી લે તે માટે સરકાર પ્રયત્નશીલ રહેતી તેથી ઘણાં અનિષ્ટોમાંથી સ્ત્રી-પુરુષો અને સમાજ ભચી જતાં. મને લાગે છે કે પૂરા ભારતમાં આ વ્યવસ્થાનો પ્રચાર થવો જોઈએ જેથી હજારો—લાખો વિધવાઓ તથા વિધુરોનો પ્રશ્ન ઉકેલાય અને પાછલી જિંદગી તેઓ એકબીજાની હુંકરમાં જીવન જીવી શકે.

16. ઓની ઓસાકો

લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષ સુધી જાપાની સેનાએ આ દ્વીપ ઉપર પોતાનો કબજો જમાવી રાખ્યો હતો. તે પછી તેઓ હાર્યા અને મિત્ર રાખ્યો જત્યાં હતાં. અંગ્રેજોએ ફરીથી આ દ્વીપ ઉપર પોતાનો ઝડો ફરકાવ્યો હતો. એ સમયમાં જે કેટલીક ઘટનાઓ ઘટી તેમાં એક પ્રેમકથા પણ ઘટી જે જાણવા જેવી છે.

જાપાની સૈનિકો પત્ની વિનાના હતા અને તેમની કામવાસના કુદરતી નિયમ પ્રમાણે પ્રબળ રહેતી હતી. કેટલાક દલાલ લોકો સમર્થ લોકોની કામ-મજબૂરીને હાથો બનાવીને તેમની પાસેથી ધ્યાં કામ કરાવી લેતા હોય છે. આ રીતે કેટલાક નિભન કક્ષાના ભારતીયો જાપાનીઓને ગામની સુંદર યુવતીઓને તેમની પાસે મોકલવાના ધંધામાં લાગી ગયા. આવી ખાનદાન ઘરની ખાનદાન સ્વીઓને જ્યારે પકડીને લઈ જવામાં આવી ત્યારે સ્વીઓએ જાપાનીઓને સમજાવ્યું કે અમે કાંઈ વેશ્યાઓ નથી, અમને છોડી દો. અમારે પતિઓ છે વગેરે. જાપાનીઓએ તેમને છોડી મૂકી હતી. જરાય જબરદસ્તી કરી ન હતી.

હવે શું કરવું? જાપાનીઓએ જોયું કે આ ભારતીય સ્વીઓમાં વેશ્યાવૃત્તિ નથી એટલે તેમણે કોરિયાથી યુવતીઓ મંગાવી અને બંગલાઓમાં વસાવી. આ કોરિયન છોકરીઓને ફૂલનો શોખ બહુ હતો તેથી કેટલીક ભારતીય છોકરીઓ તેમને ફૂલ વેચવા જતી. તેઓમાંની એકની સાથે એક જાપાની સૈનિકને પ્રેમ થઈ ગયો. બન્ને એકમેકમાં એવાં ભળી ગયાં કે જુદાં જ ન થઈ શકે. છોકરી માત્ર 13—14 વર્ષની પ્રિસ્તી હતી, પણ પ્રેમને ઉંમર સાથે કશી લેવાદેવા હોતી નથી. બન્ને એકબીજામાં મસ્ત હતાં પણ જાપાની કાયદા પ્રમાણે કોઈ સૈનિક લગ્ન કરી શકે નહિં. આપણો ત્યાં સમાજ આડો આવે છે, તેમ જાપાની ઓસાકો માટે સેનાનો કાયદો આડે આવ્યો. પણ કાયદાની પરવાહ કર્યો વિના તેણે માંડ માંડ છોકરીના બાપને રાજી કર્યો અને ચર્ચયમાં જઈને શાદી કરી લીધી. ઓસાકો પત્ની પ્રત્યે એટલો બધો પ્રેમ રાખતો હતો કે તેના માટે બધું કરી છૂટવા તૈયાર રહેતો. પણ બધું ગુપ્ત ગુપ્ત ચાલતું હતું. છોકરી, પતિ વિના જમતી નહિં અને પતિ જતો ત્યારે પોતે જાતે તેને મોંઝાં અને બૂટ પહેરાવતી. પણ અંતે જાપાની સેના અધિકારીઓને ખબર પડી ગઈ. એડમિરલે છોકરીના બાપને બોલાવીને ધમકી આપી કે છોકરી એનીને લઈ જ નહિં તો પૂરા પરિવારને મારી નાખવામાં આવશે. ઓસાકો અને એની ઉપર આભ તૂટી પડ્યું. અંતે ઓસાકોએ એનીના પિતાને બાજુમાં જ ઘર બંધાવી આપ્યું. આ નવા ઘરમાં એનીને પુત્રી જન્મી જેનું નામ મિસ્કો પાડવામાં આવ્યું. યુદ્ધ પૂરું થયું અને બધા જાપાની સૈનિકોને યુદ્ધબંદી બનાવાયા જેમાં ઓસાકો પણ બંદી બન્યો. અંગ્રેજોને એની—ઓસાકોના પ્રેમની ખબર પડી ગઈ. તેમને શંકા હતી કે કયાંક એની ગુપ્તચરી ન કરે. તેની ખૂબ પૂછતાછ કરવામાં આવી પણ એનીએ કહ્યું કે તેનો પતિ જાપાની નહિં ચીની છે. અંતે તેણે સાચું બોલવું પડ્યું. તેના પતિને કયાંક દૂર બંદી-શિબિરોમાં મોકલી દીધો. હવે એની અને તેની બાળકી રહી ગયાં. પ્રેમ કરુણાંત હોય છે, તેની પરકાણ બલિદાન હોય છે. એની ઘણા સમય સુધી પતિવિયોગમાં જૂરતી રહી અને અંતે સૌના સમજાવવાથી બીજાં લગ્ન કરવાં પડ્યાં. હવે તો એની વૃદ્ધ થઈ ગઈ તોપણ પ્રથમ પતિને યાદ કરીને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડતી રડતી મરણ પામી. તેની દીકરી મિસ્કો પણ હવે તો વૃદ્ધ થઈ ગઈ છે.

*

17. થોડીક છૂટક વાતો

અંદામાન-નિકોબારમાં એટલી બધી કથાઓ છુપાયેલી છે કે કોઈ જવેરચંદ મેઘાણી જેવો સંશોધક જો રખડપણી કરે તો ઘણું ઉજાગર કહી શકાય તેમ છે. કથાઓ હંમેશાં દુઃખોની હોય છે, સુખોની નથી હોતી. જ્યાં શાસનનાં, સમાજનાં કે ધર્મનાં ઘણાં દુઃખો પડ્યાં હોય છે ત્યાં ઢગલાબંધ કથાઓ ઉત્પન્ન થઈ જતી હોય છે. અહીંની થોડીક કથાઓ જોઈએ.

શેરઅલી

શેરઅલી નામના પઠાણો પેશાવર પાસેના પોતાના ગામમાં કોઈ કારણસર પોતાના કોઈ સગાની હત્યા કરી નાખી. તેને કાલાપાનીની સજા થઈ. પૂરી સજા તેણે જેલમાં પૂરી કરી. એક વાર ઘરે જવાની અરજી કરી પણ નામંજૂર કરવામાં આવી તેથી તેને બાકીના સમય માટે અંદામાનમાં જ રહેવાનું થયું. તેણે નાઈનો ધંધો શરૂ કર્યો. આ સમય દરમિયાન ભારતના વાઈસરોય લોડ મેયોનું અંદામાન આવવાનું થયું. તેઓ હેરિયટ પર્વત ઉપરનો બગીચો જોવા આવ્યા. તેમની પત્ની જહાજમાં જ બેસી રહી હતી. હેરિયટ પર્વતનો બગીચો જોઈને તે જહાજ ઉપર જવા ઉત્તરી રહ્યા હતા ત્યારે ઓચિંતાની વીજળી બંધ થઈ ગઈ. અંધારું છવાઈ ગયું. પાસેની ઝાડીમાં સંતાયેલો શેરઅલી ઓચિંતાનો ધસી આવ્યો અને પોતાના અખાને લોડ મેયોના પેટ ઉપર જોરજોરથી મારવા લાગ્યો. જોત-જોતામાં ભારતના વાઈસરોય લોહીલુહાણ થઈ ગયા. શેરઅલીને પકડી લેવામાં આવ્યો. પોતાના પતિની લોહીલુહાણ દશા જોઈને તેમની પત્ની બેભાન થઈ ગઈ. લંડનમાં મહારાષ્ટ્રીયાનો આ સમાચાર સાંભળ્યા તો લાલઘૂમ થઈ ગઈ. શેરઅલીને સખત સજા કરવાનો આદેશ આપ્યો. શેરઅલીને જલદી જ ફાંસીની સજા થઈ ગઈ.

એક વાત એવી પણ પ્રચલિત છે કે પોતાની સજા પૂરી થયા પછી પણ જે જજ પોતાને વતન જવા દેતો ન હતો તે જજને મારી નાખવા તે પ્રયત્નશીલ હતો. લોડ મેયોને તે જજ સમજીને તેણે તેની હત્યા કરી હતી. જે હોય તે પણ અંદામાનમાં ખાસ કરીને સેલ્યુલર જેલમાં પંજાબી પઠાણોનો તથા મહારાષ્ટ્રીયનોનો ભારે ભય અમલદારોને લાગતો, તેમની ધાક હતી.

અંગ્રેજોને આ દ્વીપોનો વિકાસ કરવો હતો એટલે તેમણે નજીકના બર્મામાંથી કરેન જાતિના લોકોને અહીં લાવીને વસાય્યા હતા. આ લોકો માયા બંદરની આજુબાજુ રહે છે. અત્યારે ભણી-ગણીને સારા એવા આગળ વધ્યા છે.

ભારતમાં એક અપરાધીવૃત્તિવાળી ભાંતૂ જાતિ વસે છે. તેમને અંદામાનમાં પરિવાર સાથે વસાવવામાં આવી હતી. તે લોકો પણ અપરાધીવૃત્તિ છોડીને હવે ઘણી ઊંચી જગ્યાએ પહોંચ્યા છે.

સાંભળવા પ્રમાણે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, ગુજરાતની દેવીપૂર્જક જાતિને અંદામાનમાં વસાવવા માગતા હતા, જેથી અહીં એક નવું ગુજરાત ઊભું થાય, પણ તેઓ લાંબું જીવન જીવ્યા નહિ એટલે તેમની યોજના પૂરી ન થઈ.

*

કેરલમાં મોપલા જાતિના મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એક કથા એવી છે કે રાજા ઝામોરિનને ત્યાં આરબ ગુલામો સેવા ચાકરી કરતા હતા. એક દિવસ રાજકુમારી સ્નાન કરી ચૂકી હતી પછી તેને બદલવાનું વસ્ત્ર પેલા આરબ ગુલામે રાજકુમારી તરફ ફેંક્યું, જે તેના માથા ઉપર પડ્યું. મહેલની અગાસીથી રાજાએ આ દશ્ય જોયું. ઝામોરિનના રિવાજ પ્રમાણે જે કોઈ કુમારી કન્યાને વસ્ત્ર ઓળાડે તે તેનો પતિ થાય. રાજાએ પેલા આરબને જમાઈ બનાયો. તેમાંથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ તે મોપલા કહેવાઈ. મોપલા કહૂર મુસલમાન બન્યા. મુસ્લિમ લીગનો સૌથી વધુ પ્રભાવ આ મોપલા જિલ્લામાં છે. બિલાઝીતના અંદોલનથી પ્રભાવિત થઈને તેમણે પણ અંગ્રેજોની સામે વિદ્રોહ કરી મૂક્યો. અને બિલાઝીતનું અંદોલન તેજ કરી દીધું. મુસ્લિમાર નામના એક મુસલમાનને તેમણે પોતાનો સુલતાન બનાવી દીધો. અંગ્રેજોની વિરુદ્ધનું આ અંદોલન હિન્દુ વિરોધી પણ થઈ ગયું. હિન્દુઓ—ખાસ કરીને નાયરોને મોટી સંખ્યામાં કાપી નાખ્યા. અંગ્રેજ સરકારે તે સમયે (1921) કઠોરતાથી મોપલાઓને દબાવી દીધા અને બધાને પરિવાર સાથે કાલાપાની—અંદામાન મોકલી દીધા. મોપલાઓ છેવટની ઘડી સુધી તુક્સ્તાનથી સૈનિક મદદ આવવાની રાહ જોતા રહ્યા પણ મદદ આવી નહિ. આ મોપલાઓ અત્યારે પણ અંદામાનમાં રહ્યા છે. અમુક ક્ષેત્રમાં તો તમને મુસલમાન જ મુસલમાન દેખાય કારણ કે તેમની વસ્તી જૂની છે. અત્યારે તે સારું

ભણ્યાગણ્યા છે અને ઉચ્ચ પદો પર બેઠા છે. જિલાઝિત આંદોલનનું સમર્થન મ. ગાંધીજીએ કર્યું હતું, કેટલાક લોકો માને છે કે મુસ્લિમ તુષ્ટીકરણની આ પ્રથમનીતિ હતી, જેની અસરથી ભારતમાં કંડુરવાદ વધ્યો.

આ દ્વીપ ઉપર ભારતથી આવીને લોકો રહે અને યાપુને આબાદ કરે તે માટે સરકારે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પણ બહુ સફળ ન થયા. લોકો આટલે દૂર આવીને વસવા તૈયાર ન થયા.

આ દ્વીપ ઉપર પૂરા ભારતથી લોકો આવીને વસતા હતા. શરૂઆતમાં ઉત્તરપ્રદેશના લોકો બહુ જ ધૂતાધૂત ધરાવતા હતા એકાદ ઉદાહરણ પર્યાપ્ત થશે.

એક મુકુન્દ નામના બ્રાહ્મણ રસોઈયાને ચોરી કરવાની ટેવ હતી. અવાર-નવાર તે રાત્રે ચોરી કરવા નીકળી પડતો. કોઈના ઘરમાં તે ચોરી કરવા પેઢો તો કોઈએ તેના માથામાં દંડો મારી દીધો. દંડો એવા જોરથી પડેલો કે મુકુન્દ પડી ગયો અને છેલ્લો શાસ્ત લેવા લાગ્યો. તે પાણી-પાણી કરતો રહ્યો. નજીકના માણસો પાણી લઈને દોડ્યા પણ મુકુન્દે પાણી ન પીધું. પછી એક બ્રાહ્મણના ઘરેથી પાણી લાવ્યા તો જ પીધું. જોકે તે જીવિત ન રહી શક્યો. પણ તેને સંતોષ હતો કે મરતાં મરતાં પણ તેણે ધર્મ છોડ્યો ન હતો. ચોરી કરવી એ અધર્મ છે તેવું સમજવા કરતાં બીજાનું પાણી પીવું એ અધર્મ છે—આવી માન્યતા આટલી હદે દઢ હતી. તે સમયે જીવનના બધા વ્યવહારોમાં આવી માન્યતાઓ હતી. હવે આજે તો બધું બદલાઈ ગયું છે.

આંદામાનમાં રહેનારા કેટલાક મહાપુરુષોની ખાસિયતો લખવી જરૂરી લાગે છે.

—શોઠ મુથ્યુસ્વામી કોન્ટ્રાક્ટર અને સપ્લાયર હતા. તે ઈક્સ્પ્રેસ પુત્ર હતા. તેઓ બાળકોને પોતાના ઘરમાં રાખતા અને બધાને મફત ભણાવતા. તેમની જમવાની વ્યવસ્થા પણ તેઓ જ કરતા. વારાણસીથી માર્કન્ડ પંડિતને તેમણે બોલાવી મંદિરના પૂજારી બનાવ્યા હતા. મહમ્મદ હુસૈન પણ તેમના ત્યાં રહીને ભણેલો હતો.

—દાઉદ જાનશાહ કાપડના વ્યાપારી હતા, તે બહુ જ ઉદાર સ્વભાવના હતા, લોકોને પુષ્ટ દાન આપતા. પણ જાપાનીઓના રાજ્યમાં લૂંગાઈ ગયા અને અંતે ભયંકર ગરીબીમાં પ્રાણ છોડી દીધા.

દુર્ગાદાસ

બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના તે ગ્રેજ્યુએટ હતા. તે અહીં નોકરી કરવા આવ્યા હતા પણ નોકરી ન મળી. તેમણે લક્ષ્મી અને વાસુદેવની નાની દીકરી સાથે લગ્ન કર્યા. આજીવિકા માટે તેઓ લોકોને સિનેમા બતાવતા, દશેરાના દિવસે તેઓ કન્યાઓને ભોજન કરાવતા, તેમને બંગડીઓ પહેરાવતા, ચૂંદડી ઓફાડતા અને કન્યાપૂજન નિમિત્તે પગ ધોતા.

શોઠ સુખરામ ધુરિયા

અહીં આવીને તે સારા પૈસા કમાયા, તેઓ અવારનવાર હોસ્પિટલમાં જતા અને જો કોઈ બીમાર હોય તો તેને ખાવા-પીવાની કે દવાની મદદ કરતા. તે પૂર્વજો પ્રત્યે ઘણો ભક્તિભાવ રાખતા. શ્રાદ્ધના દિવસોમાં હાઈસ્કૂલમાં જઈને બધાં બાળકોને ચોખમા ઘીનો શીરો-પૂરી વગેરે જમાડતા. જીવનભર તે પરોપકારી કર્યો કરતા રહ્યા.

દુર્ગપ્રિસાદ

સરકારી નોકરી કરતા હતા, પણ બહુ જ ઉદાર અને ભલા માણસ હતા. તે રોજ તપેલું ભરીને દૂધ ઉકાળતા અને સ્કૂલે જનારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમથી પિવડાવતા. જાપાનીઓના કબજા વખતે તેમણે જ ચાથમ ટાપુ ઉપરની લાકડાની આરામિલ બચાવી લીધી હતી.

ગુરુમૂર્તિબાબુ

સોડા ફેક્ટરી ચલાવતા હતા. તેઓ સેલ્વુલર જેલના કેદીઓને ઘણી મદદ કરતા. જેલના ગેટ ઉપર પહેરો ભરનાર કેદી અબ્દુલ વહીદ હતા. ગુરુમૂર્તિ તેમની પાસે જતા અને અંદરના સમાચાર મેળવીને કલકત્તા પહોંચાડતા. તેમના કલકત્તાથી જ સમાચારો આવતા તે અબ્દુલ વહીદના દ્વારા કેદીઓ સુધી પહોંચાડતા. ગુપ્તચરોને શંકા જાગી પણ કાંઈ હાથમાં આવ્યું નહિ.

જાપાનીઓની ફૂરતા

જ્યારે આંદામાનને જાપાની સૈનિકોએ ઘેરી લીધો ત્યારે સરકારની વ્યવસ્થા તૂટી પડી. બધું અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું. જાપાની નૌજહાજો ચારે તરફ યાપુને ઘેરીને ઉભાં હતાં. તેમનાં હવાઈ જહાજો બોમ્બવર્ષા કરી રહ્યાં હતાં. લોકો મન ફાંચે તેમ વર્ત્તી રહ્યાં હતાં. ખજાનચી અતુલકુમાર ચેટજીની હત્યા કરી બધો ખજાનો લોકોએ લુંટી લીધો અને તેમની લાશને તળાવમાં ફેંકી દીધી. બે-ત્રણ દિવસ આવું અરાજકતાભર્યું વાતાવરણ રહ્યું. 23 માર્ચના દિવસે જાપાની સૈનિકો જમીન ઉપર ઉત્તર્યા. જાપાનીઓએ એબરરડીન શહેરમાં ફરતાં ફરતાં થોડીક મરધીઓ પકડીને ટોપલામાં દબાવી દીધી. પછી શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા. આ બાજુ સનીનો મોટો ભાઈ આવ્યો. તેને થયું કે કોઈ આ મરધીઓ ઉપરથી ટોપલો ખસેડવાનું ભૂલી ગયું છે એટલે તેણે ટોપલો ઉપાડીને મરધીઓને મુક્ત કરી દીધી. બીજી તરફ જ્યારે જાપાની સૈનિકો પાછા આવ્યા અને તેમણે જોયું કે તેમની પકડેલી મરધીઓને કોઈએ મુક્ત કરી દીધી છે. લોકોને પૂછતાં ખબર પડી કે સનીના મોટા ભાઈએ આ કામ કર્યું છે. એક જાપાની સૈનિક તેને પકડીને લઈ જવા લાગ્યો તો સની ઘરમાં ગયો અને બંદૂક લાવીને સિપાહી ઉપર ચલાવી દીધી. જાપાની સૈનિક તો બચી ગયો. તરત જ જાપાનીઓ ભેગા થઈ ગયા. સની ભાગી ગયો. બે દિવસ સુધી ખૂબ શોધખોળ કરી પણ ન મળ્યો. અંતે જાપાનીઓએ સનીના પિતાને કેદ કર્યો અને કહ્યું કે જો સની નહિ પકડાય તો પૂરા શહેરને આગ લગાવી દેવામાં આવશે. અંતે તેના પિતાએ સનીને હાજર કર્યો. જાપાનીઓએ એક મોટા ચોકમાં શહેરના લોકોને ભેગા કર્યા અને સનીના માતા-પિતાને સામે બેસાડીને સનીના એક એક અંગને ખેંચી ખેંચીને જુદું કરવામાં આવ્યું. સની ચીસો પાડતો રહ્યો. છેવટે તલવારથી તેનું માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું. સની મરી ગયો પણ તેના શરીરને કોઈને લેવાની મંજૂરી ન આપી. પણ જ્યારે તે બહુજ ગંધાવા લાગ્યું ત્યારે ત્યાં જ દાટી દેવામાં આવ્યું. આ ઘટના 26-3-1942ના રોજ ઘટી હતી. આ વખતે સનીની ઉંમર 20 વર્ષની હતી. સનીનું પૂરું નામ મુન્શી જુલ્હીકારઅલી હતું. આજે પણ તેની કબર લોકો ફૂલ ચઢાવે છે. આ ઉપરથી જાપાનીઓની ફૂરતાનો ઝ્યાલ આવશે.

બર્ડની હત્યા: જાપાનીઓએ જ્યારે આંદામાનનો કબજો કર્યો ત્યારે ઘણા અંગેજોને રોસ ટાપુ ઉપર નજરબંદ કરાયા હતા. તેમાંના એક હતા મિ. બડી. તેમને પેલા ચોકમાં લાવીને બહુ જ દર્દનાક યાતનાઓ આપવામાં આવી, પછી માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું. મારતાં પહેલાં તેમના ગળામાં પણી બાંધીને પૂરા શહેરમાં ફેરવવામાં આવ્યા અને પછી યાતનાઓ દેવા માટે ચોકમાં લાવવામાં આવ્યા. યાતના સહન ન થતાં તેમણે પાણી-પાણી કહીને પાણી માંગ્યું તો પાણી લાવીને કંતલ કરનારી તલવારને ધોવામાં આવી પછી પાણી ઢોળી દીધું પણ પીવા માટે ના આવ્યું. તે જ તલવારથી બર્ડનું માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું હતું. જાપાનીઓ રિબાવી-રિબાવીને લોકોને મારતા, તેમની રિબાવવાની પદ્ધતિઓ અત્યંત કમક્કમાં ઉપયોગ તેવી છે.

ડૉ. મુશ્યુસ્વામી

અહીં એક ડોક્ટર મુશ્યુસ્વામી રહેતા હતા. કોઈ કારણસર તેમના બર્મા નોકર સાથે જઘડો થતાં તેમણે નોકરને કાઢી મૂક્યો હતો. જાપાનીઓ આવવાથી જે અરાજકતા ઉત્પન્ન થઈ તેનો લાભ પેલા નોકરે લીધો. પાંચેક બર્મા માણસોને લઈને તેણે મુશ્યુસ્વામીના ઘર ઉપર હુમલો કરી દીધો. મુશ્યુસ્વામી પોતાની પત્નીને લઈને ઘર છોડીને ભાગી ગયા. બર્માઓએ ઘર લુંટી લીધું. પછી ડોક્ટર જ્યાં સંતાયા હતા ત્યાં બધા પહોંચી ગયા અને ડોક્ટરને પકડી લીધા. ડોક્ટરની પત્ની રાજકુમારીએ બહુ જ પ્રાર્થના કરી પણ બર્માઓ ન માન્યા અને ગોળી ચલાવી દીધી. રાજકુમારી તરત જ ડોક્ટરના આગળ થઈ ગઈ જેથી ગોળી તેના કાળજામાંથી પાર થઈ ડોક્ટરના કાળજાને પાર કરી ગઈ. પતિ-પત્ની બન્ને મરી ગયાં. રાજકુમારીએ ડોક્ટર સાથે પ્રેમલંન કર્યા હતાં, જે અંતિમ ક્ષણ સુધી પાર પડ્યાં. જાપાનીઓની એટલી બધી ફૂરતા હતી કે લોકો ફિકડતાં રહેતાં. જ્યારે જાપાનીઓ હાર્યાં અને મિત્રરાષ્ટ્રો જીત્યાં ત્યારે લોકોના આનંદનો પાર ન હતો. ‘હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન’ જેવી દશા હતી. 2-9-1945ના દિવસે જાપાને હથિયાર મૂકી દીધાં અને શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી. જાપાન ઉપર બે અણુબોમ્બ નાખવાથી પાસાં પલટાયાં હતાં. અણુબોમ્બથી લોકો અમેરિકાને ખૂબ નિંદે છે, તે યોગ્ય જ કહી શકાય, પણ તેના પહેલાં જાપાનીઓએ જ્યાં જ્યાં કબજો કર્યો હતો અને જે ફૂરતા આચરી હતી તે પણ ઘૃણાપાત્ર છે.

18. સમુદ્ર તરફ

આજે તા. 11-1-06 છે. સવારે ઊક્કો. બાથરૂમમાં પાણી આવતું ન હતું એટલે પંચ કરી લીધું પણ પછી ધીરેધીરે તોલ ભરાઈ એટલે સ્નાન કર્યું. હોટલવાળો રોજ રૂ. 1400નું પાણીનું ટેંકર મંગાવે છે. તે આજે મોડું પડ્યું હતું. અમારી ગાડીઓના ડ્રાઇવરો મોટા ભાગે મુસલમાનો છે. તેમના પૂર્વજો અહીં કેદી થઈને આવેલા અને પછી અહીં જ વસી ગયેલા, આ બધા તેમનાં સંતાન છે. હિન્દુ-મુસ્લિમોનો ભાઈચારો જોઈને એવું લાગે છે કે જો ભારતમાં પણ આવી જ સ્થિતિ હોત તો દેશના ભાગલા ન પડ્યા હોત. હજુ પણ જો રાજકારણિયા અને ટૂંકીબુદ્ધિવાળા ધર્મગુરુઓ સમજે તો આવો ભાઈચારો પેદા કરી શકાય છે.

આખા આંદામાનમાં આ સામે દેખાય તે લિફ્ટવાળું એક જ ઊંચું મકાન છે. મકાન ત્રણ માળનું જ છે. અમારો ડ્રાઇવર રહેમાન, બાંગલાદેશી છે. તેનું કહેવું છે કે હિન્દુ-મુસ્લિમ બન્ને કન્યાઓ સરખા અનુપાતમાં બન્ને તરફ જાય છે.

આજે અમારે હેવલોક ટાપુ ઉપર ફરવા જવાનું છે. હેવલોક નામના અંગ્રેજે આ ટાપુનો સર્વ કાઢેલો. એટલે તેના નામ ઉપર ટાપુનું નામ હેવલોક રાખવામાં આવ્યું છે. નીલ અને હેવલોક બન્ને દ્વીપો પર્યાટકો માટે બહુ આકર્ષક છે. અહીં ડેલિફન માછલીઓ ઘણી વસે છે તેમજ રહેવાનાં મકાનો સરકારે બનાવ્યાં છે. અમે બધા રામાનુજમ્ભ જહાજ આગળ ઊભા ધીએ. અમારે આ જહાજના દ્વારા હેવલોક જવાનું છે. રામાનુજમ્ભ બહુ મોટા વિશિષ્ટાદ્વિતના આચાર્ય થયા છે. અને બીજા રામાનુજમ્ભ બહુ મોટા વૈજ્ઞાનિક ગણિતજ્ઞ થયા છે. બેમાંથી કોણા નામે આ વિશાળ જહાજ છે તે નક્કી ન થઈ શક્યું. જે હોય તે બન્ને અત્યંત મહાન છે. એક ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં બીજા ગણિતના ક્ષેત્રમાં, તુલનાત્મક રીતે જોઈએ તો દક્ષિણ ભારતે ઘણા બુદ્ધિમાન પુરુષો પેદા કર્યા છે. જેમાં લગભગ શતપ્રતિશત બ્રાહ્મણો રહ્યા છે.

લાલજીભાઈ બધે ફરી રહ્યા છે. અહીં લાઈનબંધ માછલીઓ વેચનારી સ્વીઓ પોત-પોતાના ટોપલા લઈને બેઠી છે. લાલજીભાઈની જિશાસા અદ્ભુત છે. મત્સ્ય-ઉદ્યોગ વિશ્વનો સૌથી પ્રાચીન ઉદ્યોગ છે. 4—5 જણા મહેનત કરે ત્યારે 60—70 કિલો માછલીઓ પકડાય છે, જે 120 રૂપિયે કિલો પ્રમાણે વેચાય છે.

થોડી વાર પછી ખબર પડી કે અમારે ‘રામાનુજમ્ભ’માં નહિ પણ બીજા જહાજમાં જવાનું છે. જે આ લાંબી જેટીમાં દૂર ઊભું છે. અમે તો બધા ત્યાં ઊપરથી. પણ અમૂલદાસે પ્રથમથી ટિકિટો લેવી જોઈતી હતી તે લીધી નથી અને અમારામાં કેટલાક ઉગ્ર સ્વભાવવાળા વ્યવસ્થાપક સાથે લડી આવ્યા એટલે ટિકિટો ન મળી. અમૂલની દાનત પહેલેથી જ સારી લાગતી નથી. કાલનું જ નક્કી હોવા છતાં છેલ્લી ઘડીએ તેણે ટિકિટ લીધી નહિ. અમારા દેખતાં દેખતાં બે સ્ટીમરો ઊપડી ગઈ. અહીંથી જુદા-જુદા ટાપુઓ ઉપર અનેક બોટો જાય છે. આજે બકરીઈદ છે. રહેમાનને ઈદની નમાજ પછી છે. હજુ તેણે સ્નાન કર્યું નથી, પહેલાં તે ઘેર જઈને સ્નાન કરવા માગે છે. મુસ્લિમ જીવનપદ્ધતિમાં પ્રતિદિન સ્નાન કરવું જરૂરી નથી. તે અમને હોટલ ઉપર ઉતારીને સ્નાન કરવા તથા નમાજ પછી ચાલ્યા ગયા.

અહીં પોઈ બ્લેયરમાં જ સરકારે એક ‘આદિવાસી બસેરા’ નામનું ભવન બનાવ્યું છે. ખબર પડી કે ત્યાં બીમાર આદિવાસીઓને લાવીને દવા કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિ સાજ થાય પછી પાછી તેને જંગલમાં હતી ત્યાં મૂકી આવવામાં આવે છે. ભારતની માર્ક અહીં પણ આદિવાસી જનતા માટે ખાસ પ્રકારની વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. અમે ‘આદિવાસી બસેરા’ જોવા ગયા. પોલીસની પરમિશન વિના જવા દેતા નથી. એટલે પરમિશન લીધી. આદિવાસીઓને અહીં રહે તેટલા દિવસ કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. પછી પોતાની જીવાએ જાય ત્યારે હતાં તેવાં ને તેવાં થઈ જાય છે.

અમે ગયા ત્યારે એક બાઈ પોતાની દીકરીનાં ત્રણ બાળકો સાથે દવા કરાવે છે તે મળી. સૌભ્ય લાગી. ઘણી ઠીંગણી અને વાન કાળો હતો. અમે બિસ્ટિકટ વગેરેનાં પડીકાં આપ્યાં. મકાન રોડથી નીચે ખાડામાં હોવાથી ઉપર આવ્યા અને ત્રણ બીજી આદિવાસી સ્વીઓ આવતી દેખાઈ. તે આંગીજતિની હતી. કદાચ અહીં દવા કરાવવા આવી હશે. આ ટાપુ ઉપર આંબાનાં વૃક્ષો વધારે છે અને ઘણો મોર આવેલો છે. બજારમાં કેરીઓ પણ વેચાય છે. અહીં કેરીનાં જૂમખાં હોય છે, જેમ દ્વારા એક એક છૂટીછૂટી કેરી લાગતી નથી. વનમાં સરેરા અને જાંબલી ફૂલોના ઘણા છોડ જોવા મળે છે. સોપારી અને નાળિયેરીનાં પુષ્ટ વૃક્ષો છે. નાળિયેરો ઘણાં મોટાં થાય છે અને સોપારીનાં જૂમખાંનો પાર નથી. અંતે લાંબો પ્રવાસ કરીને અમે સમુદ્રતટે પહોંચી ગયા. બીચ સરસ છે અને ઘણા લોકો સ્નાન કરી રહ્યા છે. ઘણા

કુટબોલ વગેરે રમતો રમી રહ્યા છે. અમે કિનારે એક વૃક્ષની નીચે બધા ગોઈવાયા. પ્રો. કોટકની પાસે સારું ગળું છે અને જૂનાં ગીતોનો ભંડાર પણ છે. તે ગાવા લાગ્યા, મને પણ જૂનાં ગીતો ગમે છે માત્ર સંગીતના કારણે જ નહિ પણ તેના અર્થોના ઉંડાણના કારણે. કોટક ગાઈ રહ્યા છે ‘હાયે હાયે એ જાલીમ જમાના.’ મેં તેના અર્થ કર્યા. બધાને લાગી આવ્યું ખાસ કરીને કોટક ભાવ-વિભોર થઈ ગયા. ભારત પ્રેમ કરવાનો દેશ નથી કારણ કે પ્રજા એટલી બધી રૂઢિઓમાં જીવન જીવે છે કે તે લગ્ન પહેલાંનો કે લગ્ન વિનાનો પ્રેમ સહન કરી શકતી નથી. પણ હદ્દયને આંખ હોતી નથી. ને નાત-જાત, ઉંમર કે વાન જોતી નથી. આંધળી થઈને કૂવામાં કૂદી પડે છે. જેમાંથી ગાથા ઊભી થાય છે. અને પ્રેમગાથા કહેવાય છે. અહીં મોટા ભાગે પ્રેમગાથા કરુણાંત હોય છે એટલે ગીતો પણ દર્દનાક હોય છે. પણ્ચિમમાં કિશોરાવસ્થાથી છેક વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પ્રેમ કરવાની છૂટ હોય છે. પ્રેમ ન કરે તો લોકોને નવાઈ લાગે. પ્રેમ કરે તો લોકો સહાયક બને, વિરોધી નહિ. એટલે કરુણાંતિકા હોતી નથી અથવા બહુ ઓદ્ધી હોય છે. અને કરુણાંતિકા વિના પ્રેમગાથા જામતી નથી. ‘એકોરસ: કરુણમેવ’ —ભવભૂતિએ ઠીક જ કહ્યું છે. આ ગીત કઈ ફિલ્મનું છે તેની મને ખબર નથી પણ જાણવા મળ્યું કે ‘શાહજહાં’નું છે. એક બાદશાહને પણ જમાનો એટલો નડ્યો કે તેને ‘હાયે હાયે’ કહેવું પડ્યું.

ઉમેશની સાથે બે જૈન યુવાનો પણ આવેલા છે. તે બધા પણ ગીત અને તેના અર્થ સાંભળી રહ્યા છે. મેં પૂછ્યું કે જૈન પરંપરામાં કોઈ પ્રેમગાથા છે? તો બધા વિચારમાં પડી ગયા. જેના પાળિયા હોય તેને જ પ્રેમગાથા હોય. જેના પાળિયા ન હોય તેની પ્રેમગાથા પણ ન હોય. પ્રેમગાથા, શૌર્યગાથા અને ભક્તિગાથા ત્રણે પરસ્પરની પૂરક છે. ત્રણેની સમાપ્તિ બલિદાનમાં થતી હોય છે. જે બલિદાન આપી શકે તે જ ભારતમાં પ્રેમ કરી શકે છે. પણ્ચિમનો પ્રેમ સંયોગથી ભરપૂર હોય છે, ભારતનો પ્રેમ વિયોગથી ઝૂરતો અને રોતો કકળતો હોય છે. છેક સુધી ઝૂરતો અને રોતો કકળતો આંખ મીંચી હોય છે. સતત સંજોગમાં જીવતો પણ્ચિમનો પ્રેમ વાસનાપ્રધાન બની જતો હોય છે જ્યારે સતત વિયોગમાં તરફડતો ભારતનો પ્રેમ, ધગધગતા અધિનમાં શેકાઈને, તવાઈને વાસનાહીન વિશુદ્ધ બનતો રહે છે. વાસનાને ઘણા વિકલ્પો હોય છે. ‘તું નહિ તો બીજો, બીજો નહિ તો ત્રીજો’ એમ, પણ પ્રેમને વિકલ્પો નથી હોતા. ‘તું જ, માત્ર તું જ, બીજો કોઈ નહિ’ બસ આમાંથી જ ગાથા રચાતી હોય છે. જ્યાં વિકલ્પો હોય છે ત્યાં ગાથા હોતી નથી. વિકલ્પોની ગાથા ન હોય. એકત્વની જ ગાથા હોય. વિકલ્પો શરીરની આવશ્યકતા છે. એકત્વ હદ્દયની પીડા છે. પ્રેમ શરીરથી નહિ., હદ્દયથી થતો હોય છે. શરીરધારીઓ તેને સમજી કે સ્વીકારી શકતા નથી. હદ્દયધારીઓ (હિલવાલાઓ) જ તેને સમજી અને સ્વીકારી શકે છે. રૂઢિઓ—રિવાજો શરીરના હોય છે. હદ્દયના નહિ. એટલે બન્નેમાં ભારે ખેંચતાણ થાય છે. બસ આમાંથી ગાથા રચાય છે.

જે લોકો અર્થપ્રધાન જીવતા હોય છે તે પ્રેમગાથા કરી શકતા નથી. તે ભક્તિગાથા પણ કરી શકતા નથી. કદાચ ભક્ત થાય તોપણ બ્યાપાર આવી જાય. કારણ કે તેનો આત્મા ભક્તિનો નહિ, ધનનો છે. અને બીજું, અર્થપ્રધાન જીવન જીવનારા મોટા ભાગે આબરૂદાર માણસો હોય છે. આબરૂદાર માણસો પણ પ્રેમ ન કરી શકે. હા, લગ્ન કરી શકે. લાખખોનો વરઘોડો અને લાખખોના જમણવાર કરી શકે પણ પ્રેમ ન કરી શકે. કારણ કે ફના ન થઈ શકે, એટલે તેમની પ્રેમગાથા ભાગ્યે જ હોય છે. વરઘોડા અને જમણવારો વર્તમાનમાં જ્યજ્યકાર કરાવતા હોય છે. ફનાગીરી પાછળથી પૂજાતી હોય છે —અમરગાથાના દ્વારા. એટલે સૂર્ઝી ફૂકીરો પરમાત્માની સાથેના પ્રેમને ‘દીકેહકીકી’ (દૈવીપ્રેમ) અને વાસનિકપ્રેમને ‘દીકેમિજાજી’ (વાસનિકપ્રેમ) કહે છે. બે માણસો વચ્ચે પણ જો દૈવીપ્રેમ હોય તો જીવન ધન્ય ધન્ય થઈ જાય. ગીત અને તેના અર્થો લાંબો સમય સુધી ચાલ્યા. તેવામાં એક સાધુ બ્રહ્મચારીજી આવી ગયા. તેઓ ચિન્મય-મિશનના છે અને અહીં આશ્રમ ચલાવે છે. સાથે ઘણા ભક્તો પણ છે. તેમને નાસ્તા-પાણી કરાવ્યાં. ઉમેશ ઘણા અડદિયા પણ લાવ્યો છે, જેનો ઉપયોગ અવાર-નવાર મારા હાથે થયા કરે છે. તેમણે ધૂન બોલાવી. સૌ પ્રેમથી બોલ્યા. ઉમેશ દુરાગ્રહી છે. તેની હઠ પૂરી કરે તો જ જીપે. મારે જમવું નથી પણ તે આગ્રહ ઉપર આગ્રહ કરી રહ્યો છે. અંતે મારે ધમકી આપવી પડી કે ‘હમ દુર્વાસા હોય’ પછી જંયો.

બીચ ઉપર ઘણા બધા યુવાનો રમી રહ્યા છે. બધાને ચોકલેટો અને ખારી સીંગ ખવડાવી જેથી આત્મીયતા વધી ગઈ. હવે પાછા ફરી રહ્યા છીએ. પેલા બ્રહ્મચારીજીના ભક્તો મોટાં-મોટાં તપેવામાં રસોઈ બનાવી રહ્યા છે. જાણીતા હોવાથી અહીં જ ગરમાગરમ જમવાની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. એક પર્યાટકોની બસ આવી જેમાં મોટા ભાગની સ્વીઓ મુસ્લિમ છે. બધાને પ્રેમથી પ્રસાદ આપ્યો અને સૌએ લીધો. આદાન-પ્રદાનથી પ્રેમ વધે છે. સંબંધો સુધરે છે.

અમે માઉન્ટ હેરિયેટ જઈ રહ્યા છીએ. રસ્તામાં સોપારીઓનાં જંગલનાં જંગલ આવે છે. પુષ્કળ સારી સોપારીઓ અહીં થાય છે. પણ

કાચી ન ખવાય. અમે ઘણું નીચે ઊતરીને સમુક્રકિનારે પહોંચ્યા હતા. હવે તેટલું જ ઉપર ચઢી રહ્યા છીએ. રસ્તા બહુ જ સાંકડા અને ખાડાવાળા છે, આ ડ્રાઇવરો અહીં ચાલી શકે. મેં અમારી ‘એમ્બેસેડર’ને ‘બિરલા ટેન્ક’ નામ આપ્યું છે. સેનાની ટેન્ક જેવી છે. રસ્તામાં ઘણી જગ્યાએ દુર્ગામાતાનાં મંદિરો છે. હિન્દુપ્રજા પ્રાંત વાર ભગવાનનું રૂપ બદલે છે. અહીં બંગાળી લોકોનો વધુ વસવાટ છે એટલે દુર્ગામાતા છે. જ્યાં તામિલપ્રજા વધારે હોય છે ત્યાં ‘એયપ્પા’નાં મંદિરો હોય છે. આ વિવિધતાના કારણો અવ્યવસ્થા અને વિભાજન તો થાય છે, પણ જન્મન નથી થતું. સૌને પગે લાગવાની ઉદારતા પણ આવે છે. દુર્ગામાતાના મંદિરે અહીં પણ અવાર-નવાર બકરા વગેરેનું બલિદાન પણ અપાય છે. ચુસ્ત અહિંસક પ્રજા લોહી જોઈ શકતી નથી એટલે પરાકમી થઈ શકતી નથી. હિંસકપ્રજા સ્વરસ્થતાથી લોહી જોઈ શકે છે, એટલે સમય આવ્યે તે લોહી વહાવી શકે છે. સમય ઉપર લોહી વહાવી શકે તે જ રાજ્ય કરી શકે છે. ચુસ્ત અહિંસક પ્રજા બહુ બહુ તો બ્યાપાર કરે, રાજ્ય ન કરે. ટેક્સ ભરે અને જીવે, પણ હા, જો સારું શાસન ચાલતું હોય તો, નહિ તો ભાગ ભાગ કરે હરણાંની માફક. આ ગાડી રહેમાનની નથી, કોઈ હિન્દુની છે. એટલે સ્થિરસ્થિર ઉપર માતાજીની ચૂંદણી બાંધી છે અને સામે જ શિવજીની નાની પ્રતિમા છે. રહેમાનને પ્રતિદિન સવારે અગરબત્તી કરવામાં કશો વાંધો આવતો નથી. એ પ્રેમથી રોજ અગરબત્તી ફેરવે છે. હા. જે દિવસે અહીં મદરેસા આવશે અને કણ્ણરતાનો ઉપદેશ અપાશે ત્યારે આ અગરબત્તી બંધ થઈ જશે. પણ ત્યારે રહેમાન ઘણે દૂર ખસી ગયો હશે. નોકરીથી અને ભાઈચારાથી..

પૂર્વ કદ્યું તેમ આજે બકરીઈદ છે અને અમે મુસ્લિમપ્રધાન ગામોમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. એક સજ્જન મોટા વાસણમાં શરબત બનાવીને આવતા-જતા બધા માણસોને શરબત પિવડાવી રહ્યા છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ-બ્રિસ્ટી વગેરે બધા જ પ્રેમથી શરબત પી રહ્યા છે. પ્લાસ્ટિકના ગલાસમાં પીને બધા હસતે ચહેરે વિદાય થઈ રહ્યા છે. આવાં એકતાનાં દશ્યો જોઈને આનંદ થાય છે. ‘લાલુ કુલ્લડ’ હજુ અહીં આવ્યાં નથી. અમે તો રેલવેમાં પણ ક્યાંય લાલુ કુલ્લડ જોયાં નહિ. તદ્દન અવ્યાવહારિક નિષયો મોટી ખુરશી ઉપર બેઠેલા નાના માણસો કરતા હોય છે. આ આખો પ્રદેશ મુસ્લિમોનો છે. મકાનો સારાં અને ભવ છે એટલે સુખી લાગે છે. અહીં બધા સામાન્ય કેદીઓ અને આજાઈના કેદીઓનાં સંતાનો વસે છે.

28-1-06

*

19. હેરિયટ વગેરે

અમે હવે માઉન્ટ હેરિયટ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. સમુદ્રના કિનારે ચાલતો રોડ રીપેર થઈ રહ્યો છે ઘણાં સ્વી-પુરુષો મજૂરી કરી રહ્યાં છે. ગાડી ઊભી રખાવીને બધાંને એક એક લાડુ આપ્યો. બધાં ખુશખુશ થઈ ગયાં. પ્રવાસમાં હંમેશાં ગરીબો અને મહેનતુ માણસો પ્રત્યે સક્કિય સદ્ગ્રાવ રાખવો જોઈએ. થોડીક ઉદારતાથી તમે તેમનાં હૃદય જીતી શકો છો.

માઉન્ટ હેરિયટના પ્રવેશદ્વારે ટિકિટ લેવી પડે છે. કેમેરાની પણ, અમે બધા પ્રવેશદ્વાર આગળ ઊભા છીએ. એક ગાડીને પંક્યર પડ્યું છે. તે ઠીક થાય ત્યાં સુધી ઊભા રહેવાનું છે. વન વિભાગના કર્મચારીઓનાં આઠ-દશ ઘરો છે. ફરી ફરીને સૌને માણસદીઠ એક એક લાડુ આપ્યો. મારી દસ્તિએ સૌથી મોટો યોગ 'પ્રસન્નતા યોગ' છે. અર્થાત્ તમારું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે એ પ્રસન્નતા યોગ છે. પ્રસન્નતા નિર્દોષ હોવી જોઈએ. આવી પ્રસન્નતા, ઉદારતાથી, સેવાથી અને સદ્ગ્રાવથી મળતી હોય છે. તમે કોઈને કાંઈક પ્રેમથી આપો, પ્રેમથી ખવડાવો તો પ્રસન્નતા યોગ પ્રાપ્ત થાય.

આ એક અત્યંત સુંદર પર્વત છે. અંગ્રેજોએ આ પર્વતને સૌંદર્ય અને હવાખાવા માટે વિકસાવેલો. શિખર ઉપર સુંદર બગીયો તથા દૂર-દૂરનાં સુંદર દશયો જોવા માટે લાકડાનાં બનાવેલાં ઊંચાં સ્થાનો છે. ઉપર ચઢીને સામેના સમુદ્રની પેદે પારનું પોર્ટ બ્લેયર વગેરે જોયું. પ્રો. કોટકનો કેમેરો તો ચાલુ હોય જ. સુંદર પર્વતશિખર જોવાનો તથા સામેનાં દશયો જોવાનો બધાને આનંદ આવ્યો. પશ્ચિમી લોકો જીવનને માણસા ઉપર ભાર મૂકે છે. જીવન માણસો. જીવનથી ભાગો નહિં, એટલે ગળાડૂબ કાર્યો વચ્ચે પણ એન્ઝોયવૃત્તિ પણ રહે છે. અહીં આનંદ-પ્રમોદ કરવા માટે મોટા-મોટા અમલદારો પણ આવતા અને હા, તેમની પત્નીઓ તો હંમેશાં સાથે હોય જ. વાઈસરોય લોડ મેયો પણ અહીં આવેલા અને નીચે ઉિતરતી વખતે શેરઅલીએ તેમની હત્યા કરી નાખેલી તે વાત આપણો પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ.

ગોરાઓ આનંદ-પ્રમોદમાં કે પ્રવાસમાં મોટા ભાગે પોતાની પત્નીઓને સાથે જ રાખે. તેથી પત્નીનો બૌદ્ધિક વિકાસ સરખો થતો રહે. જેના કારણે બૌદ્ધિક કાર્યક્રમ ન થાય, બીજું પત્ની.., પતિનું અને પતિ પત્નીનું ચારિત્રિક રક્ષણ કરે. એકલો પુરુષ કે એકલી સ્ત્રીનું રક્ષણ ન પણ થઈ શકે. તેના માટે ચારિત્રિક ભયસ્થાનો ઘણાં ઊભાં થઈ શકે છે. અને કદાચ ચારિત્રિક ભૂલ ન થાય તોપણ થવાનો ભય તો રહે. એકબીજાની ગેરહાજરીમાં પતિ-પત્નીને એકબીજા પ્રત્યે શંકા-કુશંકા થવાનો પણ ભય રહે, જેથી ગૃહકલેશ થઈ શકે. પણ સાથે ને સાથે રહેવાય તો ઘણા દોષો મટી જાય. અમે 32 પ્રવાસીઓ માત્ર પુરુષો જ છીએ. એક પણ સ્ત્રી સાથે નથી તેથી વાતચીતમાં ઘણી હળવાશ રહે છે અને બધા કાર્યક્રમો સમયસર થઈ શકે છે. ઘણાનું કહેવું છે કે જ્વાળામુખીથી બચવા માટે તો જ્વાળામુખી-દર્શને આવ્યા છીએ. વળી સાથે જ્વાળામુખી રાખવાનો શો અર્થ? હું તેમની સાથે સંમત નથી. ઘણી વાર પત્નીને જ્વાળામુખીનું રૂપ આપવામાં પુરુષ પોતે જ કારણરૂપ હોઈ શકે છે, અને તે પોતાનું જ્વાળામુખી રૂપ જોઈ શકતો નથી, કદાચ સહભામણથી જૂનું ચંદ્રવાળું મુખ પાછું પણ આવી શકે છે. એક અંગ્રેજની પત્નીના નામે આ પર્વતનું નામ 'હેરિયટ' રાખ્યું છે. માઉન્ટ હેરિયટ જોઈને અમે હવે નીચે ઉિતરી રહ્યા છીએ. એક જગ્યાએ રહેમાને ગાડી ઊભી કરી દીધી અને પછી કહ્યું કે આ સામેનું દશ્ય જુઓ. મને કાંઈ સમજણ ન પડી. પછી કહે કે હવે 20 રૂપિયાની નોટ કાઢો. અમે નોટ કાઢી અને કહ્યું કે આ નોટનું પાછળનું દશ્ય જુઓ. અમારા આશ્ર્ય વચ્ચે જોયું કે આ તો આ દેખાય તે જ દશ્ય છે. વીસ રૂપિયાની નોટ ઉપર આ જ દશ્ય અંકિત થયેલું છે. ચાલો, આપણી કરન્સી ઉપર આંદામાન પણ આવી જાય છે, તેનો આનંદ થયો.

અમે એક એવી જગ્યાએ આવી ગયા જગ્યાં શેરઅલીએ લોડ મેયોની હત્યા કરી હતી. એક મોટા બોડ ઉપર એક તરફ હિન્દીમાં અને બીજી તરફ અંગ્રેજીમાં ઘટનાક્રમ લખેલો છે. મને લાગે છે કે આ આખી ઘટનાને પ્રતિમાઓના દ્વારા મૂર્તિમંત કરવી જોઈએ. અમે બધાએ આ સ્થળના ફોટો પડાવ્યા. કદી કોઈ વાર મોટી જેલમાં જઈને જોઈએ કે સૌથી વધુ કેદીઓ કઈ કોમના તથા કયા ધર્મના વધુ છે. જેલમાં વાણિયા-બ્રાહ્મણ બહુ ઓછા હશે, કદાચ ન પણ હોય, કેમ? આબરુદારો, ફોજદારી અપરાધી નથી હોતા અથવા ઓછા હોય છે, બીજી તરફ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં જઈને જોજો તો સૌથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ આ કોમોના જોવા મળશે. સૌથી ઓછા વિદ્યાર્થીઓ જે ધર્મ કે કોમના

હશે તે પછાત હશે અને તે કંઈક અંશે વધુ પડતા ફોજદારી અપરાધો કરનારા હશે. જો આ વાત સાચી લાગે તો ઉત્તમ રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે શિક્ષણનું મહત્ત્વ કેટલું બધું અનિવાર્ય થઈ જાય છે?

લોર્ડ મેયોની હત્યા તા. 8-2-1872ની સાંજે 7 વાગ્યે શેરઅલીએ કરી હતી અને શેરઅલીને 18-3-1872ના વાઈપર દ્વીપમાં ફાંસી અપાઈ હતી. જો તે સ્વાતંત્ર્ય સેનાની હોત તો બીજો ભગતસિંહ બની ગયો હોત. અમે બામ્બૂ ફ્લેટ જેટી ઉપર આવી ગયા. અમારી બધી કાર ફેરી ઉપર ચઢીને પાર થઈ. પ્રો. સંતોકીનું કહેવું છે કે અહીં ચોરી-લૂંટ નથી થતી તેનું એક કારણ એ પણ છે કે ચોર ભાગીને જાય ક્યાં? ભાગવાની જગ્યા જ નથી. પોલીસ ચોવીસ કલાકમાં પકડી લે તેવી ભૌગોળિક સ્થિતિ છે. જો જંગલમાં ભાગી જાય તો જારવાલોકો કાચા ને કાચા ખાઈ જાય.

પોર્ટ બ્લેયરમાં અંગ્રેજોના વખતથી ગુરુદ્વારા છે ત્યાં લંગર ચાલે છે. કોઈ પણ આવે અને જમી શકે છે. રહેવા-ઉત્તરવાની પણ સર્સ્તી સગવડ છે. શાનીજી ભલા માણસ છે. ત્યાં જે જાય તેમને માથું ઢંકવા માટેના રૂમાલ મળે છે. બધાને સારું લાગ્યું. શીખ ધર્મનાં અનેક આકર્ષણોમાં એક આકર્ષણ લંગર પણ છે. અમારામાં ઘણા લોકોને જે સારા-સારા અનુભવો થયા તે બધાએ કહ્યા. અમરેલીના મગનભાઈ રાણવા (વણકર)નું કહેવું છે કે આ કાલાપાનીની પ્રજા આટલી બધી સારી હોવાનું કારણ મને તો લાગે છે કે હિન્દુ કે મુસ્લિમાન કોઈનો ધર્મગુરુ અહીં પહોંચ્યો નથી તે છે. તેમનું કહેવું છે કે ગઈ કાલે ઈંદ હતી અને મેં જોયું કે એક મુસ્લિમ બાઈ મંદિર બહાર હાથ જોડીને ઊભી હતી. ભારત સરકારે અહીં ધર્મગુરુઓને આવવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ. સૌ-સૌનાં પોત-પોતાનાં મંતવ્યો હતાં. બાવળાના શ્રી જીણાભાઈ ભરવાડનું કહેવું હતું કે, અહીં ખાસ મંદિરો કે બીજાં ધર્મસ્થાનો દેખાતાં નથી, કોઈ ગુરુઓ નથી, વ્યક્તિપૂજા નથી છતાં લોકો આટલા બધા સારા છે તો નવાઈ લાગે છે. અહીં ડીઝલ-પેટ્રોલ બધું સર્સ્તાં છે.

બનતાં સુધી અમે બધા રોજ રાત્રે ધર્મચર્ચા કરીએ છીએ. રોજ જુદા-જુદા વિષયો ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. આજનો વિષય હતો કે ‘ઉત્તમ ધર્મ કયો?’ મારો જવાબ હતો કે જે લોકોને ત્રણ તત્ત્વો આપે છે. આ ત્રણ તત્ત્વો છે: 1. પ્રજાને બળવાન બનાવે, 2. પ્રજામાં એકત્તા કરાવે અને વર્ધારે અને 3. પ્રજાનો ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક વિકાસ કરાવે તે.

એનાથી ઉલદું, 1. જે પ્રજાને નમાલી બનાવે, તે પ્રજાને બીકણ, ડરપોક અને કાયર બનાવી ગુલામ કે દબાયેલી બનાવશે તે અધમ ધર્મ છે. 2. જે ધર્મ પ્રજામાં ઘણાં વિભાજન કરાવે છે તે પણ અધમ છે. કારણ અસંખ્ય સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો વગેરેના દ્વારા પ્રજાનું વિભાજન કરીને પછી પહેલાં વ્યક્તિપૂજા અને પછી વંશપૂજા કરાવીને પ્રજાનું શોષણ કરનારો થઈ જશે. 3. ત્રીજો ધર્મ જે વિજ્ઞાનનો અને વિકાસનો વિરોધ કરે છે. તે પ્રજાને ગરીબ અને પછાત બનાવવામાં કારણ બનશે. આ ત્રણ દોષો હોય તે ધર્મ કદી પણ મહાન થઈ શકે નિઃ.

29-1-06

*

20. સમુદ્રયાત્રાથી ચેન્નઈ

આજે સ્વામી વિવેકાનંદજીની જયંતી છે. પોર્ટ બ્લેયરમાં રામકૃષ્ણ મિશન છે અને સ્વામી વિવેકાનંદજીના નામે ચાલતી સ્કૂલ પણ છે. તેના સંચાલક મારી પાસે આવીને આમંત્રણ આપી ગયા હતા પણ આજે જ અમારે વિદાય થવાનું હોવાથી મારાથી જવાય તેમ ન હતું તોપણ સમય કાઢીને થોડા સમય માટે ગયો. સંન્યાસપદ્ધતિમાં સ્વામીજીએ મહત્વનું પરિવર્તન કરાવ્યું હતું, તેમણે ખિસ્તી પદ્ધતિ પ્રમાણે મિશનરી સ્કૂલો, હોસ્પિટલો કરાવ્યાં અને સંન્યાસીઓને સેવાની દીક્ષા આપી. લગભગ દોઢ્સો ઉપરની સંસ્થાઓ વિશ્વભરમાં સેવાનું કર્ય કરી રહી છે. થોડો સમય બેસીને હું આવતો રહ્યો કારણ કે અમારે સ્ટીમર પકડવાની હતી.

આજે અમારો ડ્રાઇવર મહભૂમદ છે, તે પણ બાંગલાદેશી છે. આ ગાડી પણ કોઈ હિન્દુ માલિકની છે. સામે જ નાની સરખી માતાજીની છબી છે. મહભૂમદને કશો વાંધો નથી. કોઈ મુસલમાનની અલગ ઓળખ નથી, કારણ કે કોઈ દાઢી રાખતા નથી. બધા સરખા જ દેખાય છે. સ્વીઓ સાડીઓ પહેરે છે. બુરખો ભાગ્યે જ દેખાય છે. અમૂલદાસે થોડી ગરબડ કરીને હોટલના રૂમોના ભાવ બમણા લખાવ્યા. આ માણસથી કોઈને પણ સંતોષ નથી.

અહીં ઘણાં મ્યુઝિયમો છે, તેમાંના ત્રણેક અમે જોયાં પણ ખાસ કાંઈ દમ ન લાગ્યો.

અમારી સાથે અમરેલીના બે-ત્રણ જૈન યુવાનો છે. જે ઉમેશના બાળગોઠિયા છે. અવાર-નવાર તે ઉમેશનાં ઘણાં પરાક્રમોની વાતો સંભળાવે છે. ઉમેશનાં એટલાં બધાં પરાક્રમો છે કે મને લાગ્યું કે ‘ઉમેશનાં પરાક્રમો’નું પુસ્તક લખાવું જોઈએ. પણ અફસોસ, શ્રીકૃષ્ણ જેમ કુરુક્ષેત્રમાં જીતીને ઘરમાં—દ્વારકામાં—હારી ગયા હતા. તેમ આ પણ ઘરમાં પરાક્રમ કરી શકતો નથી. મહાપુરુષો ઘરમાં હારતા હોય છે. બહાર જીતવું સરળ બની શકે પણ ઘરમાં વિજય મેળવવો બહુ જ કઠિન હોય છે.

હવે અમે બધા બંદર ઉપર પહોંચી ગયા છીએ અને ‘સ્વરાજદીપ’ સ્ટીમર આગળ ઊભા છીએ. પ્રવેશ કરતાં પહેલાં મોડિકલ ચેકઅપનો સિક્કો લગાવવો જરૂરી હોય છે. કર્મચારી આંખ મીંચીને કશું જ ચેકઅપ કર્યા વિના જ સિક્કો લગાવી આપે છે. બારસો માણસનું ચેકઅપ કરે તો કેટલો સમય લાગે? સરકાર પણ ઘણાં ખાનાંપૂર્તિનું કામ કરતી હોય છે.

અમારી બે બેંગો મળતી નથી. મજૂર કયાં લઈ ગયો તે જણાતું નથી. ભીડમાં મજૂરને કયાં ખોળવો? સચિનની અણાવાડત અથવા બેકાળજીનું આ પરિણામ જ કહેવાય. અંતે સમાચાર મળ્યા કે મજૂર, બન્ને બેંગોને સ્ટીમરમાં કેબિનમાં મૂકી આવ્યો છે. અશાંતિ દૂર થઈ. આપણો ગમે તેમ કહીએ પણ હું અને મારું રહેતું જ હોય છે. જો બેંગો ન મળી હોત તોપણ કશો વાંધો ન હતો કારણ કે કપડાં અને મેવા સિવાય ખાસ કાંઈ હતું નહિ. તોપણ થોડીક અશાંતિ તો થઈ ગઈ. તો જો બેંગોમાં મહત્વની વસ્તુઓ હોત તો શું થાત? અહું અને મમત્વનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અર્થહીન અને અવ્યાવહારિક છે. કારણ કે જીવન માટે તે જરૂરી છે. એટલું જ નહિ અમુક અર્થમાં તે કલ્યાણકારી પણ છે. જો મમત્વ ન હોય તો કશી કાળજી જ ન રહે. બેંગો અમારી હતી. એટલે અમને અશાંતિ થતી હતી. બીજાને નહિ. હા, જો બીજાની બેંગો હોત તો તેમને અશાંતિ થાત, અમને નહિ. અશાંતિના કારણો ઉપાયો થયા. જો કશી જ અસર ન થઈ હોત તો ઉપાયો પણ ન થાત અથવા ધીરે ધીરે જેમતેમ થાત. જે તીવ્રતા અને તત્પરતા રહેવી જોઈએ તે ન રહેત. અહું અને મમત્વ પણ યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય પ્રમાણમાં રહે તો તે કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. મારો ધર્મ, મારો દેશ, મારું વતન વગેરે કલ્યાણકારી મમત્વ છે. અંદર જવા માટે ભારે ભીડ છે. લોકો લાઈન તોડીને આગળ જવા માગે છે. અંતે અમે અંદર પ્રવેશ્યા પણ ‘સ્વરાજદીપ’ તો ઘણી દૂર ઊભી છે. સ્વરાજ દીપની જગ્યાએ માત્ર ‘સ્વરાજ’ નામ રાખ્યું હોત તોપણ ચાલત. ટૂંકું નામ બોલવામાં સરળ રહે છે. આ સ્ટીમર સાત માળની છે. અમે ત્રીજા માળે છીએ. 315 નંબરની કેબિનમાં અમે છ જણ છીએ. કેબિન સરસ અને પથારીઓ પણ સરસ છે. પાછાં છ એ છ જણનાં મોટાં કબાટો પણ છે. ઉપર ફસ્ટ્ટકલાસમાં ચાર જણ જ રહે છે અને તેના ઉપર ડીલક્ષમાં તો માત્ર બે જણ જ કેબિનમાં રહે છે. અમારાથી નીચેના માળમાં મોટા હોલમાં પથારીઓ છે. કેબિનો નથી. બ્યાવસ્થા સારી છે. ત્રણ-ચાર રસોડાં છે. કુલ 1200 માણસોની બ્યાવસ્થા છે. 11 વાગ્યે ઊપડવાની હતી પણ અત્યારે એક વાગ્યો છે, પણ સ્ટીમર ચાલતી નથી. પછી જાણવા મળ્યું કે સ્ટીમર તો એક કલાકથી ચાલે છે. જુઓ, બારીમાંથી. મને નવાઈ લાગી. ચાલવાનો જરાય અણસાર આવતો નથી, પેટનું પાણી પણ હાલતું નથી. 1970માં

હું ઈસ્ટ આફ્ઝિકા સ્ટીમરમાં ગયેલો. ‘સ્ટેટ ઓફ્સ હરિયાણા’ તેનું નામ હતું. પણ તે એટલી બધી ડેલતી હતી કે ચાલી શકતું પણ ન હતું. આ સીટનો માણસ પેલી સીટમાં પછડાય તેટલા હિલોળા આવતા હતા. આ તો જરાય હાલતી નથી. વિમાનમાં પણ થોડીક ધ્રુજારી તો આવતી હોય છે. અહીં તો કશી જ ખબર પડતી નથી જાણે કે ઘરમાં બેઠા હોઈએ તેવું લાગે છે.

લાલજીભાઈ મારા માટે કેન્ટિનમાંથી દાળ—ભાત—શાક વગેરે લઈ આવ્યા. મેં જીદ પકડી કે પૈસા લો તો જ જમું. લાલજીભાઈ રોજ પોતાના જ પૈસાથી લાવે છે અને જમાડે છે. 50 રૂપિયામાં એટલી બધી દાળ અને ભાત આપે છે કે અમે પાંચ જણા આરામથી જમી શકીએ છીએ. તામિલ લોકો ભાત ખાય છે. તેમના ખોરાક પ્રમાણો અપાય છે અને આપણા ગુજરાતીઓનો ખોરાક થોડો એટલે એકનું ભોજન 4-5 જણા સારી રીતે જમી શકે છે.

હજુ અમે આંદામાનના ટાપુઓની સમાંતર ચાલી રહ્યા છીએ. કારણ કે આંદામાન ટાપુ ઘણો લાંબો છે. તેની પર્વતમાળાઓ દેખાઈ રહી છે.

‘સ્વરાજ દ્વીપ’

હવે આ સ્ટીમર ‘સ્વરાજ દ્વીપ’ વિશે થોડી માહિતી પ્રાપ્ત કરીએ. શ્રી લાલજીભાઈ કેપ્ટન પાસે જઈને લઈ આવ્યા છે.

આ જહાજ શીપિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા—એ વિશાખા-પણનમ્માં 1999માં બનાવેલું. આ દેશી બનાવટનું જહાજ છે, જેને જોઈને ગૌરવ લેવાનું મન થઈ જાય છે.

સ્ટીમરની લંબાઈ 157 મીટર છે. પહોળાઈ 21 મીટર છે અને જળલેવલ 7 મીટર છે. તેની ઊંચાઈ લગભગ 33 મીટર એટલે કે 100 ફૂટ છે. જેમાં બાર મીટર પાણીમાં અને 21 મીટર પાણી બહાર રહે છે. પાણીવાળા ભાગમાં થડ્કલાસનાં માણસોની સીટો હોવાથી તેમને બારીઓ નથી એટલે બહારનાં દશ્યો જોવાતાં નથી—આમાં 1200 પ્રવાસીઓ અને 110 સ્ટાફનાં માણસો રહી શકે છે. વિશાખાપણનમ્માં શીપયાર્ડમાં દેશી કારીગરોએ તેનું નિર્માણ કર્યું છે. એવું કહેવાય છે કે પોલેન્ડના એક જહાજ ઉપરથી આ જહાજની રચના થયેલી છે. આ જહાજને અકરમાત થાય અને પ્રવાસીઓને બચાવી લેવા હોય તો તે 1303 પ્રવાસીઓને બચાવી શકે છે. આ જહાજના બન્ને પડખે 150 પ્રવાસીઓ બેસી શકે તેવી આઠ મોટી બોટો રખાયેલી છે. તથા 55 પ્રવાસીઓ બેસી શકે તેવી બીજી એક બોટ રખાયેલી છે. દરેકમાં પોત-પોતાનાં એન્જિન છે. તથા બધી બોટોને એવી રીતે રાખેલી છે કે મુશ્કેલીના સમયમાં ચેન-કંપા દ્વારા તરત જ પાણીમાં ઉતારી શકાય અને પ્રવાસીઓ માત્ર એક જ પગથિયું ચઢીને તેના ઉપર બેસી શકે. દરેક કેબિનમાં કોને કઈ બોટ ઉપર બેસવું તે લખેલું છે. અમારે ત્રીજા નંબરની બોટ ઉપર બેસવું એવું લખેલું છે. લાઈફ જેકેટ મોટાં માટે 1396 છે. જે દરેકની કેબિનના કબાટ ઉપરના બંડારિયામાં છે તથા 250 નાનાં બાળકો માટે છે. આ જહાજ ઉપર 25 ટન વજન ઊંચકી શકે તેવી બે કેનો છે અને બીજી સામાન્ય કેન પણ છે. અને 953 કયુબિક મીટર જગ્યા કારગો માટે છે.

આ સ્ટીમર દેશી બનાવટની આટલી સરસ હોવાથી આનંદ થાય છે. અમે અવાર-નવાર ડેક ઉપર જઈએ છીએ અને ચારે તરફ માત્ર સમુદ્ર જ સમુદ્ર જોઈએ છીએ. કયા કાળ ચોઘડિયામાં આપણા ધર્મચાર્યોએ સમુદ્રયાત્રાનો નિષેધ કર્યો હશે તે યાદ કરીને અત્યંત દુઃખ થાય છે. જો આવો નિષેધ ન હોત તો વિશાળ સમુદ્ર ઉપર ભારતનો પ્રભાવ હોત, તો બીજા લોકો સમુદ્રમાર્ગે ભારત ઉપર ચઢી આવ્યા ન હોત. સુખ એટલું છે કે આપણે ધર્મમાં સુધારો સ્વીકારીએ છીએ એટલે હવે ઘણુંબધું બદલાઈ ગયું છે.

અહીંની કેન્ટિનમાં રોજ બન્ને સમય દાળભાત જ મળે છે. રોટલી, પૂરી વગેરે થતું નથી કારણ કે પ્રવાસીઓમાં મોટી સંખ્યા તામિલોની છે. પણ રસોઈ સારી હોય છે એટલે લોકો પ્રેમથી જમે છે. ઉમેશનું ભાથું તો હજુ અડધું યે વપરાયું નથી. તાજું ગરમાગરમ ખાવાનું મળતું હોવાથી લોક ખાસ લેતા નથી. સ્ટીમરમાં સમય જ સમય છે. ખાવું સૂવું અને ફરવું—આટલું જ કામ છે. એટલે અમે દિવસમાં બે વાર સત્તસંગ કરીએ છીએ. સવારે અને સાંજે બધાને બહુ જ રસ પડે છે અને મજા આવે છે. રાત્રે સૂર્ય ગયા અને સવારે ઊઠ્યા તો જોયું કે કેબિન કલાસના પ્રવાસીઓના સંડાસ—બાથરૂમમાં નીચેના પ્રવાસીઓ આવી ગયા હતા. નીચે પણ સંડાસ—બાથરૂમ પણ સારાં અને મોટાં છે. આ સ્ટીમરની ખાસ વિશેષતા એ છે કે તે સમુદ્રમાંથી ખારું પાણી લઈને મીકું બનાવીને વિતરણ કરે છે. પાણીની મોટી ટાંકીની જરૂર

નથી. ચાલુ સ્ટીમરે પાણીને મીઠું બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ ચાલતી જ રહે છે.

અમારાં સૌ પ્રવાસીઓને ઘણો આનંદ છે કારણ કે તેમણે જીવનમાં પ્રથમ વાર આવો સમૃદ્ધી પ્રવાસ કર્યો છે. વાતાવરણ સાંચું હોવાથી સ્ટીમર 15મીની જગ્યાએ 14મીએ એક દિવસ વહેલી પહોંચી રહી છે. એટલે એક દિવસ વધુ હોટલમાં રહેવું પડશે. અમારા માટે પ્રશ્ન ઊભો થયો કહેવાય. નીચે બંકરમાં બેસે તેનો ભાવ 1522 છે. સેકન્ડમાં કેબિનમાં 3820, ફર્સ્ટમાં 4800 અને ડીલક્ષનમાં 5800નો ચાર્જ છે. આમાં આંદામાનવાસીઓને તથા વિદ્યાર્થીઓને કન્સેશન મળે છે. આ સ્ટીમરમાં વિદ્યાર્થીઓની ટૂર પણ ચાલી રહી છે. તેમને માત્ર ત્રણસો રૂપિયા જેટલો જ ચાર્જ આપવો પડ્યો છે. હવે ચેન્નાઈનો કિનારો દેખાવા માંડ્યો છે. પ્રવાસીઓની ઉત્કંઠા વધી ગઈ છે. મોબાઇલ શરૂ થઈ ગયા છે કારણ કે હવે ટાવર આવવા માંડ્યો છે. સૌએ પોત-પોતાનો સામાન દરવાજા આગળ ઢગલો કરી દીધો છે. અમે શાંતિ રાખી બધાને ઉત્તરી જવા દીધા પછી ઉત્તર્યા. અમારે જગદીશભાઈના ઘરે જવાનું છે, જ્યારે બીજા બધાને ઉમેશે નક્કી કરેલી હોટલમાં જવાનું છે. અમને લેવા આવેલા ઘણો દૂર હોવાથી ઘણું ચાલીને બહાર નીકળ્યા. સાંચું છે કે બધાને પૈડાંવાળી બેગો છે એટલે ખેંચવામાં ખાસ તકલીફ પડતી નથી. સચિનની બેગનાં પૈડાં કયારનાંય નીકળી ગયાં એટલે તેને ઉપાડવી પડે છે.

અમારી ગાડી યાડ બહાર ઊભી છે અને સામે જ એક બિખારણ બાઈ બેઠી છે. કાંઈક મગજ ઓછું લાગે છે એટલે એક પોલીસને જોઈને તે હસી રહી છે. હું ગરીબો માટે લઈ ગયેલા બધા પૈસા પાછા લાયો છું, કારણ કે આંદામાનમાં એક પણ બિખારી જ ન મળ્યો. એટલે દશની નોટ આ બાઈને આપવા માટે મેં કનુભાઈને આપી, ‘જાવ આ નોટ આપી દો’, તો તેઓ નોટ પાછી લઈ આવ્યા અને કહે કે બાઈ નોટ લેતી નથી. કહે છે કે સ્વામીજી જાતે આવીને આપે તો જ લઉં. મને તેની ખુમારી ઉપર આનંદ થયો. ચાલો બિખારણ છે પણ ખુમારી સાથે ભીખ માગે છે. ગાડી બહાર નીકળીને મેં તેને નોટ આપી. તે ખુશ-ખુશ થઈ ગઈ અને હું પણ ખુશ થયો—તેને નમન કર્યું. અમે બધા જગદીશભાઈના ભત્રીજાના ત્યાં પહોંચ્યા. જમ્યા અને રાત રહ્યા. બીજા દિવસે વિમાનમાં હું અને અમૃતલાલ મુંબઈ થઈને અમદાવાદ પહોંચી ગયા અને રાતના 11 વાગ્યે કોબા આશ્રમમાં રાત રહ્યા. અમારા બધા સાથી પ્રવાસીઓને કનુભાઈ પટેલ (ઉંઝા) તરફથી તા. 1-2-06ના રોજ સમૂહભોજન સપરિવાર આપવાનું ગોઠવાયું તથા એ જ દિવસે સાંજે બાવળમાં જીણાભાઈ ભરવાડને ત્યાં પણ જમવાનું ગોઠવાયું. ઉમેશની ઈચ્છા પણ બધાને અમરેલીમાં જમાડવાની છે પણ હવે હરિદીચણ.

30-1-06

*

પરિશિષ્ટ

1. નિકોબારની સામાન્ય માહિતી

અમારી ઈચ્છા હોવા છતાં પણ અમે નિકોબાર દીપસમૂહમાં જઈ શક્યા નહિ. કારણ કે પરમિટ વિના જઈ શકતું નથી તેમ છતાં નિકોબાર વિશે જે થોડીધાણી માહિતી છે તે અહીં પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

ભૌગોલિક રીતે નિકોબારના 19 ટાપુઓ આંદામાનના ટાપુઓથી લગભગ સીધી લીટીમાં દક્ષિણ પૂર્વમાં આવેલા છે. તે ટાપુઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે. 1. કાર નિકોબાર, 2. ચાવરા, 3. ટેરેસા, 4. બોખુકા, 5. કાર્મોટા, 6. નાનકાવરી, 7. ટ્રિનકેટ, 8. કાચલ, 9. નાના નિકોબાર, 10. પુલોમિલો, 11. કોન્ડુલ, 12. મોટા નિકોબાર વગેરે. બાકીના વસ્તી વિનાના છે. નિકોબાર ટાપુઓનું છેક છેલ્યું સ્થાન પિંમેલિયન પોઈન્ટ છે. જેને હવે ઈન્દ્રિય પોઈન્ટ કહેવાય છે. અહીંથી ઈન્ડોનેશિયાનો છેક ઉત્તરી છેડો એચિનહેડ માત્ર 130 કિ.મી. જેટલે જ દૂર છે. નિકોબાર ટાપુઓમાં સૌથી મહત્ત્વનો ટાપુ કાર નિકોબાર છે. અહીં પ્રશાસનિક કાર્યોલયો આવેલાં છે એટલે વસ્તી વધારે છે. આ સમયોરસ અને સપાટ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ લગભગ 80 કિલોમીટર જેટલું છે. આ ટાપુ ઉપર નદીઓ નથી. નાળિયેરી વગેરે વૃક્ષો થાય છે. આ ટાપુઓ ઉપર નિકોબારી અને શોમ્પેન એમ બે જાતિઓ વસે છે. બન્ને જાતિ કાળી નથી પણ ગોરી—ઘઉંવળી છે. જાણે કે નેપાળીઓ જોઈ લો. એટલે આંદામાનના કાળા અને નિકોબારના ગોરા આદિવાસીઓ વચ્ચે ખાસ મેળ જામતો નથી.

તાંજોરના ચૌલ અને પાંડ્ય રાજાઓ જ્યારે કમ્બોડિયા વગેરે દેશો ઉપર સત્તા ભોગવતા હતા ત્યારે સમુદ્રી પ્રવાસમાં તેમનાં જહાજો અહીં આવતાં અને એને ‘નકાવરમ્’ એટલે કે નગન લોકોનો પ્રદેશ કહીને સંબોધતા.

16મી શતાબ્દીથી અહીં જુદા જુદા પ્રિસ્ટીધર્મના પાદરીઓ આવવા લાગ્યા. તેમણે ધર્મપ્રચારનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો પણ સર્જણ ન થયા. અંતે 1869માં અંગ્રેજોએ આ ટાપુઓને કમિશનર માનના વડપણ હેઠળ આંદામાનમાં ભેળવી દીધો. તેમણે અહીં પણ સેલ્વુલર જેલ જેવી જેલ નાનકોડીમાં બનાવી પણ પછી બંધ કરી દીધી. કારણ કે અહીંની જેલમાં રહેતા કેદીઓ ગાંડા થઈ જતા હતા.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાનીઓ અહીં ચઢી આવ્યા અને નિકોબાર દીપોનો પણ કબજો કરી લીધો. ત્યારે ચીફ્ કમિશનર વોટરફોલ હતા. તેમને બંદી બનાવી કાળી મજૂરી કરાવતા ને પછી તેમને બર્મા મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. જાપાનીઓએ દીપો ઉપર પારાવાર અત્યારારો કર્યો હતા.

અંગ્રેજો સમજતા હતા કે કોઈ પણ ભૂભાગ ઉપર લાંબો સમય રાજ્ય કરવું હોય તો ત્યાંના લોકોને પ્રિસ્ટીધર્મમાં પરિવર્તિત કરવા જોઈએ. તેમણે સ્થાનીય લોકોના હોશિયાર છોકરાઓને ભણાવવા માંડ્યા. જેથી તેમાંથી કોઈ યોગ્ય માણસ ધર્મનું કાર્ય કરી શકે. તેમની ઈચ્છા પૂરી થઈ અને જોન રિચાર્ડસન નામનો છોકરો મળી આવ્યો. તેને બર્મા મોકલી ખૂબ ભણાવ્યો. આ જોને નિકોબારમાં ધર્માત્રાણનું કામ શરૂ કર્યું અને અંતે જોતાતોમાં તેણે અહીં પ્રિસ્ટીઓની સંખ્યા 90% ઉપર કરી દીધી. પ્રિસ્ટી ધર્મ સ્વીકારવાથી અહીંની આદિવાસી પ્રજા બહુ જલદીથી આધુનિક બની ગઈ તથા ઘણા વહેમો અને અંધશ્રદ્ધાથી મુક્ત થઈ ગઈ. આંદામાનની આદિવાસી પ્રજાની તુલનામાં અહીંની આદિવાસી પ્રજા (નિકોબારી અને શોમ્પેન) ઘણી પ્રગતિ કરી શકી છે. તેનો ધરણ મિશનરીઓને આપવો ઘટે.

આજાદી પછી આપણી સરકારે જોન રિચાર્ડસનને M.P. બનાવેલા અને તેમને પદ્ધતીનો ઈલકાબ પણ આપેલો તે પછી ફરી પાછા ‘પદ્ધતિભૂષણ’ બનાવ્યા હતા. મને ઘણા લોકોએ કહું કે નિકોબારી લોકો ભારતના લોકો પ્રવાસ માટે ત્યાં આવે તે તેમને ગમતું નથી. એટલે અને આ ટાપુઓ ઉપર ભારતનું નેવી મથક તથા ઓરફોર્સનું મોટું મથક હોવાથી પણ સરકાર વધુ લોકોને અહીં જવા દેતી નથી. જે હોય તે, પણ એવું લાગે છે કે ભવિષ્યમાં આ ટાપુ સમસ્યા ઊભી કરશે—જેવી નાગાલેન્ડ મિઝોરમ વગેરેમાં છે તેવી. સરકારે અત્યારથી જ સાવધાન થઈને તેનું પૂરું ભારતીયકરણ કરી લેવું જોઈએ.

લગભગ પ્રત્યેક પ્રજા પોતાની ઉત્પત્તિ વિશે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની કિંવદનતી માનતી હોય છે. નિકોબારીઓ માને છે કે—એક રાજાની રાજકુમારીએ લગ્ન કર્યા વિના જ ગર્ભ ધારણ કર્યો, રાજા ચિંગારો અને તેને દેશનિકાલ કરવા એક નિર્જન ટાપુ ઉપર ઉત્તારી દીધી. ત્યાં એકલી રાજકુમારીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો અને તેને પાળી પોણીને મોટો કર્યો, પછી તેની સાથે સંભોગ કરીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. તે

નિકોબારી પ્રજા થઈ. આ કિંવદન્તી માત્ર હોવી જોઈએ. અત્યારે નિકોબાર ટાપુઓની વસ્તી ત્રીસેક હજાર જેટલી ગણાય છે. જેમાં 90% પ્રિસ્ટીઓ છે. બાકીના મુસ્લિમો છે. હિન્દુઓ એક ટકો પણ નથી. મોટા ભાગના લોકો નિકોબારી ભાષા બોલે છે. તેમની પાસે લિપિ ન હતી એટલે રોમન અક્ષરોને લિપિ તરીકે લેવાયા છે. સ્વાહિલી વગેરે આફિન ભાષાઓમાં જેમ સ્વર વિનાનો વંજન પ્રારંભમાં વપરાય છે, જેમકે નુંમાહ, વગેરે વગેરે તેમ અહીં પણ વપરાય છે. એટલે કોઈ કાળે આફિન સાથે તેનો જૂનો સંબંધ હોવાની ધારણા કરી શકાય. આ લોકોમાં આજે પણ સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ચાલે છે. ઘણી વાર 100 માણસોનું એક કુટુંબ એકસાથે રહે છે તથા જમે છે. વડીલશાહી વિના સંયુક્ત કુટુંબ હોઈ શકે નિહ. એટલે પ્રત્યેક કુટુંબનો એક વડીલ હોય છે.

આ લોકો બહુ જ પ્રામાણિક હોય છે એટલે ચોરીનો ભય હોતો જ નથી.

નિકોબારીઓની ઉત્પત્તિ વિશે એક બીજી દંતકથા પણ છે. કહેવાય છે કે એક વાર મહાજળપલય થાય તેટલો વરસાદ તૂટી પડ્યો. બધાં માણસો અને પશુઓ મરી ગયાં પણ એક માણસ વૃક્ષની ઉપર ઊંચે ચઢી ગયો તે બચી ગયો. પૂર ઓસરી ગયા પછી તે નીચે ઊતર્યો. તેણે જોયું કે એક કૂતરી કાંઠામાં ફસાયેલી છે. તેણે તેને બહાર કાઢી. આખા ટાપુ ઉપર એક માણસ અને એક કૂતરી જ બર્યાં હતાં. આ કૂતરીમાં તેણે સંતાનો પેદા કર્યા. તે નિકોબારી પ્રજા થઈ. તેની યાદમાં કૂતરા જેવા કાનવાળું આ લોકો મહોંસું પહેરે છે અને પાછળ કપડાનું પૂછડું બનાવે છે. આવું શક્ય નથી પણ દંતકથા એટલે દંતકથા!

નિકોબારીઓની સરેરાશ આવક ભારતની સરેરાશ આવક કરતાં વધારે છે. અહીં ભૂખમરો નથી. આંદામાન તથા નિકોબાર ટાપુઓની જનતાના રક્ષણ માટે કાશમીરમાં છે તેવી 370ની કલમને મળતી વ્યવસ્થા અહીં પણ છે. સરકારની પરમિશન વિના કોઈ ભારતીય પણ અહીં વ્યાપાર કરી શકતો નથી. તેમ જ વસી શકતો નથી. આ લોકો ભૂત-ભૂવાઓમાં બહુ માને છે. પ્રિસ્ટી ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી પણ તેમની અંધશ્રેષ્ઠાઓ ચાલુ છે, પ્રેતાત્માઓ બોલાવવા અને તેમના દ્વારા ઔષધિઓ મંગાવવી વગેરે હજી પણ ચાલુ છે. પ્રાચીનકાળમાં થયેલા અનેક ભૂવા કે ગુરુઓની લાકડાની બનાવેલી પ્રતિમાઓ રાખે છે અને દુક્કર કે મરધીનું માંસ ધરાવે છે. જે વૃક્ષમાં પ્રેતાત્મા રહેતો હોય ત્યાં જો કોઈ પેશાબ કરે તો પેલો પ્રેતાત્મા તેને વળ્ણે છે અને દુઃખી કરે છે, પછી તેને જુદ્દી-જુદ્દી ખાંદાંસમગ્રી ધરાવવાથી પ્રેતાત્મા બ્યક્તિને છોડી દે છે. હવે આધુનિક હોસ્પિટલો શરૂ કરવામાં આવી છે અને લોકો દવાઓ લેતા થયા છે.

અહીં શિક્ષણ મફત અપાય છે. બધો જ ખર્ચ સરકાર ઉપાડે છે. હિન્દી, નિકોબારી અને ઝંગિલશ ભાષા ભણાવાય છે. કાલે માર્કર્સના કથન પ્રમાણે વિશ્વની બધી પ્રજા પહેલાં ભૂત-પ્રેતની ઉપાસના કરતી હતી. આ લોકો પણ અનેક પ્રેતાત્માઓને પૂજતા હતા. લક્ષ્યદીપ અને મિનિકોપદ્વીપમાંથી મુસ્લિમો પ્રાચીનકાળમાં અહીં આવતા અને અહીંની કન્યાઓને પરણતા તેથી લગભગ બે ટકા પ્રજા મુસ્લિમ છે. બાકીની 98% પ્રજા પ્રિસ્ટી ધર્મ પાળે છે. તોપણ ખરેખર તો મોટા ભાગની પ્રજા ધર્મ વિનાની, ભૂત-પ્રેત વગેરેને પૂજતી છે પણ ભવિષ્યમાં તે બધા પ્રિસ્ટી થઈ જવાના છે. કારણ કે ત્યાં હિન્દુ વસ્તી નથી અને હિન્દુ થવાની કોઈ સ્થિતિ નથી. આપણે વિચાર કરવો જોઈએ—કેમ કોઈ હિન્દુ થતું નથી? કેમ કોઈ હિન્દુ ધર્મગુરુ આવું મિશન ફેરવતો નથી? કેમ લોકો પ્રિસ્ટી કે મુસ્લિમ થઈ જાય છે? મુસ્લિમોની માફક કેમ આપણે મંદિરો સૌના માટે ખુલ્લાં મૂકી દેતા નથી? આભડછેટિયો ધર્મ આના માટે જવાબદાર નથી શું?

અહીં આદિવાસીની રાણી ચંગાએ પ્રથમ હિન્દુ મંદિર બંધાવેલું પણ તેમના દીકરાઓ પ્રિસ્ટી થઈ ગયા છે. અહીં રોમન કેથલિક પ્રિસ્ટીઓ નથી, પણ પ્રોટેસંટ છે. જેમને ચર્ચ ઓફ ઇન્ડિયા નામ આપેલું છે, પહેલાં તેઓ ઝંગિલન ચર્ચને માનતા હતા પણ 1966માં આ પ્રદેશને અલગ—સ્વતંત્ર સત્તા આપવામાં આવી છે. ભારતની માફક અહીં પણ લોભ-લાલચને કારણે કેટલાક લોકો રવિવાર પૂરતા ચર્ચમાં જાય છે, તેવી વાત અમુક અંશે સાચી છે. પણ એ પ્રથમ પેઢી હોય છે. બીજી—ત્રીજી પેઢી પૂરેપૂરી પ્રિસ્ટી થઈ જાય છે. પ્રિસ્ટીધર્મનું બહુ મોટું જમાપાસું છે: શૈક્ષણિક તથા તબીબી સેવાઓ.

અહીં ભારતીય વાયુસેનાનું મોટું મથક છે. એક માણસનું કહેવું છે કે એકસાથે દશ વિમાનો ચઢી ઊતરી શકે તેવા રન વે છે. આ સ્થળે પ્રથમ બ્રિટિશ હવાઈસેનાનું મથક હતું અને હજી પણ ઘણા ગોરા લોકો ભૂત થઈને ફર્યા કરે છે તેવું સ્થાનિક લોકો મક્કમતાથી માને છે અને ઘણાએ તેમને જોયા હોવાનો દાવો પણ કરે છે. ભારત માટે આ સ્થળ બહુ જ મહત્વનું છે. અહીં ભારતનું રક્ષણ કરનારી ચાવી છે. હવાઈસેના અને નૌસેનાનાં મોટાં મથકોના કારણે પણ વિદેશીઓને તથા ભારતીયોને પણ અહીં રજા વિના પ્રવેશ મળતો નથી. તે ઠીક જ છે.

લગ્નની પ્રક્રિયા સરળ અને સ્વતંત્ર છે. છોકરો-છોકરી હળેમણે અને જાતીય સંબંધ બાંધે, પછી બન્નેનાં મા-બાપ તેને લગ્ન માટે સંમતિ આપે છે. એકસાથે થનારાં નૃત્યોથી છોકરો-છોકરી નજીક આવે છે અને પછી પ્રેમબંધનમાં બંધાય છે. તેમના જાતીય સંબંધોથી તેમનાં મા-બાપ વિચલિત થતાં નથી પણ સહજ રીતે સ્વીકારે છે. લગ્ન પહેલાં છોકરા પક્ષવાળા છોકરી પક્ષને ખાવા-પીવાની ઘણી વસ્તુઓ આપે છે. મંત્રવિધિ જેવું કશું કર્મકાંડ થતું નથી. કન્યાનો બાપ છોકરીને વિદાય આપે છે, જેને લઈને વરપક્ષ પોતાને ગામ જાય છે. ત્યાં વર-કન્યા બન્નેનું મુંડન કરવામાં આવે છે અને પછી પિતાના દ્વારા અપાયેલું ભાથું લઈને ગુપ્ત સ્થળે ચાલ્યાં જાય છે, જ્યાં મધુરજની ઊજવતાં 5-7 દિવસ રહે છે. જે લોકો પ્રિસ્તી થયા છે, તે હવે જૂની પ્રથાઓને ત્યાગી રહ્યા છે. વર-કન્યાનાં લગ્ન પછી કન્યાએ વરના ઘરે જવું જ જોઈએ તેવો નિયમ નથી. બધા પક્ષો મળીને નક્કી કરે કે બન્નેએ વરપક્ષે રહેવું છે કે કન્યાપક્ષે. તેઓ ઈચ્છા પ્રમાણે વર અથવા કન્યાપક્ષે રહેવા લાગે છે. પ્રિસ્તી ધર્મ પહેલાં અહીં બહુપણીત્વનો રિવાજ હતો પણ હવે પ્રિસ્તી થયેલા એક જ પત્નીનો આગ્રહ રાખે છે તથા ગમે કે ના ગમે જીવનભર સાથ નિભાવે છે. છૂટાછેડા થતા નથી. પણ વિધવા-વિવાહની છૂટ હોય છે. લગ્ન પહેલાંના જાતીય સંબંધોને સામાન્ય ગણવામાં આવે છે. તેનો બહુ છોછ નથી. પણ બધું એકબીજાની સંમતિથી થાય તો—બળાત્કારને અહીં સ્થાન નથી. પ્રિસ્તી ધર્મ આવ્યા પછી લગ્ન વિશેની માન્યતાઓ બદલાઈ રહી છે.

મૃત્યુ પછી શબને દાટવામાં આવે છે અને જમીન પુષ્ટ હોવાથી પ્રત્યેક પરિવાર માટે ઘરની પાછળ જ કબ્રસ્તાન રાખવામાં આવે છે. જેમાં મરનારની વસ્તુઓ જેવી કે કપડાં, ઘડિયાળ, કેમેરો વગેરે પણ દાટી દેવામાં આવે છે. જેથી પરલોકમાં પણ મરનાર તેનો ઉપયોગ કરી શકે. આ લોકો મડદાને બે વાર દફનાવે છે. પ્રથમ મૃત્યુ પછી અને બીજી વાર સાતેક દિવસ પછી ફરીથી કબર ખોદીને મડદું કાઢીને બીજી જગ્યાએ ફરીથી દફનાવે છે. કેટલાક લોકો એક વર્ષ પછી કબર ખોદે છે અને શબમાંથી ખોપરી કાઢીને તેને ઘેર લઈ આવી તેને ભોગ ધરાવીને પછી બધા ખાય છે. આ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બંદૂડનું માંસ છે, જે બધા જ પ્રસંગોએ ખાવામાં લેવાય છે. પ્રિસ્તી ધર્મ આવ્યા પછી ઘણું બદલાઈ ગયું છે.

નિકોબાર ટાપુને આંદામાન ટાપુઓનો જ એક હિસ્સો માનીને અહીં નાયબ કમિશ્નરને વહીવટ સૌંપવામાં આવે છે. બીજા બધા અધિકારીઓ પણ પોટ બ્લેયરના અધિકારમાં કામ કરે છે. આંદામાનના ટાપુઓની તુલનામાં નિકોબારમાં સારી પ્રગતિ થઈ ગણાય છે. જોકે લોકો મોશ્લા, ઓછું કામ કરનારા અને મહત્વાકાંક્ષા વિનાના હોવાથી માત્ર સરકારી હાથે જ તાળી વાગી રહી છે. બીજો હાથ હજુ જોઈએ તેવો તૈયાર થયો નથી. સરકાર ધારે તો ભારતમાંથી પુરુષાર્થી બેડૂતો વગેરેને તદ્દન ઓછી વસ્તીવાળા ટાપુઓ ઉપર વસાવીને પ્રગતિ કરી શકે પણ મૂળ પ્રજાને સાથે રાખીને આ કાર્ય થઈ શકે, નહિ તો ગેરસમજ ઊભી થઈ શકે છે.

નિકોબારીઓ ગુજરાતીઓ જેવી શાસ્ત્રહીન શાંતિપ્રિય પ્રજા છે. એટલે જાપાનીઓ સામે કાંઈ પણ વિરોધ કર્યા વિના તાબે થઈ ગયા હતા, જેથી તેમનો વિનાશ ન થાય. મને લાગે છે કે શાસ્ત્રહીનતામાંથી અહિંસાવાદ જન્મ્યો હોવો જોઈએ. લડી શકતા નથી એટલે અહિંસાના દ્વારા પ્રતિપક્ષીના મનને મોણું બનાવીને જીવી શકાય. ‘લો ભાઈ, તમે કહો તેમ, બસ.’ આ ધારણા પ્રમાણે અહીં પણ શત્રુપક્ષને તાબે થઈને જીવન જીવું જેથી શત્રુ પક્ષ મોટી હિંસા ન કરે. આ એક તર્કસંગત વિચારધારા કહી શકાય. લડી શકતા નથી. લડવાથી આપણને નુકસાન જ નુકસાન છે, એટલે અહિંસાવાઈ થઈ જાવ. તેથી પોતાના પક્ષે ઓછું નુકસાન થશે. સામો પક્ષ હિંસક હશે તોપણ ઠંડો થઈ જશે.

નિકોબારીઓ બહુ જ લાગણીવાળા હોય છે. તેમની ભાષામાં દુશ્મન શબ્દ જ ન હતો. કારણ કે ઝઘડો જ કરતા ન હતા. જો કોઈ તેમની સ્વીને કે બીજા કોઈ રીતે તેમની લાગણી દૂષખે તો પોતે આત્મહત્યા કરી લેતા. જોકે હવે આ આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગયું છે. બિશાપ જોન રિચાર્ડસન, રાણી ચાંગા અને રાણી લક્ષ્મી જેવાં અનેક મહત્વાનાં માણસોએ નિકોબારને ઘણો સુધાર્યો છે. હવે ભવિષ્યમાં તેને વધુ પ્રગતિશીલ બનાવવા આધુનિક નેતૃત્વની જરૂર છે.

2. આંદામાન-નિકોબાર સંબંધી કેટલીક ખાસ જાણકારી

1. આ યાપુઓનો પ્રથમ સર્વે કરનાર આર્મિબોલ્ડ બ્લેયર અને કોલબ્રૂક (1778—79) હતા.
2. બન્ને દ્વીપોનું કુલ ક્ષેત્રફળ 8249 સ્કે. કિ.મી. છે.
3. આ દ્વીપો ભૌગોલિક સ્થિતિ 92થી 94 રેખાંશ અને 6થી 14 અક્ષાંશમાં આવેલા છે.
4. બધા મળીને દ્વીપોની કુલ સંખ્યા 572 છે.
5. આ આંદામાનની કુલ લંબાઈ 497 કિ.મી. અને પહોળાઈ 52 કિ.મી. છે. ઓછામાં ઓછી પહોળાઈ 24 કિ.મી. છે.
6. નિકોબાર દ્વીપોની લંબાઈ 259 કિ.મી. અને પહોળાઈ 58 કિ.મી. છે.
7. ચેનાઈથી 1190 કિ.મી. અને કલકત્તાથી 1255 કિ.મી. દૂર છે.
8. બન્ને દ્વીપસમૂહોની કુલ વસ્તી 400642 છે.
9. સાક્ષરતા: 81.18% છે જેમાં પુરુષો 86.07% છીઓ 75.29%.
10. જનસંખ્યાનું ઘનત્વ: 43 સ્કે. કિ.મી.એ એક માણસ.
11. ચાથમ યાપુ ઉપર 1973માં કેદીઓને સર્વપ્રથમ વસાવ્યા હતા.
12. 200 વિદ્રોહી સિપાઈઓએ 1857ના વિદ્રોહમાં ભાગ લીધેલો તેમને અહીં 1858માં લાવવામાં આવ્યા હતા.
13. આદિવાસીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે પ્રથમ યુદ્ધ થયું 1859માં, જેને એબરડીનનું યુદ્ધ કહેવાય છે.
14. વાઈસરોય લોર્ડ મેયોની હત્યા શેરઅલીએ કરી, તા. 8-2-1872 એ.
15. પઠાણ શેરઅલીને ફાંસી અપાઈ 30-3-1872 એ, વાઈપર યાપુમાં.
17. આ યાપુઓની મૂળ આદિવાસી જાતિઓ આ પ્રમાણે છે:
  1. આંદામાનીસ, 2. જરવા, 3. સેન્ટનીલીજસ, 4. ઓંગીસ, 5. નિકોબારી, 6. શોમ્પેન્સ અને 7. કરેન - (બર્મિ).
18. સેલ્વુલર જેલનું નિર્માણ 1896થી 1906માં થયું.
19. જેલની સાતધારાઓમાં 698 કોટડીઓ છે.
20. આ દ્વીપોમાં જંગલનું ઘનત્વ 86% છે.
21. આંદામાની આદિજાતિના ભગવાન છે ‘પુલુગા’.
22. વીર સાવરકર 4-7-1911થી 22-1-1921 સુધી અહીં જેલમાં રહ્યા હતા.
23. જાપાનીઓ દ્વારા આ દ્વીપો ઉપર કબજો રહ્યો 1942થી 1945 સુધી.
24. સેલ્વુલર જેલનું નિર્માણખર્ચ 517352 રૂપિયા થયું હતું.
25. કાન્ટિકારીઓને અહીં લાવવામાં તથાકથિત ષડ્યંત્રો. (લાહોર ષડ્યંત્ર, નાસિક ષડ્યંત્ર, અલીપુર બોમ્બકેસ, ઢાકા ષડ્યંત્ર, ચિતાગોંગ ષડ્યંત્ર, બારીસાલ ષડ્યંત્ર કેસ વગેરે)ના કેસોના કાન્ટિકારીઓને અહીં લાવવામાં આવેલા.
26. આ જેલમાં જે શહીદ થયા તેમનાં નામ:

1. બાબા ભાગસિંહજી, 2. ઈન્ડુભૂષણ રોય, 3. મોહિદ મોઈત્રા, 4. મોહન કિશોર નામદાસ, 5. પં. રામરખા, 6. મહાવીરસિંહ. આ બધા અહીં શહીદ થયેલા. આમ તો પ્રતિમાઓ જેલની સામે બાગમાં લગાવેલી છે.
33. પ્રધાનમંત્રીશ્રી મોરારજી દેસાઈ દ્વારા આ જેલને રાષ્ટ્રીય સ્મારક બનાવાયું 11-2-1979 એ.
34. મહત્વપૂર્ણ હવાઈ મથકો: 1. પોર્ટ બ્લેયર, 2. કાર નિકોબાર, નાનાં હવાઈ મથકો: 1. દીગલીપુર, 2. ગ્રેટ નિકોબાર.
35. બંદરો: પોર્ટ બ્લેયર, 2. નાનકૈરી, 3. માયા બંદર.
36. નેતાજી સુભાષબાબુ 29-12-1943એ અહીં આવેલા અને 30મી ડિસેમ્બર 1943એ તેમણે જમખાનામાં ભારતીય ધજ લહેરાવ્યો હતો.
37. જે અંગ્રેજ જનરલોના નામે દ્વીપોના નામ પડવાં તે આ પ્રમાણે છે: 1. હેવલોક, 2. નીલ, 3. ઘુરોઝ, 4. જોન લોરેન્સ, 5. હેનરી લોરેન્સ, 6. નિકોલસન વગેરે.
38. અંગ્રેજ રાજ્યશાસન 1858થી 1942 તથા 1945થી 1947 સુધી રહ્યું હતું.
39. આ દ્વીપોમાં નાનાં-મોટં 20 પ્રકાશનો પ્રગટ થાય છે.
40. અહીંનું મુખ્ય ઉત્પાદન ચા છે. ચોખા, નારિયેળ, સોપારી, રબર, લાકડાં અને ગરમ મસાલા જેવા કે લવિંગ, જાયફણ, મરી અને તજ વગેરે.
41. નજીક આવેલા દેશો: 1. સુમાત્રા—147, 2. ખ્યાંમાર—193, થાઈલેન્ડ—400 અને બાંગ્લાદેશ—805 કિ.મી. થાય છે.
42. પ્રસિદ્ધ પ્રવાસી માર્ક પોલો 1260માં અહીં આવેલો.
43. અહીંની જારવા આદિવાસી જાતિ દ્વારા અહીંના કમિશનર મિ. વારયુક્સની હત્યા કરી નાખવામાં આવી 1902માં.
44. વહાઈ સંપ્રદાયના નેતા મીર જાફરઅલી થાનેસરી અહીં જેલમાં હતા. જેલમાંથી છૂટીને તેમણે કેદી બ્રાબણ યુવતી સાથે લગ્ન કર્યાં.
45. નિકોબારી જનજાતિઓની પેટાજાતિઓ આ પ્રકારે છે: 1. તારીક, 2. સોમપાલ, 3. સોમલૂર, 4. સોમિતા, 5. સોપિભૂન, 6. સોપાન જન્સ, 7. સોપ લા મોંગ, 8. સોપ કોનોલડ, આ બધી નિકોબારી જનજાતિની પેટા જાતિઓ છે.
46. આ બધા દ્વીપોમાં વસનારી વસ્તીની ધર્મવાર સંખ્યા આ પ્રમાણે છે. (1999માં)
- હિન્કુ—189521, ઈસાઈ—67211, મુસ્લિમ—21354, શીખ—1350, બૌદ્ધ—322, જૈન—17, અન્ય—886.
47. 1556માં કેપ્ટન ફેડ્રિક નિકોબાર પહોંચ્યો હતો.

જહાજોનાં નામ

ભારથી આંદામાન—નિકોબાર આવવા—જવા માટે ચાલતાં જળજહાજો: સ્વરાજ્દીપ, નિકોબાર, નાનકૈરી, અકબર, હર્ષવર્ધન.
સેલ્વુલર જેલમાં પ્રસિદ્ધ કાન્ટિકારી કેદીઓનાં નામ:

1. દાજુ વામન નારાયણ જોશી, નાશિક ષડ્યંત્ર કેસ
2. દાજુ નારાયણ જોશી, જોકેસનની હત્યા કરી હતી.
3. અંધ્રાનિકુમાર બોસ, ખુલના ગેંગકેસ

4. અવિનાશચંદ્ર ભણ્ણાચાર્ય, અલીપુર બોંબકેસ
5. સુરેશચંદ્ર સેનગુપ્તા, આર્માસ કાન્નૂન
6. નગેન્દ્રચંદ્ર, ખુલના ગેંગકેસ
7. બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ, અલીપુર બોંબકેસ
8. રામચચરણલાલ, 'યુગાન્તર'ના સંપાદક
9. અવનીભૂષણ ચક્રવર્તી, ખુલના કેસ
10. ગણેશ ઘોષ, અલીપુર બોંબકેસ
11. લધ્ઘારામ, 'સ્વરાજ્ય'ના સંપાદક
12. ઉપેન્દ્રનાથ બેનજી, અલીપુર બોંબકેસ
13. હષ્ટીકેશ કાંળુલાલ, અલીપુર કેસ
14. જ્યોતિર્મય રાય, ઢાકાકેસ
15. વિભૂતિભૂષણ સરકાર, અલીપુર બોંબકેસ
16. સરીન્દ્રલાલ ખુલના કેસ

આ બધા કાંતિકારી કેદીઓએ 1914માં ભૂખહડતાલ કરી હતી.

*

3. કેટલાક વિશિષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય-સેનાનીઓ

1. લાધારામ દીતામલ (વારિયાચવાલા—ગુજરાત)

21 વર્ષના આ જીવાનને ‘સ્વરાજ્ય પેપર’માં અંગ્રેજ રાજ્ય વિરોધી લેખ લખવા બદલ 10 વર્ષની સજા થઈ હતી.

2. લાહિડી આશુતોષ

આ કાંતિકારીને પૂર્વબંગાળના કેસમાં 10 વર્ષની સજા થઈ હતી અને સેલ્વુલર જેલમાં સજા વીતાવવા મોકલી દેવાયો હતો.

3. નાની ગોપાલ મુકરજી

આ કાંતિકારીને ડેલહોજ્ચોકમાં બોમ્બનો વિસ્ફોટ કરવાના અપરાધમાં 14 વર્ષની જેલ થઈ હતી. સેલ્વુલર જેલમાં મોકલી દેવાયો હતો.

4. પં. પરમાનંદ

ઉત્તરપ્રદેશના હમીરપુર ગામના ગયા પ્રસાદના પુત્ર હતા, તેમને લાહોરકેસમાં જેલની સજા થઈ અને સેલ્વુલર જેલમાં મોકલી દેવાયા હતું.

5. ઉલ્લાસકર દંત

તેઓ હાલીકાચા શિવપુરના શ્રી દુઈજાદાસ દંતના પુત્ર હતા. તેઓ માણિકટોલા ગ્રૂપના સભ્ય હતા. અને કલકત્તા પ્રેસિનેન્ટ કોલેજના છાત્ર હતા. અલીપુર બોમ્બકેસમાં તેમને આજીવન સજા થઈ હતી. અને સેલ્વુલર જેલમાં મોકલાયા હતા. તેમનું મહિને સંતુલન બગડી જવાથી મદ્રાસ જેલમાં મોકલી દેવાયા હતા.

6. બારીન્ડ્રકુમાર ઘોષ

બારીન્ડ્રકુમાર, શ્રી અરવિંદ ઘોષના ભાઈ હતા. તેમના પિતા, ડૉ. કે. ડી. ઘોષ હુગલી—બંગાળમાં રહેતા હતા. અલીપુર બોમ્બકાંડમાં તેમને ગિરફ્તાર કરીને આજીવન સજા ભોગવવા સેલ્વુલર જેલ મોકલી દેવાયા હતા.

7. જોશી દાજી વામન નારાયણ

વામન નાશિકના નારાયણ જોશીના પુત્ર હતા. ‘અભિનવ ભારત સોસાયટી’ના તે સભ્ય હતા. નાશિકના ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી જેકશનની હત્યા કરવાના કેસમાં આજીવન સજા કાપવા અહીં આંદામાનમાં સેલ્વુલર જેલમાં મોકલી દેવાયા હતા.

8. પ્રો. ભાઈ પરમાનંદ

પંજાબના રાવલપિંડીની નજીક કારિયાલી ગામના ભાઈ તારાચંદના તેઓ પુત્ર હતા. તેઓ કેલિઝોર્નિયા અને કેમ્બ્રિજમાં ભણ્યા હતા અને પંજાબ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર થયા હતા. લાહોર કેસમાં તેમને ગિરફ્તાર કરવામાં આવ્યા હતા. તેમને પણ જન્મટીપ ભોગવવા અહીં આંદામાનમાં 1915માં મોકલી દેવાયા હતા.

9. પૃથ્વીસિંહ આજાદ

તેઓ સાદીરામના પુત્ર હતા. અને પતિયાલામાં રહેતા હતા. લાહોરકેસમાં આજીવનની સજા ભોગવવા તેઓને અહીં આંદામાન—સેલ્વુલર જેલમાં લાવવામાં આવ્યા હતા.

10. રામરખા

પંજાબના હોશિયારપુરના જવાહરરામના તેઓ પુત્ર હતા. માંડલી (બર્મા) કેસમાં તેમને દશ વર્ષની જેલ થઈ હતી. જે તેમણે અહીં સેલ્વુલર જેલમાં ભોગવી હતી.

11. ઈન્દુભૂષણ રોય

ઇન્દ્રભૂષણ ખુલના (હાલ બાંગલાદેશ) શહેરના શ્રી તારકનાથ રોયના પુત્ર હતા. અલીપુર—માનિકટોલાના કેસમાં તેમને 10 વર્ષની જેલ થઈ હતી. ત્યારે તેમની ઉંમર 19 વર્ષની હતી. જેલ ભોગવવા તેમને આંદામાન સેલ્વુલર જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. તેઓ સૌથી નાના કેદી હતા. જેલના અધિકારીઓએ તેમના ઉપર એટલા બધા અત્યાચાર કર્યા કે તેમનું મરિસ્ટાજ અસંતુલિત થઈ ગયું.

12. ગણેશ દામોદર સાવરકર

મહારાષ્ટ્રમાં નાશિકની પાસે ભુગુર ગામના શ્રી ગણેશના પિતાનું નામ દામોદર હતું. 1910માં તેમના ઉપર ‘અભિનવ ભારત સોસાયટી’ નામનો પક્ષ સ્થાપવાથી કેસ થયો અને આજીવન સજા થઈ. તેમના ઉપર ડેઝુટી કલેક્ટર શ્રી જેક્શનની હત્યા કરવાનો પણ કેસ થયો હતો. જેલ ભોગવવા અહીં આંદામાન મોકલી અપાયા. બે વર્ષ સુધી તેમના ભાઈ વીર વિનાયકને ખબર પણ ન પડી કે ગણેશ પણ આ જ જેલમાં છે.

13. વીર વિનાયક દામોદર સાવરકર

શ્રી દામોદર સાવરકરના ત્યાં 28-5-1883ના રોજ તેમનો જન્મ થયો હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તેમને લંડન મોકલવામાં આવ્યા હતા. શ્રી શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માના સંબંધમાં આવ્યા અને કાંતિકારી થઈ ગયા હતા. તેમણે લખેલા અંગ્રેજ શાસન વિરુદ્ધના પુસ્તકના કારણે તેમને ગિરફ્તાર કરવામાં આવ્યા અને જળજહાજ દ્વારા ભારત મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે ફાન્સના માર્શલ્સ બંદરના કિનારે સંડાસની બારીએથી કૂદકો મારીને તેઓ સમુક્રમાં કૂદી પડ્યા અને કિનારે પકડાઈ ગયા અને વળી પાછા લંડન મોકલાયા. તેમને અહીં આંદામાનની જેલમાં મોકલી દેવાયા હતા. 10 વર્ષ સુધી તેમણે અહીં કઠોર કારાવાસ ભોગવ્યો હતો અને પછી મુક્ત થઈને ભારત આવ્યા હતા.

14. મહાવીર સિંહ

તેમનો જન્મ 1908ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની 16મી તારીખે ઉત્તરપ્રદેશમાં શાહપુર—એટાહમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કુંવર દેવીસિંહ હતું. કાનપુરની ડી.એ.બી. કોલેજમાં અધ્યયન કર્યું હતું. તેઓ ભગતસિંહ અને રાજગુરુ વગેરે કાંતિકારીઓની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા. લાહોરકેસમાં તેમને આજીવન જન્મટીપની સજા થઈ હતી. તેમને પણ અહીં આંદામાન સેલ્વુલર જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા અને ભૂખહડતાલ ઉપર ઊતર્યા હતા.

15. હોતીલાલ વર્મા

હોતીલાલ ઉત્તરપ્રદેશના અલીગઢના નિવાસી હતા. ‘સ્વરાજ્ય’ના તંત્રી હોવાથી, સરકાર વિરોધી લેખ લખવા છાપવા માટે તેમને 10 વર્ષની જેલ થઈ હતી. જેને ભોગવવા તેમને અહીં આંદામાન મોકલી અપાયા હતા.

16. મોહિંદ મિત્રા

બંગાળના પબના ગામના શ્રી હેમચંદ્ર મિત્રના ત્યાં જન્મેલા મોહિંદને 28 વર્ષની ઉંમરે ગિરફ્તાર કરવામાં આવ્યા હતા. રંગપુર યુગાન્તર પાર્ટીની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા. બિનકાયદે રિવોલ્યૂર જેવાં શાસ્ત્રો ધારણ કરવાના અપરાધમાં તેમને સજા થઈ અને આંદામાન મોકલી દેવાયા. તે પણ ભૂખહડતાલ ઉપર ઊતર્યા હતા.

17. બટુકેશ્વર દટ

બટુકેશ્વર દટ, બર્દવાન (પ. બંગાળ)ના વતની હતા. હિન્દુસ્તાન સોશિયલ રીપબ્લિક આર્મિના તેઓ સદસ્ય હતા. બોમ્બ બનાવવાના અપરાધમાં અને બોમ્બને એસેમ્બલીમાં નાખવાના અપરાધમાં તેમને જેલની સજા થઈ અને આંદામાન મોકલી દેવાયા. અહીં બે વાર તેઓ ભૂખ હડતાલ ઉપર ઊતર્યા. 1937માં તેમને બંકીપુર જેલમાં ભારત મોકલી દેવાયા.

18. જયદેવ કપૂર

ઉત્તરપ્રદેશના હરદોઈ શહેરના ડી.એ.બી. કોલેજ કાનપુરમાં અધ્યયન કરનાર જયદેવને એસેમ્બલીમાં બોમ્બ પ્રકરણમાં જેલની સજા થઈ અને આંદામાન મોકલી દેવાયા.

19. ભાણ સિંહ

શરણ સિંહના પુત્ર ભાગ સિંહ લુધિયાનાના વતની હતા, લાહોર કેસમાં તેમને સજા થઈ અને આંદામાન મોકલી દેવાયા હતા.

***